

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година I, број 1

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници
Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција
Зоран Арачки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет
Председник: Горан Максимовић
Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генев (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ћорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Украјина), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Сениша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2014.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година I/1

Ниш 2014.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. I, Number 1

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2014.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. I, Number 1

Niš 2014.

САДРЖАЈ

УВОДНИК: ЧЕМУ НОВИ ЧАСОПИС?	9
<i>ИСТОРИЈА, КУЛТУРА СЕЋАЊА И ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ (УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА ПРОШЛОСТИ)</i>	
Pavle Milenković SLIKA BALKANA I ISTORIJSKA SVEST	17
Здравко Делетић ИСТОРИЈСКА СВЕСТ: ФОРМИРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ	27
Љубиша Митровић ИСТОРИЈА, КУЛТУРА СЕЋАЊА И ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ	45
Milena Dragičević Šešić POLITIKE SEĆANJA I DISONANTNO NASLEĐE BALKANA	63
Alpar Lošonc SEĆANJE, IMPERIЈALIZAM, BALKAN	79
Radmila Nakarada RATNI SUKOBI I STRATEGIЈA MIRA	95
Asim Peco PLANSKO PAMĆENJE I PLANSKO ZABORAVLЈANJE – BOSANSKONHERCEGOVAČKA PARADIGMA	105
Todor Kuljić GROB I SEĆANJE (Tanatosociološka analiza pesme „Svetli grobovi“ Jovana Jovanovića Zmaja)	113
Васил Проданов КРИЗАТА НА МОДЕРНОСТТА И ЗАВРЪЩАЊЕТО НА МИНАЛОТО В БЪЛГАРИЈА И НА БАЛКАНИТЕ	127
Mitja Velikonja „YUGO-VINTAGE?“ – MED JUGONOSTALGIЈO IN RETRO TRENDI NA SLOVENSKEM	141

Оливера Милосављевић 157
ИДЕОЛОГИЈА ЗА СВА ВРЕМЕНА

Veselin L. Mitrović 167
KARAKTER ELITE I BUDUĆNOST SRBIJE

ОСВРТ НА ИСТРАЖИВАЊА БАЛКАНА

Milorad Božić 189
INTEGRACIJA BALKANA U EVROPSKU UNIJU:
U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE

Јордана Марковић, Надежда Јовић 197
ИСТОРИЈА СРБИСТИКЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ
ФАКУЛТЕТУ У НИШУ КРОЗ ИСТОРИЈУ ЊЕНИХ
ПУБЛИКАЦИЈА

ПРИКАЗИ

Петре Георгиевски 207
УЛОГАТА НА СОЦИОЛОГИЈАТА ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА
ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ НА ГЛОБАЛНО И
РЕГИОНАЛНО НИВО

Никола Бркић 215
ГЕОПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА БАЛКАНА

ДОКУМЕНТА

ДЕКЛАРАЦИЈА О ДИЈАЛОГУ КУЛТУРА И ПАРТНЕРСТВУ
ЦИВИЛИЗАЦИЈА НА БАЛКАНУ 223

ИНИЦИЈАТИВА ЗА ПОКРЕТАЊЕ НОВОГ ЧАСОПИСА 247

ОДЛУКА НАУЧНО-НАСТАВНОГ ВЕЋА ФИЛОЗОФСКОГ
ФАКУЛТЕТА У НИШУ О ПОКРЕТАЊУ НОВОГ
ЧАСОПИСА 249

УПУТСТВО АУТОРИМА 251

1.

У последње две деценије на часописном небу у јавности, на простору Балкана, појавило се на десетине ревија, часописа и зборника са префиксом „Балкан“, „балкански“, „Евробалкан“ и сл. Већина њих се бави савременим Балканом у транзицији у нормативном дискурсу, у духу владајуће функционалистичке парадигме и политичке коректности. У њима се разматрају горућа питања и противречности транзиционог развоја, најчешће нереклексивно, као да се апологијом институционалног поретка Европске уније и оптимистичком реториком балканских елита о будућности Балкана у овој новој Утопији жели засенити најшира јавност.

2.

Биланс 20-годишње транзиције балканских постсоцијалистичких друштава, међутим, показује да је овај простор доживео периферизацију, реколонизацију и протекторацију. Неолиберална стратегија зависне модернизације, коју су после имплозије социјализма (1989) некритички прихватале новодемократске елите, довела је до „транзиције без социјалне одговорности“, разарања тековина социјалистичке модернизације, деиндустријализације, криминалне приватизације, масовне незапослености и депривације становништва. У геополитичком погледу Балкан је доживео транзицију од Истока ка Западу. У социолошком погледу савремени Балкан налази се у зони периферног капитализма зависних друштава. Он је разапет између „шока прошлости“, „саблазни историје“ (Берђајев) и изазова савремености и будућности, између ретрадиционализације и модернизације.

Насупрот епигонском приступу савременој транзиционој пракси, обавеза је академске заједнице интелектуалаца Балкана да подвргну критици како савременост тако и прошлост својих друштава и праксу деловања својих елита, све да би се суочили са ограничењима и последицама погубних концепата зависне модернизације и неолибералног развоја, који су иза себе на Балкану оставили праву пустош.

Верујући у критички потенцијал балканских културних и научних елита, у њихову способност да резултатима својих научних истраживања утиру пут новим балканским синтезама у различитим областима научних истраживања, чиме би се припремала рационална основа за грађење модерних облика политика, као и за развијање критичке колективне самосвести и разбуктавање прометејске моћи за слободарско деловање, очекујемо да ће нови часопис одиграти прогресивну улогу у развијању демократске јавности и еманципаторске праксе. Мисију часописа *Балканске синтезе* сагледавамо у кључу афирмације резултата трансдисциплинарних истраживања на Балкану, у служби

остваривања хуманистичко-еманципаторских циљева одрживог развоја, културе мира, глобализације разумевања и солидарности међу балканским народима и њихове равноправне сарадње са другим народима, у Европи и свету.

Низом тематских расправа око кључних питања за развој балканских друштава, редакција ће настојати да реализује мисију овог часописа:

- да се критички демистификује и ревалоризује прошлост балканских народа и објасни суштина тезе о балканизацији Балкана и производњи „вишка историје“ на Балкану;
- да се оцене ограничења, донети и могућности стратегије развоја и актери у условима савремене транзиције балканских друштава;
- да се посебно анализирају погубни учинци неолибералне стратегије и праксе зависне модернизације на субразвиј ових друштава, њихову периферизацију, реколонизацију, протекторацију и маргинализацију;
- да се афирмишу напори истраживача појединаца, институција и организација који раде на развијању регионалне, научне, културне, привредне и политичке унутарбалканске сарадње, ширења вредности културе мира, демократског повезивања и интеграције;
- да се подстичу и афирмишу сви облици синтезе позитивних искустава у регионалној сарадњи и развоју;
- да се афирмишу универзалне вредности људских права и слобода и политика равноправности свих грађана и народа;
- да се подрже и афирмишу сви облици трагалаштва за алтернативним концептом социјалдемократског друштвеног развоја и равномерног регионалног развоја и сарадње на Балкану и еманципације балканских народа;
- да се на нов начин репроблематизује и реафирмише смисао лозинке „Балкан, балканским народима“ у ери глобализације и евроинтеграцијских процеса.

Овакав часопис био би истински духовни светионик и умни телескоп у осветљавању како прошлости, тако и откривању нових балканских развојних перспектива у борби за праведнији и солидарнији Балкан. Очекујемо да ће, као такав, око себе окупити бројне врле истраживаче различитог профила, пријатеље Балкана и хуманисте, који ће својим прилозима, идејама и иницијативама подстицати демократску, критичку и хуманистичку мисао, у служби развијања самосвести и „буђења историје“, која ће наћи одзив у младој генерацији, којој припада улога креатора савремености и будућности.

3.

Очекујем да ће аутори различите теоријске провенијенције, снагом историјске, социолошке и културолошке имагинације, синтезом резултата мултидисциплинарних емпиријских истраживања

и критичке теоријске проблематизације, вођени, пре свега, научним интересом, допринети да овај часопис формира свој професионални лик и реноме у интелектуалној и културној јавности, те да својим профилом буде препознатљив на мапи балканских, европских и светских часописа. Да израсте у научни и публицистички борбени орган академске заједнице Балкана, који ће помоћи бржем ослобођењу митолошких стереотипа из прошлости, смањивању етничке дистанце и превладавању стигми и других ограничења, као и изграђивању алтернативних пројеката развоја, поверења и културе мира, регионалне сарадње, подстицању интеграцијских процеса на овом геопростору.

Уместо апологетске „критике“ са становишта медијско-политичке „естетизације“ друштвене моћи владајућих група и status quo-а, балканским друштвима у транзицији је неопходна „радикална критика свега постојећег“ са становишта „стваралачке деструкције“ (Ј. Шумпетер), тј. превладавање ограничености и остваривања реалних могућности, унутрашњих иновационих потенцијала у служби одрживог развоја и напретка друштва.

Само снагом научне истине може се у савремености сужавати простор различитим облицима манипулације и развити рационална и делотворна друштвена критика, која ће подстаћи нове балканске елите и друштвене покрете на прометејско буђење историје у служби хуманизације друштва и еманципације човека. За њихову унутрашњу и спољашњу слободу, демократизацију и ресуверенизацију и остваривање начела *Балкан, балканским народима* у новим историјским условима, балканским народима биће потребна нова концентрација критичке самосвести и историјска коалиција прогресивних снага и покрета у борби за освајање слободе, економски просперитет, одрживи развој и демократску интеграцију.

Истраживачи, научници и интелектуалци, као и часописи, који негују и подстичу хуманистичку критичку мисао могу одиграти улогу „колективног интелектуалца“ у грамшијевском смислу борбе за осветљавање и развој демократске културе, културну хегемонију у отвореном плуралистичком демократском друштву и мобилисања делотворне јавности у борби против малограђанске стихије, ниҳилизма, подаништва и капитулације.

Чини нам се упутним да у овом контексту подсетимо на стару хеленску мисао – да права припадају онима који су будни. А пробудити се значи развити критичку свест о себи и свом времену и побунити се. Јер, како је говорио Перикле, „демократија је акт храбрости“, или Стефан Хесел „побунити се значи одупрети се, а одупрети се значи стварати“! После свега, треба изнова наћи наду, певао је Бранко Миљковић. Треба поново запалити прометејску ватру на путу буђења историје, у борби за хуманизацију друштва и еманципацију човека. Улогу новог жарача ослободилачке ватре могу и треба да одиграју интелектуалци „који су свесни да немају монопол над критиком“ (Е. Морен), али својим знањима и савешћу могу бити борци против свих „ковача лажног прогреса“, креатори нових идеја и мислиоци алтернативних пројеката одрживог развоја, планетарне културе и солидарно-

сти човечанства. И без обзира на маргинализацију њиховог положаја, сматрам да они још увек нису изгубили своју племениту мисију у савременом друштву.

У овом времену разобрученог деловања мегакапитала, снага моноцентричног глобализма, моралног и социјалног неспокоја и разарања ума, када се некритички шире обрасци неоколонијалне културе зависности, формирање часописа ове врсте, као *будног ока ума* у балканској крчми, ма колико представља немогућу мисију, чини нам се изазовном обавезом и одговорношћу, како би се путем научних истраживања и афирмисања нових облика друштвене критике развијала критичка свест

4.

Иницијативу за покретање издања часописа *Балканске синтезе* дао сам са својим сарадницима окупљеним око Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, након двадесетогодишњег интензивног и успешног бављења истраживањима питања особености балканске конфликтологије и гекултуре развоја Балкана. Захваљујем декану проф. др Горану Максимовићу и Наставно-научном већу Филозофског факултета у Нишу за разумевање у доношењу одлуке о формирању часописа.

Сматрам да истраживање комплексне онтологије и историје Балкана представља дугорочан истраживачки изазов за бројне истраживаче различитог профила. Посебно изучавање особености историјског формирања гекултуре идентитета, међуетничких односа, односа традиције и модернизације, као и трагања за путевима регионалне културне сарадње на овом простору, који представља границу и мост међу народима, културама и цивилизацијама, „веригу међу световима“, на коме се производи „вишак историје“ и где се само стратегијом толеранције, компромиса, изграђивањем културе мира, кроз трајни дијалог култура и конвергенцију различитих цивилизација, може обезбедити партнерство за мир и развој Балкана и његову демократску интеграцију у европски и светски систем.

Без одговора на поменута и бројна друга питања, данас није могуће дефинисати рационалну стратегију развоја, нити оптималан модел културне политике, који би уз очување националног идентитета балканских народа, отварао простор за њихову равноправну комуникацију и партиципацију у регионалне, европске и планетарно-светске процесе глобализације.

Отуда нам се чини природним да новоформирани часопис *Балканске синтезе* свој први број посвети управо теми – *Историја, култура сећања и гекултура идентитета на Балкану (употреба и злоупотреба прошлости)*.

Пројектовани циљ овог тематског блока био би:

а) да истраживачи различитог научног профила изврше проблематизацију појма и функције културе сећања и њене улоге у формирању идентитетске културе балканских народа у контексту савремене

них социолошких, етнокултуролошких, историографских и политико-лошких теорија и емпиријских истраживања;

б) да се истражи теза о фрагментацији и балканизацији Балкана: колико је она инхерентно еминентна одлика балканских етноса, а колико експортован производ великих сила на овај простор, ради реализације њихових геостратешких интереса кроз историју?;

в) проблематизација односа историје, сећања и геокултуре балканских народа: какав је утицај историје, прошлости и културе сећања на формирање и метаморфозу савремене идентитетске културе на Балкану, односно на трансформацију идентитета од затворених, органских ка отвореним, вишеслојним и мултикомплексним идентитетима;

г) да се у фокусу истраживања нађу савремени процеси акултурације, мултикултурализма и интеркултурализма, њихов утицај на идентитете и културу сећања, као и на метаморфозу идентитета балканских народа у савремености: у распону од антикварног ретрадиционализма до културе зависности и модернизације; од догматског односа према прошлости, преко „духа самопорицања“, до ревизије и новог читања историје;

д) да се изврши критичка анализа студија везаних за употребу/ злоупотребу историографије, религије, књижевности и дневне публицистике у ремитологизацији и реинтерпретацији, тј. новог читања историје Балкана. Очекујемо драгоцене прилоге засноване на интердисциплинарном и трансдисциплинарном приступу истраживача који се баве историјском социологијом, социологијом културе и социологијом идентитета;

ђ) целовито и дубље разумевање не само прошлости, већ и савремених процеса, посебно мутација идентитарних култура на Балкану у контексту транзиције, глобализације и глобалних мегатрендова у савремености, тј. „генерацијске заједнице сећања“ (Т. Кулић);

е) формулисање програмских одредница савременог модела културне политике, који би био у служби развијања критичке културе сећања, очувања националних идентитета, али и јачања културе мира, процеса глобализације и разумевања међу балканским народима. Реализацијом оваквог постулираног модела културне политике и идентитарне културе на платформи синтезе традиционалног и модерног (у којој би историја била пацификована, а не повампирена и где би представљала у колективном памћењу само део прошлости сваког народа и човечанства), могли би се градити нови мостови сарадње за мир, развој, регионалну сарадњу и демократску интеграцију међу балканским народима.

Уверен сам да часопис *Балканске синтезе*, који и симболично треба да изрази снагу мултикултурног дијалога тако што ће упоредо објављивати прилоге на различитим језицима балканских народа, може представљати изазов долазећој генерацији интелектуалаца да граде нове мостове преко балканске реке, која је у прошлости често била крвава и на историјским раскршћима немилосрдно пустошила његово тло односећи у вртлог историје људе, народе и културе.

Време је за нова окупљања балканских елита и народа. Не за рат, већ за мир и развој, како би овај геопростор, разноврсношћу својих култура и стваралачком снагом својих кадрова, изнова богатио ризницу човечанства на његовом мукотрпном путу ка освајању нових хоризоната слободе и хуманизма. Уверен да се култура мира и одрживи развој и напредак могу градити само кроз трајан дијалог култура и партнерство цивилизација, на платформи респекта права на културну различитост, самобитност и самоопредељење и изградњу друштва и човечанства у коме је „слободан развитак сваког појединца услов слободе за све“, са великом надом потписујем први број часописа, очекујући да ће наићи на разумевање, позитивни одјек у културној јавности и научној критици.

Нека му је сретан пут и успешан лет не само преко „балканске реке“, већ и широм интелектуалне планете!

За редакцију часописа *Балканске синтезе*
Љубиша Р. Митровић
главни и одговорни уредник

***ИСТОРИЈА, КУЛТУРА СЕЋАЊА И ГЕОКУЛТУРА
ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ
(УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА ПРОШЛОСТИ)***

Pavle Milenković¹
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

SLIKE BALKANA I ISTORIJSKA SVEST

Sažetak: U radu se razmatra veza između slike kao pojedinačne i kolektivne predstave i istorijske svesti kao refleksije kolektivnog iskustva i društvenih potreba na primeru Balkana u imagološkoj literaturi. Učinjen je kratak osvrt na različite problematizacije samog pojma slike u kontekstu predmeta, u domenu psihoanalize, dirkemovske sociologije kao i imagološke i balkanističke književnosti. Naglašena je na kraju potreba za kritičkim i realističkim pristupom u objašnjenju sadržaja slika odnosno predstava, sa posebnom odgovornošću historiografije i sociologije za taj postupak.

Gljučne reči: Balkan, slika, imagologija, istorijska svest, kolektivne predstave

Za nas, Balkance, predstave o neumitnosti balkanskog prokletstva imaju svoju istinitost u našem sopstvenom iskustvu. O njemu ne samo da smo spremni da svedočimo, već i da uverljivo pobijamo svaki kontraargument o eventualnoj svetlosti balkanske prošlosti. Malo ko će biti spreman da porekne kako nam je, ovde gde smo, propast zagarantovana. Istorija nam nije bila naklonjena, i o tome svedoči ona sama, dugotrajnim smenjivanjem diskontinuiteta i sukoba. Kakva nam je prošlost, takva nam je, neminovno, i budućnost. Njegoševski stoički nihilizam i tragizam gotovo su usađeni, na način antropološke konstante, u kolektivno pamćenje Balkanaca.

Ovakve predstave, osim što su duboko ukorenjene u istorijskom iskustvu, duguju i izvesnom tragičkom doživljaju sopstvene nacionalne prošlosti Balkanaca – što je, međutim, istovremeno rezultat događaja u prošlosti, ali i odgovarajuće *konstrukcije* te prošlosti – a što pak utiče i na jedno sasvim osobeno oblikovanje istorijske svesti. Ubedenje o zloj kobi Balkana provučeno je tako i kroz diskurse historiografije, sociologije i srodnih nauka, i postalo, izgleda, opšte mesto govora o Balkanu. Gotovo se već po sebi razume da je balkanska istorija, odnosno istorija balkanskih naroda tamna mrlja u povesti evropskih naroda; da je Balkan kao kulturnoistorijski prostor mesto iracionalnih poriva, animoziteta i konflikata²; te

¹ pavlemil@ptt.rs

² „Postoji jedan dosledni obrazac prikazivanja određenih tipova portreta i razmišljanja

da je, mada geografski deo Evrope, zapravo svojevrsna slepa ulica na karti Evrope, ćorsokak na kojem se, na opskuran način, sustižu krajevi odnosno počeci vekovima sukobljenih civilizacija.

No nije li svaka istorija turobna? Baci li se načas pogled na „svetsku“ ili „globalnu“ istoriju kao na pojednostavljenu dramu ratova i mira, onda su Balkan, balkanizacija i „balkanstvo“ posvuda. Iscrpljujuća i genocidna razaranja izbegli su malo koji, pa se, u suženom pogledu balkanskog cinika, svetska istorija predočava zapravo kao slika Balkana u velikom, istovremeno i svojevrsna „opšta istorija beščašća“, ogrezla do guše u malicioznom nadjačavanju, vrlo često bez ikakvog osvrtnja na posledice, tj. po svaku cenu i svim raspoloživim sredstvima.

Zašto je onda balkanska istorija više balkanska od bilo koje druge regionalne ili nacionalne istorije? Zašto se događaji koji pripadaju istoj klasi događaja – na primer: „rat“, „politička borba“, „pravo na samoopredeljenje“, „nacija“, „suverenitet“, „teritorijalni integritet“ u jednom istorijskom „slučaju“ odnosno interpretaciji konstruišu na afirmativan i glorifikatorski način, a u drugom kao istorijski presedan i primer za osudu? Držim da se, prilikom promišljanja ovih nesklada i asimetrija, treba najpre pozabaviti kategorijama slike i istorijske svesti.

O slikama Balkana puno je pisano, sa nastojanjem da se rekonstruišu i iznutra objasne njeni sastavni elementi. Najveći deo tih analiza odnosi se na slike nastale u okviru književnosti u najširem smislu, s posebnim osvrtnom na putopisnu literaturu. Kulturni obrasci i mentalitetske matrice uglavnom su izvučene iz slika „drugih“ o „nama“. U nekim radovima (Goldsvorti, 2000) prednjači analiza radova britanskih pisaca o Balkanu. Zanimljivo je, ipak, da nema dovoljno istraživanja koja su zasnovana na istorijskim analizama uz primenu sociološke teorije, kako bi se objasnile eventualne zakonitosti, kao i društveno-istorijske i strukturno-sistemske okolnosti za stvaranje i održanje stereotipnih predstava o balkanskom prostoru.

Preispitao bih stoga iznova samu kategoriju slike, kao početnog oruđa u konstruisanju Balkana.

Novolatinska reč *imago* označava završnu fazu u razvoju insekta kojom se odbacuje telo larve i poprima konačan oblik odrasle jedinke. U domenu jungovske psihologije i psihoanalize, *imago* predstavlja nesvesnu mentalnu idealizaciju odnosno sliku druge osobe, pri čemu je to prema psihoanalitičarskoj interpretaciji jedno od roditelja, ali to može biti bilo koja druga osoba koja zamenjuje roditeljsku figuru. Shodno psihoanalitičarskoj orijentaciji, *imago* može uključivati i manje ili više složen splet projekcija između onoga ko je predmet idealizacije i samog subjekta. U tom smislu, *imago* se može tretirati i kao *kompleks*, pa otud dalje upućuje na frejdske kategorije kao što su potiskivanje i neuroza. No, isto tako, to može biti i sklonih tome da pripadnike balkanskih naroda prikažu kao plemenite divljake. Ovakvi znaci nisu daleko od srodnih znakova varvarskog primitivizma, a to drastično sužava prostor za kulturni dijalog“ (Noris, 2002: 7).

skup kolektivnih predstava odnosno slika o sebi kroz Drugog, kao narativ i konstrukt koji omogućava da se dospe do koordinata sopstvenog identiteta u interakciji sa Drugim. Može se uspostaviti veza između *imago* u biološkom, i u psihološkom smislu. *Imago* kao probijanje te odbacivanje ljuštore i odrastanje, i *imago* kao stvaranje slike o sebi i drugome kao pretpostavka za samoosveščivanje i prevazilaženje (skidanje ljuštore) uzora preduslov su za konstrukciju identiteta. Prelaz sa individualnog na kolektivni nivo u primeni ovih figura možda nije analitički korektno, ali je opisno prihvatljivo. Jedinka kao pripadnik kolektiva stvara predstavu o sebi kroz drugog, te otud i nastanak kolektivnih predstava i vrednosti o „nama“ kroz „njih“.

Najzad, kada se govori o samim predstavama, one se mogu analitički dalje tretirati kao predodžbe na način pojmovno-logičkih kategorija, ali i kao slike u doslovnom smislu, na način vizuelnih predstava o onome što nas okružuje, vizuelnih uvida o nekim svojstvima, odnosno epitetima pripisanih određenim kategorijama. Predstave kao pojmovi i predstave kao slike u međusobnoj su interakciji i podržavaju jedno drugo. Slika o nečemu na način „kako nešto izgleda“ i predstava o istom tom na način „šta je nešto po sebi“ neodvojivi su. Način na koji nešto vidimo neodvojiv je od načina na koji nešto razumemo, i obrnuto. Slika je pri tom istovremeno vizuelna i mentalna predstava: izgled nam najčešće poručuje kakvo je nešto u stvari, svejedno što ona može biti i maska ispod koje je autentičnost do koje tek treba dopreti.

Imagologija kao oblast kombinuje konstruktivističke pretpostavke relacionizma slike kao predstavljanja sebe sebi i drugome kroz drugog (psihoanaliza) i kolektivnopsihološkog stereotipiziranja. *Imago* u imagologiji znači predstavu o Drugom u književnosti. Imagologija istražuje oblike, načine, sredstva kojima se Drugi konstruiše u književnom delu. Pa ipak, imagologija ne uspeva da analitički dosledno istraži krajnje razloge – onu nevidljivu pozadinu iz koje, kao iz kakvog mraka još uvek bez ikakvih obrisa slike – polako iskrsavaju konture pa potom i sama slika-predstava. Imagološka perspektiva objašnjava tek delimično mehanizme odnosno sredstva i načine konstrukcije drugosti u književnim delima, ali ne i razloge za ta konstruisanja, niti moguće motive koji bi bili dati izvan konstruktivističkog, potencijalno relativističkog konteksta. Konstruktivističko jezgro imagologije ne dopušta da se dopre do onoga što generiše samu sliku, a to je odgovarajuća potreba/interes u relaciji sa istorijskom svešču. Kako je u jednom polemičkom osvrtu na konstruktivističku i esencijalističku poziciju imagološke literature primećeno (Đerić, 2010), ovoj literaturi nedostaje realistička perspektiva.

U kontekstu problematizacije koju ovde sprovodim, ta perspektiva implicira okretanje fakticitetu odnosno istoriji, čega nema u dovoljnoj meri u analizama slike, kao pretpostavci za imagološku analizu. Stoga se valja obratiti istoriji, najpre kao povesti sazdanj od fakticiteta, a ne od fikcija – što čini u najvećoj meri imagologija. A potom, obratiti se historiografiji

te istorijskoj svesti. Utoliko pre što imagološke varijacije nemaju sasvim čvrstu i analitički doslednu strukturu. Imagološka orijentacija u studijama književnosti, koja nesumnjivo duguje jungovskim studijama predstavljanja i idealizacije, u većoj meri ostaje na opisu te izvesnoj tipologizaciji sadržaja slika i predstava. Stoga kategorijama imagologije valja pristupiti kao stilskim figurama, odnosno privremenim oruđima za razumevanje jednog načina objašnjenja Balkana.

No, o slici valja misliti onako kako o njoj govore Dirkem i Albvaks (Albvaks, 2013), kao o kolektivnoj predstavi (*représentation collective*). Ovde je, naravno, reč o slici na način predstave kao sadržaja kolektivne svesti. Podsećanje na dirkemovsku perspektivu u objašnjenju kolektivne svesti kao putokaza za analitiku same slike kao predstave nije samo iz obzira prema klasičnoj sociološkoj tradiciji, već iz elementarnih metodoloških razloga. Valjalo bi izbeći puko mehaničko prevođenje pojedinačnih predstava-slika na nivo kolektiva, njeno puko „uvećanje“; jer, zbilja, kolektivna predstava ili slika je više od zbira pojedinačnih slika, i svakako nesvodiva na predstave tek istaknutih predstavnika kolektiva, već je, kako bi Dirkem rekao, pojava *sui generis*.

A to je upravo ono što manjka većini imagoloških studija: objašnjenje prelaza sa pojedinačnih predstava o Balkanu istaknutih predstavnika književnog i političkog života, nastalih u putopisima i poetskim svedočenjima, na generalizovane i opšte prihvaćene stavove, zasnovane na slikama ili predstavama koje imaju čas idealno-tipski, čas stereotipni karakter. Stoga se ideja o „imperijalizmu mašte“ (Goldsvorti, 2005) neizostavno mora dopuniti već pomenutom realističkom perspektivom, koja podrazumeva ponovni pogled u pravcu istorijske svesti i sociologije saznanja. Stereotipizacija i pojednostavljivanje su u osnovi svakog ideološkog kodiranja, pa su, isto tako, slike Balkana uramljene u odgovarajući ideološki okvir. „Ram“ za sliku Balkana, kao opšti ideološki i vrednosni kontekst, tek ponegde je nadopunjen nekom nijansom u interpretaciji, izvesnim paspartutom kao dopunom za taj ram. No, sam okvir tokom vremena ostaje isti, sa tendencijom da sadržaju onoga što uokviruje – slici Balkana – da unapred određen način gledanja, kao na nešto što istovremeno zbunjuje i privlači, kao na civilizacijski negativ Evrope, ili pak kao na egzotični, orijentalno-vizantijski opozit zapadnoj uredenosti i predvidivosti (Jezernik, 2007; Bakić-Hayden, 2006; Todorova, 1999; Goldsvorti, 2000; Svilar, 2011). Čvrstina i izgled tog okvira ideološki su određeni. Valja još jednom podsetiti da iz dirkemovske perspektive kolektivne predstave, jednako kao i kolektivna svest pa i kolektivno pamćenje, imaju regulativnu funkciju.

Svejedno da li će se pristupiti analizi slika-predstava iz psihoanalitičke, imagološko-konstruktivističke ili dirkemovske perspektive – ili možda opreznim kombinovanjem više njih, očigledno je da su različite slike Balkana, makar na „prvo gledanje“ sve dovoljno upečatljive, te utoliko i istinite.

Ostane li se u kategorijama slike kao nečega što je predmet gledanja, svaka slika podrazumeva izvesno izoštravanje i zamagljivanje, posezanje za sredstvima kompozicije koje znači raspoređivanje objekata unutar „vidnog polja“ shodno određenim pravilima, ili pak namerama onoga ko stvara odnosno proizvodi sliku. Ovo pak neminovno dovodi do izostavljanja nekih objekata, njihovo uklanjanje iz vidnog polja. Dovede li se u vezu sa istorijskom svešću, to proizvođenje slika, uprkos tome što je, mahom, impresionističko po svom karakteru, pa utoliko i donekle udaljeno od svojih (objektivnih) istorijskih pretpostavki,³ ono je zapravo imanentno istorijsko jer počiva na taktikama i strategijama pamćenja i zaborava. Stvaranje slike, dakle, kao proces u kojem se konstruiše i iznosi na videlo skup predstava o nekom istorijskom predmetu, zapravo je proces nastao unutar dijalektike između pamćenja i zaborava, koja su nesumnjivo, oba selektivna (Đerić, 2010: 51).

Eto veze između slike i istorijske svesti: oboje su selektivni te time i arbitrarni; i jedno i drugo počiva na strategijama pamćenja i zaborava već u samom činu konstruisanja. Selektivnost slike sadržana je u njenoj istovremenoj funkciji pamćenja i zaborava; zaboravlja se ono što nije unutar kadra, što ne biva obuhvaćeno. Istorijska svest koja je istovremeno u funkciji kolektivnog pamćenja i istorije, kao što je i predložak za kritičku predstavu o prošlosti – historiografiju, može se takođe razumeti kao historiografska „fotografija“, odnosno sredstvo istorijskog pamćenja-upamćivanja, narativno-mnemotički dokument-fotografija o onome o čemu svedoči, *o delu* prošlosti. No, samim tim, slika je, baš kao i istorijska svest – mada nesumnjivo dokumentarna (na način fotografije) – isto tako iskrivljujuća i „netačna“, zbog svega onoga što njome kao fotografijom nije prikazano, već je izostavljeno i time prepušteno zaboravu. Slika je, dakle, fotografija društvenog pamćenja, ali i njegovo naličje. Ona, svim onim što ne prikazuje, zapravo služi društvenom zaboravu.⁴

Biće da, nesumnjivo, samorazumevajući i neporecivi razlozi za ova-
kva izvrtanja u načinima predstavljanja (kao i u sadržajima istorijske svesti) leže u skupu predispozicija i narativa koji su sačiniteljski u isto vreme za istorijsku svest, kao i za ideologiju u najširem značenju te reči. Pođe li se od toga da je istorijska svest skup predstava o sopstvenoj prošlosti – predstava koje imaju svoj funkcionalni, sazajno-sociološki i ideološki razlog postojanja – ispočetka se nameće izvesna podeljenost te svesti na njen vrednosno-orijentacioni i integrativno-ideološki deo, i na njen kritički deo. Istorijska svest nesumnjivo je u funkciji očuvanja kolektivnog identiteta, svesti o sebi kroz vreme odnosno kroz istoriju. No, ona je i refleksija

3 Marija Todorova odustaje od metodološki dosledne analize stvaranja slike Balkanca o sebi u istorijskom smislu, već više u impresionističkom i emocionalnom smislu: „Ovde nas ne zanima proces stvaranja predstave o sebi i samoodređenja u istorijskom smislu. Pre želim da pokažem kakve predstave i emotivni stavovi danas postoje u tom regionu. Ovakav pristup ima neke prednosti i sve mane impresionističke slike“ (Todorova, 1998: 73).

4 Zanimljivo je na koji se način fenomen zaborava može problematizovati iz perspektive čutanja odnosno prećutkivanja, o čemu inspirativno piše Gordana Đerić (2010: 51–85).

o prošlosti zajednice u formi kritičke pouke: šta je sve učinjeno u prošlosti što je moglo biti izbegnuto, koji su putevi razvoja mogli biti ostvareni a ipak nisu, da li su neke greške iz prošlosti bile rezultat neumitnosti „sudbine“ ili pak nedoraslosti aktera na kojima je bilo odlučuju i presuđuju u ime svih, i za sve? Pojednostavljeno rečeno, istorijska svest može se razumeti i kao dijalektička igra između glorifikacije istorijske sudbine kolektiva, i opreznog propitivanja udela sudbine i vlastitih promašenih poteza, za šta nam niko nije kriv do mi sami.

U svetlu ovih konstatacija imalo bi smisla osvrnuti se i na jednu od najčešćih premisa u balkanističkoj literaturi, onu o tome da su negativne i stereotipne predstave Drugih o Nama tokom vremena internalizovane i prihvaćene sa fatalističkim samorazumevanjem i interpretacijom vlastitog identiteta. Bilo u vidu pitanja ili konstatacije ova ideja opšte je prihvaćena od različitih autora: „Može se postaviti jedno retorično pitanje o tome da li su i u kojoj meri spoljne predstave o 'nama' o 'Balkanu', vremenom internalizovane i u tom smislu postale naša 'sudbina'?“, veli Milica Bakić-Hayden (Bakić-Hayden, 2006: 18). „Pogledе koje su već formulisali stranci nalazimo kao internalizovane i kod domaćih, balkanskih autora u pričama o sukobu dva sveta, pričama u kojima glavno mesto pripada kulturnim razlikama i predrasudama“, tvrdi Noris (Noris, 2002: 7–8).⁵ „Odatle potiče to samoopažanje: da li je ono nezavisan proizvod razmišljanja o sebi ili je podstaknuto i određeno isključivo mišljenjem koje dolazi spolja? Iako su balkanski narodi bili pasivni objekti kada se o njima stvarala slika spolja (što ne znači da njihova mahnitanja nisu doprinela formiranju te slike, već da oni sami nisu aktivno učestvovali u artikulisanoj i širenju tog diskursa), oni nisu bili pasivni primaoci etiketa i kleveta“ (Todorova, 1999: 74). Jedino je Todorova ukinula jednosmernost u toj internalizaciji.

Ova premissa mogla bi se delimično obrazložiti iz psihoanalitičke perspektive: predmet naše (balkanske) idealizacije – Evropa koja još i danas, kao iz perioda početaka modernizacije srpskog društva u devetnaestom veku, predstavlja uzor u kulturnom, civilizacijskom, političkom i ekonomskom smislu – šalje nam sliku o tome kakvi smo mi zapravo. Tokom vremena, ona postaje naš identitet. U stvaranju slike o Balkanu, kao i u konstruisanju svesti o kulturno-istorijskim i geografskim oznakama koje mu se pripisuju preovlađuje pežorativna i cinično-mistična glorifikacija destruktivnih, atavističkih i civilizacijski nedozrelih tendencija koje se, gledano očima zapadnjaka, nameću kao očigledna „drugost“ spram zapadne kulturne i civilizacijske sofisticiranosti. Valja, ipak, podsetiti da nije

5 Dejvid Noris (2002: 31), sa svoje strane, analizira na koji način su balkanski identitet, internalizovane predstave o Balkanu, te stereotipi i kulturne i geografske karakteristike predstavljeni u srpskohrvatskoj književnosti kao „tekstualne reprezentacije“. Ove reprezentacije nose odlike dvosmislenosti budući da sadrže refleksije i konstrukcije „drugih“ o „nama“ i nastojanje da se dopre do autonomnog i kritičkog samorazumevanja. Noris analizira konstrukciju balkanskog identiteta kod Andrića, Bore Stankovića, Crnjanskog, Selenića, Dubravke Ugrešić i Vladimira Arsenijevića.

oduvek tako. Analiza putopisne i romansirane književnosti pokazuje da je Balkan, posebno u periodu devetnaestog veka, u epohi evropskog romantizma, predstavljan kao svojevrsna utopija sirove lepote, slobodarstva i plemenitog buntovništva. Analiza koju je ponudila Vesna Goldsvorti na primerima britanske literature 19. veka (s posebnim osvrtom na Bajrona) pokazuje da je Balkan ispočetka predstavljan kao zemlja naseljena slobodarskim, hrabrim, odanim, srčanim narodima (Goldsvorti, 2000).

Moglo bi se reći da je jedan od razloga za različite iskrivljujuće pozicije u „slikanju“ Balkana kao načina predstavljanja dispozitivni karakter istorijske svesti. Različita kontrastiranje Nas i Drugih u vezi su sa aktuelnim potrebama zajednice. Pojačavanje ili izostavljanje određenih odlika/karakteristika prilikom slikanja Drugog podređeno je ideološkim i vrednosnim matricama, dok su sredstva za ovo interpretativno potčinjavanje Drugog različita: od „imperijalizma mašte“ do medijskih strategija konstrukcije Zapadnog Balkana (Svilar, 2011).

Šta nam dakle govori slika Balkana o samom Balkanu, te najzad o načinu „slikanja“ Balkana kao sredstvu za uspostavljanje mentalnog, pojmovnog kao i kulturnog dijaloga sa onim što je predmet samog predstavljanja? Svaka slika uključuje i odgovarajući interpretativni okvir. Razlog za češće jednostranu sliku Balkana leži izvan Balkana. Ako je imagološka perspektiva u čemu poučna, onda je najmanje u jednom: način na koji Evropa vidi Balkan kao Drugost, govori o Evropi i njenim identitetskim razmimoilaženjima i preispitivanjima, jednako kao i o Balkanu kao toj drugosti. Distanca koja se uspostavlja ima bar dvostruku funkciju: postavljanje granica, ali i društvenu integraciju. Istorijska svest u funkciji je društvene integracije, kao što je u funkciji reprodukcije, za potrebe određenog društva, pogodnih predstava o Drugom. Tako postaje očiglednije da način slikanja Balkana nije određen samo objektom slikanja, pa ne samo ni objektivom kao instrumentom za to slikanje, već onim u čijim rukama je okidač, i koji je nesumnjivo motivisan da, slikajući isuviše često jedno, tendenciozno zanemari nešto drugo. Problematizacija istorijske svesti iz ugla njene poželjne kritičke funkcije već je sadržana u prethodnom nagovoru na realizam u analizi predstava o Balkanu. Pojača li se do kraja, njena kritička pozicija značila bi beskompromisno raskrinkavanje društveno generisane interesne i ideološke pozadine svakog govora o Drugom, pa i o Balkanu.

Istorijska svest, naime, osim što podrazumeva svest o prošlosti i društveno-integrativni značaj pričanja i prepričavanja onoga što je od značaja za opstanak zajednice – čak i kada se to kosi sa istinom ili čini njeno iskrivljavanje, podrazumeva i moralnu odgovornost i samosvest za iskaz. Istoriografija utoliko ne sme biti svedena na književnu fikciju koja olako barata sa stereotipima. Ona je dužna da naučno i kritički objasni i razume nastanak i funkcije društveno uslovljenih slika i predstava. Ovaj zadatak ona ispunjava ravnopravno sa kritičkom sociologijom.

Vratio bih se još jednom slikama i slikanju. Možda bi na kraju valjalo podsetiti i na zaboravljenu zenitističku viziju balkanske kulture i identiteta, datu kroz sliku barbarogenija, nastalu u periodu međuratne jugoslovenske avangarde, u vremenu kada su Evropa i Balkan bili verovatno najbliži jedno drugom. Micićev barbarogenijski konstrukt iz sadašnje perspektive ne više tako kontroverzan kako je to izgledalo u vreme kada je nastao, upućuje na afirmativno viđenje Balkanca kao čuvara evropskih kulturnih vrednosti za koje Evropa više nije u stanju da ih sačuva (videti: Micić, 1923; Milenković, 2012: 77–100). Ovde je na delu izvrtanje: Evropa je umorna, balkanska „sveža krv“ daje joj novo trajanje.

LITERATURA

- Albvaks, Moris. *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2013.
- Bakić-Hayden, Milica. *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, 2006.
- Đerić, Gordana. *Prošlost u sadašnjosti*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, 2010.
- Goldsvorti, Vesna. *Izmišljanje Ruritanije*. Beograd: Geopoetika, 2000.
- Jezernik, Božidar. „Balkan kao most između istoka i zapada, ’most između varvarstva i civilizacije’ – kameni most u Mostaru“. U *Divlja Evropa*. Beograd: Biblioteka „XX vek“, 2007.
- Micić, Ljubomir. „Zenitizam kao balkanski totalizator novoga života i nove umetnosti“. *Zenit* 21(1923).
- Milenković, Pavle. *Uvod u sociologiju srpskog nadrealizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2012.
- Noris, Dejvid. *Balkanski mit*. Beograd: Geopoetika, 2002.
- Svilar, Predrag. *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka „XX vek“, 1999.

IMAGES OF THE BALKANS AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS

Summary: The paper considers the link between the image as an individual and collective representation and historical consciousness as a reflection of the collective experience and social needs on the example of the Balkans in imagological literature. A short overview of various problems of the notion of image itself is given in the context of objects, within the domain of psychoanalysis, Durkheimian sociology, as well as imagological and Balkanological literature. Finally, what is emphasized is the need for a critical and realistic approach to the explanation of the contents of images, i.e. representations, with a specific responsibility of historiography and sociology in that procedure.

Key words: Balkans, Image, Imagology, Historical Consciousness, Collective Representations.

Здравко М. Делетић¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет у Косовској Митровици

ИСТОРИЈСКА СВЕСТ: ФОРМИРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ

Сажетак: У раду се расправља о суштини и начину формирања историјске свести. Прави се разлика између историјске свести и народног памћења. Указује се на улогу историјске науке, наставе историје, цркве, породице, медија и других фактора у формирању историјске свести. Говори се о вишеструком деловању и начинима употребе историјске свести. Рад је писан на основу изучавања релевантне литературе и дугогодишњег истраживачког и наставничког искуства аутора.

Кључне речи: историја, историјска свест, настава историје, употреба историје

Историјска свест је прича о идентитету, о живљењу и трајању. Памти се и тумачи оно што је актуелно за породицу, заједницу (колектив) или народ који прича о прошлости. Свест о прошлости племена и народа, као и прошлости уопште, присутна је од најраније прошлости и показује се као важна за појединца и његову заједницу. Свест о прошлости је свест о пореклу, идентитету и припадности. Бројни подаци о култовима предака, митови и епови сведоче да је свест о прошлости била негована и пре појаве писмености. Усмена и писана традиција сачувала је до данас бројне примере.

Историјска свест постоји као приватна (појединачна или породична), групна (племенска, у институцијама), као друштвена (класе, странке, религије) и државна (свест о народу и држави). Посебан слој чини научна свест, која већини није позната, мада и када јесте не узима се као идеја водиља. Ове свести су често помешане, али не увек сагласне или у истом смеру активне. Може се рећи да су то слојеви или облици историјске свести (о истој прошлости постоје различито мотивисани и чињенично засновани садржаји свести), која је друштвено условљена и променљива. Може се у смислу истинитости и вредности које друштво придаје битно разликовати од историјске стварности.

„Оно што неко доба сматра да је вредно истаћи у прошлости може веома лако да буде сасвим другачије од онога што су претходна доба сматрала вредним истицања“ (Тош и Ланг, 2008: 220).

¹ zdeletic@yahoo.com

За дефиницију историјске свести није од значаја објективност или истинитост. Суштина је да је то оно што појединац, заједница (група), народ мисли о себи у времену и простору, оно у шта верује, како прича или пише о својим коренима и трајању. Таква свест је опште прихваћена, има смисао, постоје механизми којима се правда и одржава (народно памћење је део тога). У историјској свести мешају се традиција, легенде, истина, заблуде и лажи, предрасуде, жеље, потребе, интереси, очекивања.

Друштво своју историјску свест манифестује на највишем нивоу кроз историјску науку, она је одраз општег и институционалног интересовања за историју – прошлост. При томе, није увек битна истинитост представа о историји, већ чињеница да се хоће на основу свести о трајању и сведочења о прошлости одредити место у садашњости, из чега следе и нека права и друштвени ранг.² Друштво често очекује, некад и захтева тумачење прошлости које је применљиво на садашњост, на основу којег се могу правдати савремена дешавања или се заснивати очекивања и доносити одлуке у вези с будућношћу.

Историјска свест је друштвено вишеструко условљена. Начином обликовања, својим садржајем и начином деловања припада појединцу, окупљањем појединаца у колективе заједници (племену, народу, држави). Некад свест о прошлости добија посебно на значају, без обзира на то колико је рационална и објективна. Од антике се у разним приликама може чути изрека: „Историја је учитељица живота“.³ Тиме се хоће рећи да се на искуствима предака и знању о њима могу стицати поуке корисне за боље сналажење у садашњости и пројекцију будућности, мада се могу наћи примери који истинитост изреке доводе у питање. „Реч је о уверењу да знање и представе о историји делују као искуство, као опште искуство људи кроз векове, као историјско искуство“ (Митровић, 1972: 219), односно „историја надањује и васпитава на светлим узорима и лошим примерима“ (Петрановић, 1997: 144). То је могуће кад се на основу примера из прошлости граде типови вредног и мање вредног, доброг и лошег, херојског и кукавичког, који се користе као васпитни примери, узорци, служе за мотивацију и подстицај.

Знања о прошлости део су друштвене свести, у ширем контексту културна су баштина времена у којем постоје или се стварају. Опште је прихваћено мишљење да је историја наука чија су сазнања корисна за појединца и друштво, односно да је знање о прошлости поучно и корисно. Ако ништа друго, ово „приповедно присвајање историје као дела нас самих“ (Кока, 1994, 12) занимљиво је сећање на корене од којих потичемо. При томе, пракса је везана за интересе и потребе одређене групе и њене пројекте.

² „Историчари објашњавају прошлост у односу на данашње горуће теме и питања“ (Тош и Ланг, 2008: 51). Међутим, „битне теме наше садашњости треба да одреде питања, а не одговоре, која ћемо тражити и поставити прошлости“ (Тош и Ланг, 2008: 77).

³ Ова се изрека приписује Цицерону. Историја је „сведок времена, светло истине, живот успомена, учитељица живота ...“.

Људи се историјом баве на разне начине толико дуго да је то постала лична и колективна потреба; бављење историјом постало је део опште културе савременог људског друштва.⁴

Историјска свест је значајан састојак друштвене свести и делује у друштвеном и политичком животу у више праваца, то је разлог посебног интересовања владајућих структура и извор њихове потребе да контролишу историјску науку и наставу историје као масовни облик употребе резултата историографије и утицаја на обликовање историјске свести великог броја ученика и да њима манипулишу.

Историјска свест је облик сећања на човекову прошлост, свест о прошлости и њеном трајању до садашњице. Као таква не може избећи механизме вредновања, праћене често страстима и интересима.

„Мислећи о трајању, човек употребљава појмове које узима као одређене иако су они релативни. Ти појмови као апстракције сигурно упрошћавају слику света, али они истовремено служе за вршење избора и за сређивање искустава и сазнања, чине да се гради систем гледишта“ (Хелер, 1984: 13).

На актуелну друштвену и историјску свест, као њен састојак, могу утицати и представе о будућности која се замишља или жели. „Свако историјско истраживање садржи у себи одређену меру размишљања у данашњим категоријама“ (Тош и Ланг, 2008: 222). У овом случају се у историјску свест уносе представе или тумачења за која се претпоставља да су корисна у пракси или за пројектовану будућност. При томе одлучују интереси, зато надлежне институције и органи на нивоу државе планирају и врше идеолошко подешавање историјске свести у служби планираног циља. Највећи број становника усваја актуелну историјску свест као историјску категорију, као нешто што постоји и треба бити уважено.

„Историјска свест је идеолошки феномен, колективнопсихолошка је чињеница заједнице. Човекова је, али је за човека такође и дата, постојећа, умногоне независна. С њом се појединач суочава као са датим“ (Митровић, 1991: 179).

У основи историјске свести могу се разликовати две психолошке компоненте: *емоције* и *разум*. Историја је по природи материја која изазива осећања, вредновања и опредељивања за и против неке личности или догађаја, стога је историјска свест у основи увек испуњена емоцијама. Осим тога, прошлост је невидљива, она се мора доживети кроз замишљање и причу, то само по себи даје могућности за измишљање и различито доживљавање тога што прича нуди. Зато треба разликовати емоције као саставни део историјске свести и емоције као подлогу и аргументацију на којој се свест формира.

4 „Сва друштва поседују колективно памћење, складиште искустава из којег се црпе осећање идентитета и смера кретања“ (Тош и Ланг, 2008: 22).

„Узбудљиви догађаји, по правилу емоционално обојени, увиру у историјску свест, а преко ње постају део друштвене свести. Инфлација емоционалних садржаја је нарочито јака у друштвеним срединама где се очувао култ племена, братства и славних кућа, које су могле избројати многе јунаке у дубинама прошлости, барјактаре, попове, а у потоње време интелектуалце, офицере, запажене политичаре и бирократе. Друштва традиционално окована не успевају да се одупру притиску свести испуњене и тачним и нетачним подацима, увеличаним улогама личности и размерама догађаја, која се у имагинативној форми све више распростиру и у машти нарастају. Рационална свест тешко може овладати у друштвима притиснутим усменом причом и предањем“ (Петрановић, 1997: 229).

Свест формирана на емоцијама је више тврђење него знање, за њу нису неопходне чињенице или поуздана знања, она радије замишља оно што жели, она не прихвата сумњу и могућност другачијег објашњења. Радо бива неисторична; она је оно што субјект хоће да мисли о прошлости, због тога није заснована на размишљању, не тражи узроке и доказе јер има за циљ да задовољи хтење (потребу) за таквим мишљењем. Свест заснована на емоцијама није неутрална, она је или позитивно усмерена према ономе што субјект прихвата или негативно усмерена према ономе што не прихвата. Ова врста свести не жели алтернативе.

На другој страни, свест заснована на разуму ослања се на знања, испитује повезаност и условљеност догађаја, вредносно је објективнија и мање ангажована. Оваква свест није саздана од тврдњи, већ од сазнања о чињеницама. Свест заснована на разуму дозвољава сумњу у оно што тврди, тражи доказе за и против, нема унапред одређен закључак, прихвата алтернативе и могућност промене. Није реч о замишљању или измишљању историје, већ о сазнавању историје на основу извора, теорије сазнања и метода истраживања.

Одлике рационалне историјске свести су: историчност (кретање и развојност, различитост), схватање о узрочно последичној повезаности догађања, сазнање о сложености друштвеног времена и развитака, целовитост, окренутост човеку, отвореност за нова сазнања. Као одлике разумског могу се навести: тежи се проучавању историје у њеној разноврсности; стварност се подразумева као сплет узрочно последичне повезаности и вишеструких утицаја, посматра се у континуитету кретања и мењања; сазнање историје тежи целовитости и упознавању историје у општим размерама; човек се узима као основни чинилац историјских појава и догађања; присутна је отвореност за нова знања, идеје и путеве долажења до истине; тежи се усавршавању знања и путева сазнања.

У пракси нису чисти облици заснивања историјске свести, разумско и емотивно се често прожимају и боре за превласт. Осим историјске свести постоји и мишљење о историји. Може се рећи да је оно процес кроз који се изграђује свест.

„Сачињавају га разумевања и тумачења, а улога му је да служи, с једне стране, провери, промени и допуни, а с друге стране, сређивању, повезивању и разврставању представа, такође и њиховом стварању и разумевању, коначно претварању у *знања*“ (Митровић, 1991: 101).

Историјска свест, мишљење о историји, историјско памћење и усмена историја нису исто. Не треба изједначавати друштвено памћење и историјску свест, друштвено памћење је у домену традиције. Јер: „Памћење је мешавина реторике, чињеница и осмишљавања“ (Куљић, 2006: 230). Поштовање традиције почива на уверењу да су узори из прошлости добри и за поступање у садашњици. Традиција се воли и тражи оданост, опире се промени, иако су процеси и промене учинили да је она често у нескладу са условима у којима је настала. Традиција која велича користи се у стварању националног идентитета, што може да пређе у неутемељени и екстремни национализам.

Неретко истрајавање на традицији даје лоше ефекте, поштовање традиције често доводи до носталгичног гледања у прошлост. У оптимистичној варијанти традиција памти успехе и напредак, али и губитак у прошлости користи се као интегративни подстицај, тражи се лојалност са жртвама предака. Ове моменте користе владајући режими за концептуализацију и осмишљавање прошлости помоћу места сећања, датума, јубилеја, комеморација, стратишта, подсећања на жртве итд. Историјска наука функционише као коректор друштвеног памћења, мада често није лишена прорачуна у односу на практичну применљивост објашњења и тумачења које нуди.

ОБЛИКОВАЊЕ ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

О начинима формирања и деловању историјске свести може се опширно расправљати, то је сложена и изазовна тема. Поред више појединачних радова, на ту тему постоје и зборници радова са стручних и научних скупова.

Андреј Митровић (1991: 16–20) мисли да историјску свест одређују три чиниоца: 1) *степен развијености друштва*, који обликује стварне околности и одређује основу друштвеног живота (то често није видљиво); 2) *догађања* чија је срж у политичким проблемима, то такође одређује животне околности и често је видљиво кроз непосредни утицај на људе; и 3) *култура*, што подразумева духовно стваралаштво, у чему историографија има значајно место (на квалитет историјске свести утиче степен развијености и самосталности историјске науке).

Утицаји друштвених фактора (политика, органи власти, институције итд.) на уобличавање историјске свести генерално се могу свести на две групе. Једну чини тежња да се, без обзира на знања и чињенице, историја приказује како је некеме корисно, то је „хтење

тврдити“. Основ је политизације и идеологизације историје, њеног претварања у догму, која деформише историјску и друштвену свест. Таква се свест у суштини намеће, може се прихватати у условима политички и културно неразвијеног друштва и у кризним ситуацијама.

Службена и пројектована историја садржи неисторично увеличане датуме, режирана места сећања, заслужне групе и појединце, али и доста празнина, плански умањених, потиснутих у заборав па и сатанизованих историјских садржаја. Игнорисање и планирани заборав су начини идеологизације и пројектовања историје. У кризним ситуацијама „забрањена историја“ добија на значају; у случају радикалних промена ти садржаји постају нови симболи и митови. Да би учврстио планирану историју, режим мора да нађе или измисли непријатеље, жртве и целате или да понуди нову перспективу. То се најлакше „продаје“ народу упаковано у националне и верске интересе, обећања и високе циљеве у будућности, нарочито ако се може препознати „вечити непријатељ“, против којег је потребна мобилизација.

Другу групу чине друштвени напори да се сазна истина, то је „хтење за знањем“. Ова хтења се реализују кроз разне гране науке, у првом реду кроз историографију и историјску науку, она су предуслов и основ рационалне историјске свести. Ови циљеви доприносе хуманом, културном и сазнајном развоју и напретку друштва.

Историјска свест као општи феномен, део културе и друштвене свести, формира се посредством више утицаја, друштвено признатих и организованих, научних и ваннаучних али и спонтаних. Међу „уређене“ факторе који имају за циљ формирање историјске свести можемо сврстати: науку, историографију у ширем значењу и наставу историје, док у ваннаучне изворе спадају: породица, црква, институције, политичке странке, државни органи, средства информисања. Електронски медији постали су чудовишта, која неко из мрака храни и користи да залуђују народ, у значајној мери у „окаченим“ документима није тешко открити манипулације, ревидирање историјске слике, реваншизам и шовинизам.

Историјска свест, као саставница друштвене свести, обликована је током историје на више начина.

„Представа о човековим прошлим временима, дакле свест о прошлости, обликовала се на три основна начина:

- а) Маштом и имагинацијом, дакле уз велику слободу у представљању и тумачењу ликова, при употреби чињеница и код описа прилика. У питању је начин који се може лако препознати као књижевни, па су његови плодови књижевна дела: песме, епови, приповетке, романи, драме и сл., с темама из историјске прошлости.
- б) Настојањем да се посредством одговора највишег нивоа општости на основна и најкрупнија питања човекове егзистенције у времену, географском простору и друштву, као и на основу логичких потрага за суштином, створе представе о историји као целини уз наглашавање онога што се сматра да је њена бит и њен смисао. Реч је о филозофирању.

в) Историјска прошлост се настоји уобличити у свест посредством стварања сасвим одређених знања, онда низова, потом и система знања о појединим људима, догађајима, појавама, процесима. Реч је о *историографији*, а она је у својим најбољим остварењима увек блиска научности, зачетак научности и исказ научности“ (Митровић, 1991: 113–114).

Наука није први ни једини, чак се може рећи ни најутицајнији (или бар најпопуларнији) извор историјске свести, али јесте извор најквалитетнијих знања о прошлости, стечених истраживањем прошлости применом научних метода и заснованих на разноврсним сведочанствима о прошлости. Наука као „израз и најважнији облик хтења за знањем“ не задовољава се да открије појаву, она трага за узроком њеног постојања, њеном структуром и деловањем; наука зна разлику између појавног и суштинског. При томе „ми не дефинишемо појаве, већ наше односе према њима, наше проблеме у вези са њима“ (Шушњић, 1999: 20).

Историографија је од настанка један од извора историјске свести, истовремено је њен облик. У домену критичке/рационалне историјске свести историографија је основни фактор. Она

„уобличава најсадржајнији, веома важан и претежан, али не увек и онај рационалан део историјске свести новијег раздобља. Оно што она пружа није лишено премиса, предуслова или тврдњи преузетих из предрасуда и сазданих од емоција. Од тога није поштеђена ни она њена саставница која се зове историјска наука, (...) и надаље делују изузетно снажно многобројне представе које су створене без икаквих ослонаца на знање. Врло често су изведене из ужих интереса, плод су конзервативизма и то по правилу оног најокобелијег, проистекле из уских традиција и ирационалног кова“ (Митровић, 1991: 100).

Историографија у ширем значењу (историјска публицистика) је утицајан извор историјске свести, која у себи садржи примесе истинитог и неистинитог, традиционалног, емотивног, политичког итд. Овај облик бављења прошлосту није нужно неквалитетан, али се због слободнијег приступа проучавању прошлости и саопштавању резултата у целини може посматрати изван науке у ужем смислу. У публицистици има занимљивих и употребљивих остварења или делова појединих радова. Публицистика може бити успешна тиме што повезује писање о прошлости са достигнућима, појмовима и тумачењима других друштвених наука. Популарна је јер се лакше прилагођава интересовањима шире читалачке публике (рад има циљну групу којој је намењен). Публицистика брже од академске науке препознаје актуелност садржаја прошлости, потребу друштва да се о нечему пише на нов начин. У тој актуелности и отворености према садашњини је њена предност да брже задовољи стварно или произведено интересовање за новом историјском причом. То је подстицај науци у ужем смислу, публицистика може да упути изазов науци да се бави друштвено актуелним темама.

„Највећи и најутицајнији део друштвене свести увек су стварала, стварају и вероватно ће стварати ваннаучна изворишта. Она емитују и историјске представе глобално оцртане и упрошћених садржаја, превагу дају емотивном над рационалним, служе се сугестијом, помажу се баналностима, ослањају се на јасну практичну корист у датим околностима, понављају једно исто безброј пута и, најчешће, не уносе свеже допуне. Значајно је запазити лаку прихватљивост ваннаучних представа. Ово најпре зато што за њихово прихватање није потребно неко нарочито предзнање, често ни општа култура. Прилагођене су културном просеку или чак нивоу мање образованих, њиховој радозналости одговарају и могу да је буде, подстичу. Без тешкоћа срastaју с већ распрострањеним упрошћеним представама. Успешно се користе неодређеношћу свог исказа и утицајем на емотивност. Због њихове повезаности с групним, локалним и уопште ограниченим интересима, укључив и оне срасле с личном влашћу, а и зато што ничу и из колективноирационалног, брзо их прихватају и снажно проширују носиоци ужих интереса и представници ирационалног мишљења. Понекад се до неке мере служе резултатима историјске науке, а чешће сугерирају да су саме научно сазнање и ово намећу тим више и гласније што то, у ствари, нису ни по чему. Делују посредством усмене и писане речи, а и разноврсног, мада увек особито, сликовног материјала, при чему кич доприноси њиховом утицају у широј публици. Најупрошћенији део ваннаучне историографске публицистике је и њихово оруђе и њихово извориште“ (Митровић, 1991: 251–252).

Ваннаучна историјска свест постоји у окружењу историјске науке, извесним делом и у њој самој, што значи да својеврсност ове науке није у томе да је у грађењу својих резултата потпуно самостална од друштвене свести, као ни од ваннаучне историјске свести, нити у томе да може бити потпуно изолована.

Значајан облик ваннаучне историјске свести саставни је део разноврсних садржаја традиције као облика колективног памћења. Велики утицај традиције у широким масама заснива се на потреби за идентитетом, осећањима према прецима и радозналости (потреби) да се зна како су живели и шта су вредно памћења и сећања учинили.

Посебну функцију историја остварује кроз *наставу историје* у основним и средњим школама (на факултетима је она у функцији научног – стручног образовања). Школски систем је ефикасан канал којим историја утиче на формирање друштвене свести, чији битан састојак је и историјска свест. Настава у школама даје владајућој идеологији могућност употребе историје у намери утицања на формирање историјске свести најширих народних маса (сви у младости уче школу). У тој функцији настава омогућава идеологизацију историје и манипулацију на нивоу система, у режији режима или владајућих

странака као носилаца идеологије власти. То је легализација идеологизације кроз избор и начин интерпретације историјских садржаја.

У друштвима оптерећеним политиком у историјској свести је јако изражен слој идеологије и политике (Шушњић, 1999). Томе доприноси и историографија (нарочито ваннаучна), која бира теме и тумачења по вољи политике, јер ту налази простор за свој успон, док настава историје бива средство помоћу којег се од политике одабрани садржаји подобне историографије нуде ученицима као готова знања и обавезна тумачења.

У настави је емотивна компонента подлога на којој се остварују васпитни задаци, разумска компонента би требало да буде средство помоћу којег се свест формира као критичка и рационална. Нажалост, пракса је другачија; школска историја није увек хтеће за знањем и објашњењем историје. У настави често долази до изражаја хтеће за тврдњама, то се прикрива васпитним потребама. Настава историје је државни и политички пројекат, у школама се учи службена историја, органи и институције власти бирају садржаје и одобравају уџбенике.

Кад се говори о историјској свести ученика, односно задатку наставе историје да формира њихову историјску свест, треба узети у обзир педагошку страну овог питања, која долази од чињенице да је настава педагошки процес, у исто време психолошке основе формирања свести, ставова, идеала или моралних начела ученика. На другој страни, треба имати у виду друштвено-политички карактер школе и наставе историје, хтеће и потребу школских власти и политике да кроз школску историју усмеравају формирање свести ученика, да делују са намером формирања друштвено или национално пожељне историјске свести. У овој намери су корени политизације и идеологизације наставе историје, што се у највећем делу остварује на штету научности и историчности избора наставних садржаја и начина тумачења. То је тешко избећи, јер у позадини наставе историје увек стоји кроз задатке наставе исказана намера актуелне власти да употреби историју у васпитне сврхе.⁵

Историјска свест формирана кроз наставу историје треба да садржи целовиту слику прошлости и садашњости човечанства, односно свест о трајању човековог света и властитог припадности том свету, свест о себи – нама као делу човечанства у развоју и трајању. Тако је на нивоу програмске документације и педагошких начела; у пракси је често другачије. Увек је пресудна нека садашњица, јер садашњица свест прихвата, одржава и преноси, чини од ње друштвену појаву која траје, која спаја прошлу, садашњу и будућу генерацију.

Има разлога да се каже да је историјска свест која се формира посредством школског система ученицима наметнута и у значајној мери догматска. Учење историје и избор садржаја није учеников избор, он се не пита хоће ли или неће историју у свом програму; неко други је претпоставио да је ученику историја потребна и који су то садржаји који су му најкориснији. Историја се предаје у форми истина које треба усвојити и знати, а не у форми садржаја о којима се може

⁵ Истраживањем наставе историје у прошлости то се може показати. Види: Делетић, 1995.

размишљати и разговарати. Ученици уче по истим програмима, из истих уџбеника и приручника, уз примену истих наставних средстава. У настави се ученицима не нуде алтернативе, сумње, докази, полемике. Наставници у школи не упознају ученике са садржајима кроз дијалог са историјом, они ученицима „предају“ историју кроз мање или више осмишљен монолог о историји. Настава одабрани део прошлости (наставне садржаје) проглашава за целину, историја је изложена у форми готових и коначних знања, која се нуде свима на исти начин. Ако се још нађе наставник који не дозвољава иницијативу ученика, који инсистира на запамћивању, а не на разумевању, онда историја постаје збир досадних чињеница, а не предмет који треба ученицима да помогне да схвате своје друштво, његове цивилизацијске вредности, достигнућа и посрнућа (детаљније: Делетић, 2012: 9–22).

Наставници треба да имају у виду да они нису једини извор знања и тумачења историје. Упоредо са школском историјом постоји више ваншколских тумачења историје, која су друштвено условљена, имају различиту мотивацију и начине деловања. Она су доступна ученицима на више начина. Ваннаучна историјска свест постоји у окружењу ученика, она делује на њега, његову породицу, другове. Кад се узме у обзир да ваннаучна свест у спрези са идеологијом утиче и на писце уџбеника и наставнике, онда се долази до закључка да је школска историја заснована на науци тек делом учесник у формирању историјске свести ученика. Истина, једино је тај облик нормиран, планиран и подржан од друштва (тачније од власти и политике која врши власт).

У настави се сусрет са ваншколском историјом одвија у два правца. Прво, наставници су дужни да прате како на ученике делује ваншколско усвајање историје и да исправљају тако стечене нерационалне састојке историјске свести ученика. На другој страни, треба да знају да ученици преко ваншколских извора, пре свега кроз стручну и научну литературу, могу да препознају идеолошке наслаге наставе и да пруже отпор њиховом усвајању.

Породица је средина у којој деца упознају природу и друштво кроз процес сазревања, васпитања и образовања које се одвија у породици, у школи и кроз деловање животне средине. У породици се ради о учењу током одрастања, о генерацијском преношењу знања, вештина и навика које су потребне или корисне за будући живот.⁶ Део сазнања која деца стекну у породици су и знања о прошлости, пре свега о прошлости породице, братства, племена, завичаја. Тај облик упознавања прошлости називамо традицијом.

Током детињства и ране младости породица је посредник између деце и друштва. Породица је база социјализације личности и постављања основа моралног васпитања у детињству и младости. Са процесом одрастања млади постају способнији да разумевају околину и друштво, да сами уче, да бирају шта ће учити и како ће се према понуђеним знањима поставити. Млади брзо уче, склони су проме-

6 „Историја је прогрес који се остварује преношењем усвојених вештина са генерације на генерацију“ (Кар, 2001: 82).

нама и прихватању спољњих утицаја. То зна да буде извор „сукоба генерација“, неслагања између друштвене свести младих и њихових родитеља, који су формирану у ранијим друштвеним и историјским околностима, имају другачије животну искуство, систем вредности и погледе на живот.

Овај облик преношења знања о прошлости заснива се на упознавању и чувању традиције, што значи да се ради о групној свести која је испуњена емоцијама, сећањима, романтиком, речју, у питању је ваннаучна свест (не нужно и нетачна). Утицаји породице на историјску свест нису систематични и стручни. У питању је спорадично причање о прошлости. Зато је тако стечена свест оскудна и локализована, парцијална, несистематична, непоуздана. Утицај породице слаби са процесом одрастања, бива потиснут моћнијим спољњим факторима утицаја на формирање личности.⁷

Црква је некад била моћан васпитни фактор, у социјалистичким земљама била је потиснута, по паду социјализма је њен утицај делимично обновљен. Црква (верске заједнице) се бави историјом религије и црквене организације, животима и делима истакнутих појединаца (светаца, теолога, свештеника, владара наклоњених цркви). Због значајне улоге у развоју друштва, народа и држава, нарочито због улоге коју је имала у очувању националног идентитета српског народа црква полаже права да учествује у друштвеним и политичким пословима.

Црквена верзија историје је конзервативна, радо загледана у прошлост, у преживеле друштвене односе и системе вредновања; на то обавезују догме и канони. У аргументацијама се претежно користи традиција, позива се на религиозно учење и божанску вољу, ретко на историјску грађу, која и кад се користи није подвргнута научној методологији. При томе се може препознати да се радо користе национални митови из прошлости и инсистира на идеализованим националним осећањима, при чему се национални опстанак везује за верску оданост. Религиозно учење о божанском пореклу и улози Бога је у сукобу са научним учењем о развоју, кретању, борби супротности, материјалним и друштвеним факторима развоја друштва.

Цркве и верске заједнице говоре о својој вери све најбоље, док се код других вера не види ништа добро, и само припадање другости се оспорава. Због тога је црквена верзија историјске свести пристрасна, искључива, нетолерантна према могућности другачијег тумачења. Нетолерантност међу религијама, што је уско везано са политичким и економским интересима, била је кроз историју разлог крвавих сукоба, верских ратова, прогона и злочина. Сведоци смо да се то поновило у процесу разбијања Југославије и савременим генерацијама.

И политичари радо манипулишу повезивањем верских и националних осећања са интересима актуелне политике, то је још један разлог искривљивања и непотпуности историјске свести. У пракси, политичари мало знају историју, а много хоће да добију њеном употребом.

⁷ О ваннаучним и ваншколским утицајима на обликовање историјске свести у: Станковић, 1988: 70–82.

Средства информисања моћан су фактор утицаја на укупну свест становништва, добрим делом и на историјску свест (Лакић, 1994; Делетић, 1994; Делетић, 1997). *Штампа* има значајан утицај кроз објављивање фељтона, историјских фотографија, извештаја, политичких информација, коментара, изјава утицајних појединаца, некад и кроз карикатуру и друга изражајна средства у којима се могу наћи историјски садржаји. Електронски медији, нарочито *телевизија*, моћно су оруђе за циљано информисање јавности, користе се и за пласирање информација о историји.

Интернет је светски канал за пласирање разних информација и тумачења, све више и историјских. При коришћењу садржаја са разних сајтова треба разликовати шта је историјски документ (изворни материјал, прво објављивање), шта су научни радови у форми електронског издања и огромну количину слободних и нерцензираних садржаја. Информативни прилози (новине) на разним сајтовима имају посебан статус, то је специфична врста документа.

Интересовање електронских и штампаних медија за историјске садржаје зависи од друштвених и политичких интересовања за историјске теме. Повећано је у време друштвених и политичких криза. При томе се радо у прошлости траже кривци за политичке и економске проблеме, налазе се докази за права на којима се инсистира, траже се докази за оно што се нуди, препознају се пријатељи и маркирају непријатељи. Општа је одлика историје у медијима да она, као и текуће информације, одражава друштвену и политичку климу тренутка у којем се нуди и уређивачку политику медија који преноси садржај. Историјски утицаји преко медија су парцијални, често ненаучни, идеологизовани и политизовани. Међутим, значајни су због широке доступности, брзине деловања, актуелности и начина тумачења садржаја.

Може се запазити да се историјом у медијима претежно баве неисторичари, да се не показује изворна основа, да методологија излагања и аргументације нема научну утемељеност. Све је подређено успеху пласиране верзије и наметању онога што се нуди. Излагање историје путем медија фактографски и логички често је проблематично, али је због једноставног речника лако разумљиво. Простор за то оставља и конзервативна наука, која историју често излаже неприступачним стилем, језиком, појмовним и вредносним апаратом који одбија недовољно обавештено и читалачки необразовано становништво.

Медијска историја се код необавештеног становништва радо прима: третирање историје планирано је према претпостављеном интересовању становништва, режија уме уверљиво да упакује понуђену верзију, да то покрије ауторитетима говорника, вешто одабраним снимцима и наменски написаним тумачењима и коментарима. Медијска историја рачуна на осећања и интересе становништва, а не на научну утемељеност, бољу обавештеност и проверене културне вредности.

Књижевност, кроз неговање епске поезије, историјску причу, роман, драму, садржи уметничку интерпретацију прошлости и може деловати на изградњу популарне свести. Сличну функцију могу да имају и *уметности*: сликарство, скулптура, позориште, филм.

Не треба изгубити из вида да *остаци* прошлости присуством у свакодневици спонтано делују на свест људи о прошлости. Ту се мисли на остатке насеља или објеката, нарочито цркава и манастира са сачуваним фрескама, иконама, књигама, затим на уметничка дела (скулптуре, цртежи, слике), нарочито она која представљају историјске ликове или радњу, сачуване фотографије и покретне слике као аутентични документ итд. Ови остаци делују неприметно, али и планирано када се њима намерно служимо ради подсећања на прошлост: изложбе, излети, посете музејима, одржавање јавних скупова и обележавање јубилеја на историјским местима (објектима). Јубилеји и комеморације, јавни споменици су облици неговања монументалне и пожељне историје (Куљић, 2006).

Јавни наступи значајних личности из реда политичара, бораца или научника који у друштву заокупљају пажњу, у првом реду као стварни или режирани противници режима (дисиденти), често садрже тумачење историје и могу бити прихваћени од неупућених грађана, тим пре ако се незадовољство које исказују према некој политици поклапа са таквим расположењем појединаца. Таква тумачења могу бити пристрасна, нарочито кад се чују од људи који су некад били активни учесници и пропагатори тога што критикују кад дођу у сукоб са саучесницима или изгубе привилегије. Истакнути појединци често делују утицајем примера, некад и личне харизме, на осећања грађана док се не обраћа нарочита пажња на објективност тумачења и не траже се докази (верује се човеку). Овакви наступи обично делују у ситуацијама друштвених (политичких) поремећаја, у стабилним приликама остају на нивоу личног незадовољства или пригодног наступа.

ДЕЛОВАЊЕ И УПОТРЕБА ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

Савремено друштво знањима о историји прилази са свешћу о вишеструкој могућности њихове употребе. Због тога се често свесно и несвесно врши подређивање науке надциљевима које одређују политика и идеологија, у основи са мотивом добијања или задржавања власти и моћи. То се народу потура као мотив одбране националних, некад верских или класних интереса.

Основна функција знања о прошлости може се свести на формирање *историјске свести*, која је значајан део укупне друштвене свести појединаца, заједница, народа и држава. Поред тога што је општа културна вредност, она је и неопходна социјална потреба. За знањем о прошлости се трага, оно се чува и преноси на поколења. Знања и представе о историји уколико доиста говоре о стварности, уколико су заиста то за шта се представљају, делатни су као чиниоци културе, обogaћују духовни колективни и појединачни живот и, по правилу, утичу на потпуније схватање друштвене стварности. Отуда дуготрајност изреке о „учитељици живота“. Проблем је што је учитељица најчешће сиромашна, усамљена и незаштићена од локалних насилника.

А. Митровић (1991: 21) разликује пет основних врста друштвене улоге историјске свести: а) *поучну*, када се жели искористити за стварање закључака, гледишта и искустава корисних за сналажење у животу; б) *самоодређујућу*, када се употребљава у изградњи представа о себи, и представа о другима; в) *идеолошку*, када је саставница схватања света или извор аргументације за очување, промену или рушење присутних духовних вредности односно друштвених структура; г) *политичку*, када је извориште образложења у корист или против предузимања активности, пре свега политичке (то је блиско повезано са идеолошком улогом); д) *културну*, када подстиче и пружа садржаје стваралаштва у уметности, наукама и уже узето у друштвеном животу.

Циљеви неговања историјске свести могу се карактерисати као *хумани*, јер она је сазнање о човеку, порука о човеку и његовом друштвеном трајању, затим као *културни*, јер је то свест о стваралаштву човека као друштвеног бића, и *сазнајни*, јер она садржи знања о човековој цивилизацији. Разуме се, у прошлости није све било развитак, напредак и хуманост. И знање о нехуманом и рушилачком у прошлости, нарочито у оквиру свог народа или државе, мора бити саставни део целовите и рационалне историјске свести. Историја се фалсификује ако се занемаре разарања, злочини или цивилизацијска и демократска посрнућа свог, а не само супарничких народа. Митска, романтичарска и ирационална свест то не прихвата.

Представе о прошлости могу се употребити у корисне и развојне сврхе: васпитање у духу патриотизма, националних достигнућа, хуманости, универзалних људских и стваралачких вредности и слобода. Нажалост, могу се и злоупотребљавати, користити се за идеолошки и политички мотивисане циљеве у интересу политике, идеологије или режима на власти. Историја нуди примере како су се такве манипулације народима уз помоћ историјске свести на крају завршиле лоше по те народе.

А. Митровић, говорећи о *облицима примене историјске свести*, каже:

„Користи се: а) у сазнајне сврхе, тј. за даље проучавање и сазнавање друштва и историје; б) у изградњи културе, што уз сазнајну подразумева хуману вредност, јер посредством представе и знања негује успомену на људе, њихов живот и услове живота у прошлости; в) у изградњи, поткрепљивању и доказивању идеологија, за појачавање њиховог утицаја и за повећавање њихове жилавости у политичким и идејним борбама; г) у изградњи политичких теорија; д) у политици, унутрашњој и спољњој, дакле у политичкој пракси уколико се води рачуна о чиниоцима, чињеницама и одликама нечије историје ради одређивања метода и путева деловања; е) у васпитању у коме се и посредством историјских примера некад усмерава, некад натура, одређени поглед на свет или идеолошко опредељивање, такође утиче на подстицање амбиција и на изградњу карактера личности; е) у поуци и инспирацији појединаца, друштвених група и читавих

народа како да се држе и шта да предузимају у свом животу и у посебним историјским тренуцима (акције, криза итд.); ж) у надахњивању уметничких дела; з) у стварању војних доктрина и усавршавању вештина ратовања; и) у доказивању легитимности владања, поседовања, путовања и постојања и поступања; ј) у истицању и доказивању престижа; к) у задовољавању потреба појединца и групе да знају нешто о својим прецима (потреба која се јавља из практичних и емотивних разлога) итд.“ (Митровић, 1991: 75).

Функције историјског сазнања, тј. историјске науке и наставе историје за друштво и појединца Ј. Кока разматра у више праваца. Поред потенцијалне користи за појединца, резултати историјске науке имају и шири (практични) друштвени значај. Историјско сазнање је потребно за разумевање и објашњење појединих феномена у садашњости, оно открива њихове историјске узроке и њихов развитак (Кока, 1994: 13).

Историја као наука нема могућности да утиче на начин коришћења својих резултата, да се наметне, нарочито не да обавезе: „Историјски контекст сазнања и његови резултати не детерминишу довољно циљ и сврху његове употребе и искоришћавања“ (Кока, 1994: 257). Прошлост нуди могући избор и поуку, али сама по себи не гарантује успех, јер конкретне одлуке и акције зависе од владајућих политичара и страначких интереса, историјско сазнање не води нужно до разумног политичког деловања.

Могу се навести разни примери како историја служи „као инструмент за изваннаучне – политичке или економске – циљеве, за интеграцију, за одржавање и потврду власти, и у свим тим случајевима се са историјском истином не поступа баш са великом обзирношћу“. Политика то трпи и чини. Историјска наука, тј. рационално бављење историјом које се одупире идеологизацији и манипулисању традицијом у овом случају има већи значај, али и наилази на већи отпор.⁸

Историјска знања могу допринети критичком преиспитивању садашњости, стварању става који стварност „неће прихватити у њеној привидној нужности него ће је схватити уочавајући позадину њених искоришћених и пропуштених, протеклих и можда још постојећих могућности“. Другим речима, саморазумевањем садашњости путем увида у „дугорочно делујуће промене“ у прошлости и другачија искуства може се помоћи планирању акција које тражи садашњост. При томе треба знати да је учење на искуствима прошлости универзално; мудри уче на прошлости других, то је мање болно.

⁸ „Читав наш подухват зависи од избора нашег становишта о истини“ (Шушњић, 1999: 21).

Објашњењем садашњих феномена на основу њихових историјских узрока историја може на „индиректан начин допринети оријентисању појединаца и група у њиховој садашњости. При том историјско знање нуди резервоар знања, представа, искустава, мотивација и норми, једно не сасвим формулисано, али важно индивидуално и колективно претходно разумевање и саморазумевање“. Ни у овој функцији историја се не сме инструментализовати и сводити на актуелне потребе. Треба изграђивати историјску свест која се одликује „знањем већим од оног што је непосредно употребљиво, од оног што траже актуелне потребе“.

Тиме што при истраживању узима у обзир „многострукост каузалних веза у оквиру историјске ситуације“, историја испитује „индивидуалне констелације и феномене“ и тако васпитава „за конкретно мишљење“. Критичким историјским мишљењем може се „помоћи да се генерални увиди посредују заједно с конкретним појединостима и конкретним ситуацијама одлучивања и да се схвати како се оне често одликују тешко сводљивим амбивалентностима“ (Кока, 1994: 13–20).

Историја може да функционише и „као занимање у слободно време ’лишено сврхе’, као предмет забаве и уживања“ (Кока, 1994: 21). Чини се да професионални историчари приликом писања не узимају довољно у обзир чињеницу да историјска литература најширој публици служи као необавезна надградња свакодневици или забава. Можда је то разлог што грађани белетристику и мемоарске списе читају радије од сувопарних критичких текстова, оптерећених библиографским референцама, често непотребним и ради украса приређеним „научним апаратом“. Зато се морамо „трудити да пишемо занимљиво, да будемо разумљиви и да своју публику стварно придобијемо“ (Кока, 1994: 54), то не противуречи научности.

Историографија има значајну функцију у успостављању идентитета јединки, група или народа (друштава). Претпоставка је да се ради о историји која кроз критичко истраживање доприноси самосазнању какав неко (јединка, група) јесте био и зашто такав јесте сада. Супротна је употреба историје у циљу стварања пројектованог идентитета, у сврху легитимисања идентитета који је производ намере да се таквим прикаже. Прича о томе каквим се хоће приказати је политичка и идеолошка инструментализација прошлости и науке о њој. Многе приче о идентитету засноване су на пројектованом садржају.

У бити је историје да се њоме бавимо да бисмо памтили. Међутим, у прошлости има и онога што би многи радо да забораве.

„У историји је било победника и побеђених, поред смисла и много бесмисла, поред оног што је достојно саглашавања и много оног што одбија. Стога сећање често раздваја, отвара старе ране. Историјско сећање је често субверзивно. Сем ако га не ампутирају, искривљују и улепшавају. За то нека послуже легенде, споменици и химне, научно бављење историјом се томе супротставља“ (Кока, 1994: 300).

Историографија док има за циљ самосознање функционише као пут еманципације,⁹ кад се историјска искуства употребе као упутства за припрему непосредних акција историја – историографија се ставља у службу политике. Историја јесте друштвена и политичка наука, као наука и школски предмет одувек је била и јесте „друштвена установа са друштвеним и политичким функцијама које се могу идентификовати“ (Кока, 1994: 24).

Ако је историја учитељица живота, онда и политика треба да учи од историје и користи у својим проценама и планирању резултате историјске науке. У складу са тим се може рећи да је корисност резултата критичке историјске науке за политичке субјекте легитимна и пожељна, да је и креирање политике једна од функција историјске свести. Оно што је неприхватљиво то је тумачење историје по мери политике, претварање историографије у идеологију и пропаганду, што се може извести злоупотребом или занемаривањем научног метода и сведочанстава о прошлости. Такав производ нема право да се назове научним, без обзира на то како је успешно дизајниран и упакован. Сваки научни – истинит исказ мора имати смисла, али све што има смисла, или тако изгледа, не мора бити истинито.

Манипулације знањима о прошлости могу се разматрати у више праваца. То је широка тема и изван је концепта овог огледа. У односу на друштво у целини то може да се тумачи и као став да нико не мора да чита историју. Међутим, када је у питању школска историја – настава историје ненаучно и тенденциозно тумачење историје је злоупотреба науке и школског система. То је друштвени проблем, тим већи што то најчешће организује актуелна политика и владајући друштвени субјекти. Проблем је у томе што ученици морају учити историју коју школа нуди, при чему се ради о масовној популацији недовољно зрелих особа, које су на разне начине подложне деловању ауторитета школе, наставника и уџбеника.

ЛИТЕРАТУРА

- Делетић, Здравко М. „Ставови средњошколаца према наставним садржајима из историје југословенских народа“. У *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, уредио Миомир Дашић, 317–334. Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Делетић, Здравко М. „Настава историје и средства информисања“. У *Прилози методици наставе историје*, 145–159. Приштина: Студенстски културни центар, 1997.
- Делетић, Здравко М. *Огледи о настави историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012.
- Делетић, Здравко М. *Истраживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.

⁹ Историја „еманципаторску улогу остварује само независним трагањем за досезањем истине и откривањем знања о човеку у његовој стварности“ (Митровић, 1991: 260).

- Бродел, Фернан. *Списи о историји*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- Кар, Едвард Халет. *Шта је историја?* Чачак, Београд: Градац, 2001.
- Кока, Јирген. *О историјској науци: огледи*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- Кулјић, Тодор. *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Ћигоја штампа, 2006.
- Лакић, Зоран. „Мас-медији и настава историје“. У *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, уредио Миомир Дашић, 301–315. Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Митровић, Андреј. „Седам теза о месту и улози историјске науке у историјској свести“. *Марксистичка мисао* 4 (1983): 3–19.
- Mitrović, Andrej. *Raspravljanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Петрановић, Бранко. *Историчар и савремена епоха*, 2. издање. Београд: Стручна књига, Универзитет Црне Горе, 1997.
- Stanković, Đorđe. *Iskušenja jugoslovenske historiografije*. Beograd: Rad, 1988.
- Тош, Џон и Шон Ланг. *У трагању за историјом*. Београд: Clio, 2008.
- Ćelstali, Knut. *Prošlost nije više što je nekad bila: uvod u historiografiju*. Beograd: Geopoetika, 2004.
- Фире, Франсоа. *Радионица историје*. Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића, 1994.
- Функција историјске свести (radovi sa naučnog skupa, Beograd, 8–10. маја 1972). *Treći program* (proleće 1972): 189–314.
- Heler, Agnes. *Teorija istorije*. Beograd: Rad, 1984.
- Hobsbaum, Erik. *O istoriji*. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Šušnjić, Đuro. *Metodologija: kritika nauke*. Beograd: Ćigoja štampa, 1999.

Zdravko Deletić

HISTORICAL CONSCIOUSNESS: FORMATION AND ACTION

Summary: The paper discusses the essence and ways of formation of historical consciousness. The difference is established between historical consciousness and folk memory. The role of the science of history, history teaching, church, family, media and other factors in the formation of historical consciousness is observed. The multiple actions and ways in which historical consciousness is used are discussed. The paper is written on the basis of the study in relevant literature and yearslong research and teaching experience of the author.

Key words: History, Historical Consciousness, History Teaching, Use of History.

Љубиша Р. Митровић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ИСТОРИЈА, КУЛТУРА СЕЋАЊА И ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ²

Сажетак: У раду се, најпре, даје преглед различитих контроверзних схватања историје, њеног места и улоге у систему наука и њене социо-културне функције у формирању рационалне самосвести друштвених група.

У фокусу ауторових разматрања налази се култура сећања, њен однос према историји и њена функција у колективном памћењу, конституисању и развоју идентитета, културној оријентацији и социјалној акцији појединца и друштвених група.

Најзад, аутор проблематизује питање особености заснивања и трансформације геокултуре идентитета у историјској пракси балканских народа. У центру његове анализе су процеси метаморфозе идентитета, културе друштвених група, у условима транзиције и модернизације, од затворених у отворене, плуралистичке идентитете.

Кључне речи: историја, култура сећања, геокултура Балкана, метаморфоза идентитета

*Људи стварају историју.
Историја ствара људе.
(Едгар Морен)*

*Они који се не сећају прошлости осуђени су да је понове.
(Џорџ Сантајана)*

*Онај ко контролише прошлост контролише и будућност...
Ко контролише симболе једног друштва –
тај контролише и његову судбину.
(Џорџ Орвел)*

*Морамо учити од будућности, тачно онако како смо учили од прошлости...
Морамо научити предвиђати будућност на темељу садашњости.
(Џон Низбет)*

¹ ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

² Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), које реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

КОНТРОВЕРЗЕ О ИСТОРИЈИ – ИЗМЕЂУ НЕУПИТНЕ АПОЛОГИЈЕ ПРОШЛОСТИ И ОТВОРЕНЕ КЊИГЕ ЗА НОВЕ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Мит о богињи Клио као да још увек узбуркава машту и духове. Међу лаицима и научницима трају контроверзне расправе о суштини, смислу и улози историје, о односу прошлости, предања и историје, о настанку историје и облицима историографије и различитим типовима теорија у историјској науци.

Време је космолошка, онтолошка, филозофска и друштвена категорија. Она има своје трајање у форми: јуче, данас, сутра; прошлост, садашњост, будућност. О њему се може говорити као о физичком космичком темпоралитету, као о филозофској категорији чији је садржај вечни закон променљивости. Простор и време су основни облици постојања материје у кретању. Кретање је, дакле, начин постојања и развоја материје у различитим формама и ступњевима од неорганичких облика, ка органском свету и најзад, хуманизацији природе појавом људске врсте, *homo sapiens*. Са људском врстом почиње друштвено/историјско време. О филозофији времена, као и филозофији повијести, писали су многи значајни мислиоци од антике до данас.

Друштвено време је историјска и социолошка категорија, културом посредована искуствена епохална реалност. Као „трска која мисли“, човек ствара и доживљава културно-историјску димензију времена. Са њиме, његовом делатношћу, разноврсним праксисом, отпочиње стварање времена као друштвене појаве, као људске повијести, друштвене историје.

У социолошком појму друштвеног времена сублимирано је искуство генерација, епохе у развоју, човекова култура и цивилизација, историја збивања: деловања народа, класа, покрета, елита. Социјално време је садржај у колективном памћењу друштвених група. Оно је многолико као богиња Шива, повезано је са историјским искуством, традицијом и деловањем друштвених група као актера историје. Повезано је и са различитим типовима култура и цивилизација друштвеног деловања, начина производње друштвеног живота и историјске праксе друштвених група.

Социјално време изражено је у колективном памћењу. Оно је интегрални део погледа на свет друштвених група, њихове вредносне оријентације. Отуда и различите интерпретације прошлости, садашњости и будућности, различити погледи на епохе историјског развоја људског друштва и системе деловања друштвених група (класа, покрета и елита), те њиховог места у друштвеним променама.

Жорж Гурвич сматра *друштвено време* значајним и саставним делом комплексне и вишеслојне друштвене онтологије (друштвене структуре и историјске динамике) и научне социолошке свести. У супстанционалном одређивању времена Гурвич (1965) истиче да су „тоталне друштвене појаве истовремено производ и произвођач друштвеног времена“. С обзиром на природу, густину историјских догађаја, њихову интензивност и социјалну улогу у друштвеним

променама, Гурвич разликује осам квалитативно различитих типова друштвених времена: 1) време дугог трајања и успореног тока; 2) време „варка“ и „изненађење“, у коме се испод привидно мирног и спорог тока крију могућне нагле и неочекиване кризе; 3) време неправилног смењивања појава и ишчезавања ритма; 4) циклично време, тзв. „игра у месту“; 5) време које касни за самим собом; 6) време у коме се смењују закашњење и преурањеност; 7) време које иде испред самог себе и 8) „експлозивно време“. Типологија друштвених времена, по овом аутору, приказује различите облике трајања, континуитета и дисконтинуитета, традиције и револуције, прошлости и садашњости, садашњости и будућности, и мењања друштвених појава, које произилазе из различитих друштвених детерминизама и слободе, односно деловања различитих актера друштвених промена (снага status quo-а, рестаурације или револуције). Управо полазећи од синтетичког критеријума – постојања или непостојања прометејске свести, и способности актера за активну интервенцију људске слободе у поље историје, која омогућава да се постојеће структуре деструктуришу и даље развијају, Гурвич је сачинио типологију глобалних друштава на *прометејска и непрометејска друштва*.³

У Гурвичевом социолошком систему *слобода* је супротни и истовремено комплементарни пол друштвеног детерминизма. По њему слобода је израз успешног самоодређења и огледа се у успешном одржању и очувању континуитета, у властитом индивидуалном и колективном развоју. Одређени тип слободе могућ је само у одређеном типу времена иза којег се крију различите детерминистичке структуре. Социолошко проучавање различитих ступњева слободе (од субјективно/преференционалног до херојског и слободе стваралаштва) мора се увек контекстуално истраживати и интерпретирати у оквиру друштвеног детерминизма и активне улоге актера на контролисању детерминистичких фактора на којима се заснивају одређени процеси и друштвене структуре, те се отуда појмови „овладавање временом“ и „сједињавање детерминизама“ готово подударују. Анализа друштвеног времена показује да су његови различити типови, заправо, облици испољавања различитих детерминизама и њихових конкретно историјских сплетова, у којима су садржани различити односи између процеса континуитета и дисконтинуитета, еволуције и револуције, прошлости, садашњости и будућности, „времена дугог трајања“ и „успореног тока“, у коме прошлост влада над садашњошћу. Коначно, између „експлозивног времена“ у коме преовладавају радикални, дисконтинуирани процеси, у којима је „време које иде испред самог себе“ и у коме будућност која је почела постаје актуелна.⁴

Историја није дар богова и владара. Она није пуко физичко трајање у времену одисеја кроз прошлост. Све што је прошлост није историја. Човек има моћ стварања историје, али и сећања. Притом, треба правити дистинкцију између онога што је реална друштвена историја, а шта индивидуално, тј. групно сећање на прошлост, која

3 Видети: Gurvič, 1965: 461–523.

4 Видети студије: Milić, 1965 ; Ранковић, 1970.

може бити митолошка и лаичка. Ненаучна и научна.

У лаичком схватању историја се често редукује на историју елита, а најчешће на сагу о улози моћних владара, дворских сплетки и сукоба. Она, међутим, представља најчешће широки „роман-реку“, набујалу и са безброј притока, која плави и девастира поље живота. У црној жетви бога Марса, кроз историју, покошена су бројна поколења и народи. Балканска конфликтологија је препуна ратничких епопеја, мартинијанства и културе смрти. На овом геопростору, крсту и раскршћу, граници и мосту, на коме се секу лукови различитих цивилизација и култура, перманентно је произвођен „вишак историје“. Ратничка култура и култура смрти, међутим, нису никакве расне особине балканских народа, него историјски производ бројних детерминистичких сплетова, који су обликовали епски идентитет, колективни карактер народа, група, класа и елита.

„Људи, додуше, праве своју историју“, вели К. Маркс (1949: 211), „али не по својој вољи, него у непосредно затеченим, даним, и наслеђеним околностима. Традиција свих мртвих поколења притискује као мора мозак живих“. Људи стварају своју историју, али под одређеним претпоставкама и условима, међу којима су економски одлучујући, према учењу класика марксизма. Али и политички фактори, чак и традиција, која постоји у главама људи, игра улогу, иако не одлучујућу. Историја се тако ствара да коначни резултат увек произилази из конфликта многобројних појединачних воља, интереса и сукоба друштвених класа; ту, дакле, „постоје безбројне снаге које се међусобно укрштају, бескрајна група паралелограма сила из којих произилази резултат – историјски догађај“ (Енгелс, 1955: 306).

По Марксу, *класна борба* је покретач социјалне динамике на тлу историје класног друштва. Историја је јединство еволутивних и револуционарних процеса, континуитета и дисконтинуитета. Она се манифестује час у форми трагедије, а час у форми комедије. Класна цивилизација представља привидну праисторију човечанства, док ће његова аутентична, људска историја настати на тлу бескласног друштва. Марксова су очекивања била да ће у будућности тај скок из *царства нужности* у ново историјско време, *царство слободе* остварити *пролетерска социјална револуција*, као интегрална револуција рада и радикалних нових људских потреба, на платформи јединства класне и општељудске еманципације.

Геоисторија једног простора је израз објективних и субјективних фактора, колективних и индивидуалних, унутрашњих и међународних. Као „тотална друштвена појава“ (Гурвич), она је вишеспратна, вишеслојна и мултифункционална. Стога се о њој може говорити као о историји цивилизација, економској историји, социјалној, политичкој, културној, о светској, општој, националној, регионалној и локалној историји.

Историју, дакле, не стварају само велике личности, мада и њихову улогу не треба потценити, већ и обични људи, народ. Она је резултат укрштања интереса, стваралаштва и деловања различитих актера, својеврсна дијалектичка синтеза општих, посебних и поједи-

начних фактора, који у свом прожимању производе историјска збивања и токове, боје друштвено време једне епохе, народа, цивилизација, човечанства.

Историја је комплексна друштвена наука о историјским процесима, унутар које постоје различите школе мишљења теоријске и методолошке оријентације. У оквиру сваке од њих различито се интерпретира друштвено-историјска динамика и свет историјских чињеница. Историја, као комплексна наука, представља својеврсну синтезу бројних наука (Маркс) о мултидимензионалним процесима социјалне динамике различитих актера у различитим епохама историјског развоја људског друштва, различитих народа, култура, цивилизација и човечанства.

Позитивисти и *неопозитивисти* историју тумаче из угла историографије и са становишта методолошког индивидуализма (Бек), као мозаик фрагмената. Представници *историјског идеализма*, пак, историју сагледавају као израз „лукавства историјског ума“ у његовој одисеји ка апсолутној слободи или као својеврсно гробље аристократских елита. *Марксист* о њој пишу као о изразу објективних закона нужности (дијалектике производних снага и односа производње и класне борбе, као актера социјално-историјске динамике). *Постмодернисти* врше релативизацију историје у интерпретацији истине о прошлости, истичући да историја није пука хронологија знања о прошлости, нити „израз гвоздених закона“ и вечних истина, већ представља „отворен музеј“ чије је експонате о прошлости могуће изнова реинтерпретирати и ревидирати. У њиховим радовима најчешће се губи разлика између чињеница и фикција.

У зависности од способности једног друштва да игра креативно-интервентну улогу у историјским токовима, Хегел је – у „Филозофији повијести“ – правио разлику између историјских и неисторијских народа, а Жорж Гурвич – у савременој социологији – поделу на прометејска друштва и друге типове глобалних друштава.

Хегел и Маркс, свако са свог филозофског становишта, тврде да у историји постоји и делује логика дијалектичког детерминизма (општег, посебног и појединачног фактора), те да она није производ пуког волунтаризма. Ниче, у својој филозофији живота, велича вољу и моћ као креаторе историје: историја не представља никакав континуитет, а најмање праволинијски, већ је њено кретање више у знаку цикличног учења о „вечитом враћању истог“. Он пише: „Историја треба да се налази у служби живота; у супротном, сувишак историје штети живоме човеку... јер при извесном сувишку историје мрви се и изрођава живот и коначно такође опет, кроз то изрођавање, сама историја“ (Ниче, 1977: 15).

Ниче разликује три основна приступа спрема историје: *монумен-тални*, *антикварни* и *критички*. Ниче не прихвата ни један од ова три приступа и са посебном иронијом пише о антикварном приступу. Он одбацује сваку науку и знање уколико не служе животу: „можда је наше поштовање историјског само западњачка предрасуда“ (ибид, 14). „Преобиле историје“ може деловати попут окова, блокирајући

човекову делатност. Историја је нама потребна (другачије него што је потребна размаженом доколичару у врту знања), али не као одвраћање од живота и делатности. Ниче сматра да прошлост можемо тумачити полазећи „само од највише снаге садашњости“, тј. оног у прошлости што је вредно знања и очувања и што омогућује да верујемо у себе саме. У супротном, историографија се редукује и срозава до медиокритетског нивоа апологетских и антикварних историчара (Батаковић, 1977: 89). Ниче сматра да треба омладину ослободити робовања, пре свега, лажног историјског образовања. Њена девиза треба да буде „живим, дакле постојим“, а образовање, је по њему, најбоља политика будућности.

Историја је наука која „проучава прошлост људи и друштва, откривајући узроке историјских догађаја, појава и процеса, објашњавајући њихов ток и суштину, повезаност и последице историјских збивања... Она говори о људима какви су били у прошлости; стваратељ је и чувар рационалне свести, и памћења о стремљењима и достигнућима појединаца, група, народа и држава од настанка до савремених збивања“ (Делетић, 2013: 57). Историографија је сложен појам: треба разликовати пренаучну, научну и ваннаучну (политичко-публицистичку) историографију. Историјска публицистика се разликује од научне историографије, пре свега, по примењеном методу и по поузданости резултата истраживања. И док научну историографију карактерише строгост метода и висок квалитет учинка, у служби истине и развијања рационалне самосвести, дотле ваннаучна параисториографија је у служби псеудоисторије и манипулације, представља „облик разарања ума“ (Митровић, 1996: 165).

У савременој литератури о историјској науци постоје различите типологије знања и теорије о прошлости, различита схватања и интерпретације историје. У том смислу, постоји динстинкција између митолошких, лаичких (као псеудонаучних) и научних схватања прошлости, између марксистичке и грађанске историографије, између романтичарске позитивистичке/неопозитивистичке, структуралистичке, функционалистичке и постмодернистичке теорије историје, између социјалне, политичке и културне историје.

После Другог светског рата све је утицајнија француска „Школа Анала и структуралне историографије“ Фернанда Бродела, која историјску науку приближава социјалној историји и историјској социологији, залажући се за сарадњу и креативно партнерство историје и социологије.

Према Броделу историја се одвија на три различита нивоа: а) *догађајне историје* (кратког времена), микроисторије која најчешће на површини изучава политичка збивања; б) *мезоисторије*, која изучава историју сплетова и одвија се споријим ритмом; најчешће се проучава у равни материјалног живота, привредних циклуса и међуциклуса и в) *историје другог трајања*, структуралне историје која обухвата читаве векове. Она се налази, вели Бродел (1992: 175), „на граници између несталног и постојаног, и због тога што се њене вредности дуго не мењају, указују се као непроменљива у односу на остале исто-

рије, које живље протичу и окончавају и када се све узме у обзир, око ње окрећу“. Броделова *структурална социјална историографија* има велики теоријско-методолошки значај за научно истраживање природе историјских збивања друштвеног и историјског карактера појава, њихове комплексне структуре и динамике. За научно објашњење дијалектике историје дугих и кратких таласа и њихових међусплетова у контексту начела тоталитета, за прављење дистинкције између епохалне и текуће (дневно-политичке) историје, између социјалне и политичке историје. Бродел сматра да је у изучавању историје и друштва на сва три нивоа могућа и неопходна сарадња историчара и социолога, социјалне историје и социологије историје. *Социолошко проучавање* биће успешно, пише Бродел, ако се усредреди на проучавање времена у коме настају сплетови прилика, на тачке у којима се пресецају сплетови прилика који истовремено постоје. „У равни историје дугог трајања историја и социологија се не само здружују, не само узајамно подпомажу, него се, што је више од тога, потпуно поистовећују“ (исто: 177).

Развој и сарадња *историјске социологије* и социјалне историје у последњих пола века најбоље потврђују плодотворност инструктивних порука Ф. Бродела. Историјска социологија је доживела успон и афирмисала се као рационална критичка и имагинативна дисциплина, која трага за механизмима помоћу којих се друштва мењају или репродукују. Историјску социологију стварају историчари и социолози који испитују узајамно прожимање прошлости и садашњости догађаја и процеса, структуру, развој и деловање. Они желе да повежу појмовно разјашњење, компаративну генерализацију и емпиријско истраживање (Смит, 2001: 9). Својим стваралаштвом у истраживању историјске социологије и њеног афирмисања као изазовног и значајног интелектуалног поља у савременој науци посебно су допринели Барингтон Мур, Имануел Волерстин, Чарлс Тили, Теда Скокпол и Денис Смит.

О УЛОЗИ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА У КОЛЕКТИВНОМ СЕЋАЊУ НАРОДА/ЧОВЕЧАНСТВА

Човек и народи дубоко су укорењени у својој историји и култури сећања. Савремена италијанска списатељица Сузана Тамаро (2007: 110) пише: „У колективном памћењу народа сећања су та која граде људско биће, која га смештају у историју – своју личну и ону ширу историју света који га окружује – а речи су трагови које остављамо за собом“.

Као *homo sapiens* и „трска која мисли“ (Паскал), човек је обдарен моћима сазнања и памћења. Функција сећања је значајна за развој свести, али и за социјализацију и развој личности и културе једног народа, за развој идентитета, погледа на свет, културну оријентацију, делање и интеграцију појединаца и друштвених група. Иако су памћење

и сећање давно постали предмет проучавања у психологији, посебно у индивидуалној развојној и социјалној психологији, ваља рећи да се *култура сећања*, као засебна дисциплина, издвојила у систему наука, тек крајем 20. века. Реч је о новој научној дисциплини која истражује улогу културних образаца сећања, значај памћења и сећања за формирање идентитета и однос према историји и прошлости у науци и колективном памћењу (Куљић, 2006: 10).

У социолошкој традицији култура сећања нашла је своје место најпре у радовима диркемовске социологије колективног памћења (Морис Албваск), а у савремености у оквиру конструктивистичке и постмодерне социолошке теорије. У нашој литератури значајан допринос утемељењу и развоју ове дисциплине у савременој социологији дао је социолог Тодор Куљић, својим студијама: *Превладавање прошлости: узроци и правци промене слике историје крајем 20. века* (2002) и *Култура сећања* (2006). Куљић сматра да „култура сећања проучава начине којим културе, режими и класе преносе знање о прошлости, како га измишљају, обрађују, користе, потискују, заборављају и преиначују... Култура сећања, дакле, проучава механизме преношења, обликовања, одржавања и прераде прошлости и развија приступе за проучавање колективних и индивидуалних слика прошлости, које људи и групе у одређеним ситуацијама затичу/стварају да би уз помоћ прошлости растумачили садашњост и створили визију будућег развоја.... да би се разграничили од другог и изградили идентитет“ (исто: 11).

Култура сећања може се грубо класификовати на индивидуалну и колективну, лаичку, идеолошку и критичку. Треба, међутим, истаћи да су појединци и групе у различитим друштвима и епохама развоја (традиционално, модерно и постмодерно друштво) користили различита средства и механизме за институционализацију културе сећања, која почиње са прелазом сећања у *културно памћење* (исто: 11). При том, ваља указати да је свако индивидуално сећање субјективно и селективно, а да колективи (институције, групе, друштво) ограничено меморијално подстичу и обнављају сећања на неке догађаје, датуме личности из историје, а неке потискују и врше њихово фалсификовање и ревизију.

У социјално-културној и политичкој пракси користе се различите институције и механизми у служби развијања и очувања културе сећања у једном друштву, као што су: споменици, архиви, библиотеке, празници, ритуали, али и школски образовно-васпитни програми образовања, усмерено деловање медија и идеолошка оријентација и деловање државе. Култура сећања значајан је фактор у конституисању идентитета појединаца и друштвених група, развијању њиховог погледа на свет. Она је стожер културне хомогенизације друштвених група и њихове интеграције у друштвени поредак.

Историја народа, класа и покрета није увек била у знаку успона, мирног развоја, разумевања, толеранције и солидарности са другим народима. Историја је гробница цивилизација и господарења. Често је испуњена сукобима, трагедијама и великим жртвама богу Марсу.

Људи и народи склони су да се сећају и памте оно што је позитивно из њиховог живота и историје, али и да потискују и заборављају немиле догађаје. Живот је испуњен памћењем, заборављањем и опраштањем. Има, међутим, преломних и значајних историјских догађаја у животу појединаца и народа који се не могу заборавити. Та историјска збивања од виталног су значаја за очување идентитета и самодефинисање етоса једне групе. Отуда и завет поколењима: „опраштати, не значи увек и заборавити“. Јер, како пише Карл Јасперс (1992: 24), „ми смо оно што јесмо, само својом укупном прошлости. Ми не можемо да је одбацимо а да не изгубимо себе саме. Морамо је што дубље схватити и усвојити да бисмо настали... Морамо кроз њу да продремо ка извору из којег ће и сва будућност да проистекне“.

За нормалан (су)живот једног друштва у заједници светских народа неопходно је развити критичку културу сећања на сопствену историју. Ослободити се романтичарских мистификација о себи и стереотипног, потцењивачког, игнорантског односа према другим народима и културама. То се мора радити кроз развој рационалне критичке свести о улози свог, али и других народа, у историјским збивањима, кроз превладавање стигми, стереотипа о другима и себи, посредством истине. Превладавање прошлости не значи њено фалсификовање, редизајнирање историје, каквих тенденција данас има на почетку 21. века, у форми „прања“ историјске истине о узроцима Првог и Другог светског рата. Наиме, изражена је тенденција да снаге „новог светског поретка“, под фирмом модернизације, реформе свести и политике коректности, пласирају и остварују нову ревизионистичку историографију у складу са циљевима колонијалне стратегије заборав и културе зависности. На тај начин, Британци би данас да, под фирмом „либералног империјализма“, свој систем колонијалне владавине у прошлости свету представе као модернизацијску мисију, а Немци би свој историјски прљави веш да трансферишу другим народима, да кривицу за Први светски рат наметну балканским народима, посебно Србима.

Оваква тенденција ка ревизији историје изражена је како у савременој историографији, тако и у постмодерној публицистици, културолошким студијама и медијима. У савремености глобални медији играју доминантну улогу, јер снагом симболичке моћи, манипулацијама и културном хегемонијом масама у „друштву спектакла“, остварују разарање и препарирање ума, по диктату нових господара светске моћи, за потребе и неоимперијалне циљеве „врлог новог света“.

Оваквим тенденцијама треба се супротставити научним аргументима, али и политичким средствима, јер могу бити увод не само у шири културни рат, већ и претходница наступајућег неоимперијализма снага разобрученог мегакапитала и „неолибералног тоталитаризма“ на путу ка новом освајању и поробљавању света и човека.

ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ – ИЗМЕЂУ РЕТРАДИЦИОНАЛИЗМА И ИЗАЗОВА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Појам геокултуре у научну литературу најпре су својим стваралаштвом, имплиците или експлиците, увели српски антропогеограф и академик Јован Цвијић (1987) и француски историчар Фернанд Бродел (1979), који је тврдио да је једна цивилизација, пре свега, простор, културни ареал. У савременој науци, посебно социологији друштвених промена, овим појмом оперативно се служе и: амерички социолог Имануел Волерстин (1991), руски социолог Вјечеслав Кузњецов (2009) и сам аутор (2008; 2011).

Појам геокултуре у науци служи да се њиме компаративно објасне развојно-цивилизацијске и регионалне културне разлике, тј. особености регионалних субкултура и различитих културних оријентација актера у геопростору кроз историју и у савремености.

У том смислу појам геокултуре омогућује аналитичку типологију особеног културног наслеђа (традиције) и актуелне живе културе (у најширем спектру њеног изражавања) у одређеном региону. Геокултура развоја означава културне особености у друштвеном развоју чиме се један регион (у социолошком смислу, као специфичан конкретно историјски тоталитет) разликује од других у времену и простору.

Појам геокултуре развоја увео је у савремену социологију Имануел Волерстин. Њиме се жели да објасни специфичан однос између геопростора и културе (у најширем смислу) и њихов утицај на друштвене промене, друштвену праксу. И док геокултуру неки истраживачи описују као супер-структуру светске привреде, Волерстин у својој студији *Геополитика и геокултура* (Есеји о светском систему који је у процесу промене) сматра да је геокултура њена позадина или прецизније, унутрашња страна. Она представља оквир у коме делује светски систем и његови актери – било они који репродукују и легитимишу моћ његовог функционисања, било они који га оспоравају и трагају за путевима изван постојећег система и који у лику нових антисистемских друштвених покрета и нових типова деловања, као експоненти наде и еманципације – теже његовој промени тј. историјској еволуцији или револуцији (Wallerstein, 1991: 158–184). Волерстин користи термин геокултура по аналогији са геополитиком, не зато што је она надлокална или наднационална, већ зато што она представља „културни оквир у коме делује светски систем“, а његова репродукција је вишеструка. Одвија се не само у форми историјског типа планетарног начина производње и светске поделе рада, већ и као класна репродукција система моћи и као културна хегемонија (посредством различитих облика духовне производње – од традиционалне до масовне културе, модерних и постмодерних облика изражавања; од владајуће културе и културе зависности, до културе трагања за идентитетом, оспоравања и еманципације, до контракултуре). У том смислу геокултура је не само израз геоиорије, већ и „идеолошко бојно поље модер-

ног светског система“ (Волерстин). Наравно, код Волерстина појам геокултуре доспео је преко Броделових студија из структуралне историје. Он се њиме служи у контексту своје светско-системске парадигме, истражујући еволуцију капитализма као историјског светског система, изучавајући његове цикличне ритмове и светске мегатрендове, његове унутрашње супротности и актере деловања, било као носиоце легитимације status quo-а или његовог оспоравања и протагонисте алтернативних пројеката на путу ка неизвесној будућности. Имануел Волерстин подвлачи да у савремености геокултура представља доњу, унутрашњу страну геополитике, а да Хантингтонов сукоб цивилизација скрива друго име за структурално насиље у савременом свету, тј. за сукоб Север-Југ, те да иза идентитарних сукоба треба потражити дубљу матрицу структуралних регионалних и социјалних неједнакости, које поларизују савремени свет. Тиме он не негира и извесну аутономну улогу овој новој фамилији друштвених сукоба, али и истиче да се они социолошки морају истраживати у ширем контексту друштвених противречности.

Бројни истраживачи и литерати оставили су записе о специфичном геополитичком положају и геокултури Балкана кроз историју. Још је Свети Сава о Србима и народима на овом простору записао да представљају Исток на Западу и Запад на Истоку; Јован Цвијић је о Балкану писао као о „кући саграђеној на сред пута“; Исидора Секулић – као о колевци различитих цивилизација и гробљу различитих господарења; Иво Андрић – као граници и мосту-сусрета различитих култура и цивилизацијских лукова; Марија Тодорова пише о сложеној култури и онтологији Балкана, коју треба изнова истраживати.

Као што смо већ истакли, појам геокултуре у нашој социологији има претечу у антропогеографским, етнокултуролошким и етносоциолошким истраживањима Јована Цвијића (у његовој докторској дисертацији „Балканско полуострво и јужнословенске земље“), затим у његовим студијама *Насеља и становништво*⁵, али и у радовима других утемељивача наше социологије и етносоциологије између два рата – Тихомира Ђорђевића, Сретена Вукосављевића, Слободана Јовановића, Драгољуба Јовановића, Владимира Дворниковића. Плејади ових врских посленика у нашој науци придружују се и списи истакнутих писаца, какви су били Иво Андрић, Драгиша Васић и Милош Црњански.

Геоисторија Балкана говори нам да је на овом простору историја већа од његове географије. Геоисторија Балкана је у знаку сусретања, сукоба и прожимања различитих култура и цивилизација. На овом простору, како пише Иво Андрић, постоји различито поимање времена код припадника различитих друштвених група. Наиме, Андрић у својим делима симболички сликовито пише о Босни, као земљи етничких и религијских контраста, у којој се љубав и мржња острашћеније и експлозивније изражавају; где се чак и са звоника различитих 5 Овде треба подсетити на Цвијићева антропогеографска истраживања о односу географске средине, историјских, етничких и социјалних фактора, о „метанастазичким кретањима“, културним појасевима на Балканском полуострву, етнопсихичким профилима (типовима и варијететима) чиме је дао допринос социологији Балкана.

конфесија (катедрале, цркве и џамије), различито обзнањује време, тј. као да га часовници различито откуцавају. Овим је Андрић скренуо пажњу на утицај традиције, дубинских колективних матрица и верске поделе међу народима на овом геопростору етничког и верског коктела (Бжежински).

Но, Андрић, о Босни и Балкану, није писао само као геопростору мржње и сукоба, већ и као о мосту сусрета, дијалога и конвергенције различитих цивилизација. Између осталог, пише: „Људи граде мостове тамо где се укршта највише људских потреба у непрекидној тежњи за сусретом и спајањем“.

Андрићева докторска дисертација о духовном животу у Босни, те његови романи *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника*, снажна су сага о социјалној и културној историји не само Босне, већ и Балкана, о сусретањима, прожимањима и сукобима култура и цивилизација на овом простору. Да подсетимо, Андрић говори о Босни као геопростору где се живи на ивици два света и где се распростире „црна и крвава линија граница међу људима и народима“.

Све је више истраживача који пишу о томе да живимо у преломном глобалном добу *смена парадигми*. Подвлачећи да ако је почетак 20. века у животу човечанства био у знаку геополитике, а крај у знаку геоекономије, 21. век ће бити у знаку геокултуре развоја. Савремени појам геокултуре развоја у себи садржи комплементаран однос традиције и модернизације; развој науке, и иновативну делатност друштвених актера, али и систем вредности и културне оријентације и стратегије развоја. Имајући у виду овакву широку одредбу геокултуре, извесно је да ће друштва и етничке групе и цивилизације, које имају развијенији систем образовања, научних и технолошких капацитета, представљати лидере у будућем развоју. Наравно, појам геокултуре укључује и специфичне разлике у идентитарној култури између различитих региона и друштвених група.

Савремени Балкан, нажалост, још увек је геопростор производње „вишка историје“. Због геостратешких интереса великих сила, а пре свега неоимперијалне мисије Великог брата, он је у последњих двадесет година транзициони регион „недовршеног мира“. На њему се сударају и делују силе балканизације и ребалканизације. У геополитичком смислу то је регион, који после импозитивне социјализма, креће од Истока ка Западу, у форми евроатлантских интеграција, а у социолошком погледу то је нова зона земаља зависних друштава периферног капитализма (Митровић, Љ., 2009). Неолиберална стратегија зависне модернизације произвела је на Балкану субразвој, тј. претворила се у историјску рестаурацију, периферизацију његове привреде, друштва и културе. Балкан је доживео реколонијацију и протекторацију.

Геокултура Балкана ослоњена је на дубинске матрице колективног искуства балканских народа, који су се развијали на простору сусрета и сукоба цивилизација. Стога је овај простор мешовит у етничком, религијском и цивилизацијском погледу. Његова култура је слојевита, хибридна, са мноштво прелазних категорија у иденти-

тарној култури балканског становништва. Балкански народи у историјским токовима позајмљивали су од других и даривали другима део своје културе. Балкан није само регион са „политички несавршеним границама“ (С. Хантингтон), већ и простор сусрета, дијалога култура и конвергенције различитих цивилизација. У праву су истраживачи када о њему пишу као о „вериги међу световима“, „граница и мосту међу народима и цивилизацијама“ (Митровић, Љ., 2000).

Историјски периоди социјалистичке модернизације (у форми индустријализације, урбанизације и секуларизације) и капиталистичке транзиције (у форми либерализације, демократизације и индивидуализације) у периоду од Другог светског рата до данас, довели су не само до трансформације балканских држава, њихове структуре и динамике, тј. њиховог друштвеног бића (онтологије), већ и до промене у друштвеној свести и метаморфози гекултуре идентитета. Наиме, дошло је до ерозије, постепеног напуштања матрица затвореног, колективног, органског, епског идентитета и настајања плуралног, грађанског идентитета, у чијем су садржају све више вредности либерално-демократске индивидуалистичке, европске и универзалистичке оријентације. Наравно, овде се ради о процесу који је тек отворен, и који је у току, који је противречан и тече различитим темпом у различитим балканским земљама. Због тога истраживачи пишу о противречном транзиторном идентитету балканских друштава (Видојевић, 1999).

И док је у периоду социјалистичке изградње у балканским друштвима нагласак био на идеолошким вредностима класног идентитета, данас, у условима транзиције, балканска друштва су разапета између модернизације, формирања грађанског европског идентитета и ретрадиционализма, тј. обнове етничког националног идентитета. Гекултура савременог Балкана налази се између „шока прошлости“ и изазова будућности. Она је у стању културне трауме и метаморфозе. Сукоби 90-их година прошлог века, блокаде транзиционих процеса и токови неоконзервативне социјалне и духовне историјске рестаурације довели су и до феномена „повампирења прошлости“ и деловања „саблазни историје“ на овом геопростору. Последње деценије протеклог миленијума Балкан је био полигон политичких и ратних сукоба у форми етничког и грађанског рата. Сви су ти процеси, пре свега, „морбидне игре“ бога Марса, за собом оставили пустош, обновили културу смрти и трауме које рат са собом доноси. Оживљени етноцентризми посејали су и нове стереотипе, стигме и дистанце, подигли нове зидове међу људима и народима. Они су својим деловањем потиснули место и улогу класног и грађанског идентитета, те у први план етаблирали облике националне и религијске идентификације. Наравно да се овде ради о „својеврсном паду у заједницу“ (Ђ. Јовановић) и обнови предмодерних културних образаца у индивидуалној и групној идентификацији. Овакви токови водили су до вештачког раздвајања између класног, националног, грађанског и универзалног, појединачног, посебног и општег – у обликовању социјалног карактера и културног идентитета друштвених група. На том расцепу изграђени су национални партикуларизми, поделе и нове тврђаве „уби-

лачких идентитета“ (А. Малуф) који су са собом остављали кобне последице, жртве и дубоко неповерење.

У постконфликтном периоду, данас на Балкану, у току су покушаји да се санирају последице сукоба, обнове и подигну порушени мостови поверења међу народима и изгради нова стратегија културе мира, регионалне сарадње и реинтеграције. У овом контексту на том пројекту реконструкције друштвених односа, изградње трајног мира и демократског развоја Балкана, раде многи унутрашњи и спољни фактори. Чак и они који су до јуче били геостратешки произвођачи конфликта у овом региону. За сада је извесно да ће бити сложен, неизвештан и дуг пут до трајног мира на Балкану.

У контексту нових облика регионалне сарадње европских и светских интеграција, оличених у процесу глобализације и постнационалних констелација, у перспективи даљег друштвеног развоја очекује се остваривање метаморфоза идентитета друштвене групе на Балкану. Њихово смелије отварање према будућности, развоју и интеграционим процесима, доведиће до нових облика органске солидарности, која иде из регионалне и глобалне поделе рада и нових интересних коалиција. На том фону мењаће се и гекултура идентитета на овом геопростору. Формираће се нови слојеви идентитарне културе, која неће бити етноцентристичка, али ни анационална, већ вишеслојна, једна нова синтеза националног универзалног, плураног, грађанског и општечовечанског. У такву гекултуру идентитета биће уграђене све позитивне вредности наших традиција (породичних етничких, националних, регионалних), али и универзалне вредности из културне ризнице човечанства и света. Чак и оне које су израз нове настајуће планетарне културе одрживог развоја и космичке биоетике. Развиће се свест о томе да ниједан народ није усамљено острво, већ део једне колективне целине света, човечанства, као породице равноправних народа и грађана, те да сви ми, појединачно и колективно, носимо одговорност у ком правцу ће се развијати тај свет.

Да бисмо остварили такву будућност за балканске и све друге народе света, неопходан је и нов однос према прошлости. Критички, а не митолошки и идолопоклонски и етноцентристички. Наша знања, сећања и трауме из прошлости не смеју бити препрека изграђивању заједничке будућности. Да би се то остварило неопходно је да нове генерације негују критичку културу сећања. А она није могућа без праве љубави према истини, јер истина и када боли може отворити путеве отрезњења и оздрављења.

Наши идентитети нису метафизичке затворене монаде, већ слојевита вишедимензионална структура. Антрополог Едгар Морен пише о човеку као бићу *unitas multiplex* мултикомплексног и мултидимензионалног идентитета, а Ђерђ Конрад истиче: „сваки човек има више идентитета, а ако се заклинје само у један, остале нужно пригушује“.

У савремености културни идентитети све се више плурализују и индивидуализују. На делу је процес метаморфозе и експлозије субкултурних идентитета, као израз либерализације и демократизације друштва и еманципације човека. У постмодернистичкој социологији

Зигмунда Баумана (1995) говори се о феномену индивидуализације друштва у савремености и разумевању идентитета као питање избора животне стратегије, а посебно о постулираном, пројектном идентитету.

Глобални мегатрендови у свету, како пише Џон Низбет (2000: 25), све више утичу да наша савременост зависи од развоја науке, нових технологија и пројеката будућности, а мање од духа прошлости. Отуда његова порука младим генерацијама да данас „морамо учити од будућности, тачно онако како смо, некад, учили од прошлости“. А сутрашњица човечанства имаће онакав облик, боју, квалитет, какав јој дају, у борби за своју перспективу, не само моћне групе у глобалној констелацији моћи (класе и елите као њихове фракције), већ и млада генерација, са својим знањима, сновима, визијама и настајући алтернативни покрети као актери друштвених промена, „будућности која је почела“ (М. Печујлић).

Уместо ревизије, фалсификовања и прекрајања прошлости, балканским народима је потребна истина о њој, која неће бити парцијална, партијска, идеолошка, етноцентристичка, већ научна, аутентична. Само таква целовита историјска истина може нам помоћи да узрасте до грађанског пунолетства, за слободно служење нашим умом, да упоредо постајемо родољуби и човекољуби, да не супротстављамо наш патриотизам и човечански космополитизам. Да се осећамо достојним грађанима једног народа и човечанства.

Будућност Балкана није у поделама, већ у новим облицима удруживања и изграђивања перспективе заједничког суживота. Балканским народима је потребан нов алтернативни пројекат друштвеног развоја и регионалне интеграције, а не утркивање његових псеудоелита, пуко подаништво и следбеништво према страним центрима моћи (било да су они на Западу или Истоку, у лику ЕУ или мисији Великог брата). Време је да се на простору Балкана изграде нова савезништва и партнерство за мир, развој, регионалну сарадњу, да се реafirмише суштински значај лозинке *Балкан, балканским народима у савременим условима*. На изградњи ове нове алтернативе за бољу будућност балканских народа очекује се веће ангажовање, креативна и одговорна улога науке, универзитета и интелектуалаца. Часопис *Балканске синтезе*, између осталог, има мисију да подстиче окупљање научника на овим одговорним и виталним задацима истраживања могућности и путева борбе за мир и развој балканских друштава.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаковић, М. *Ниче и историја* (поговор). У Ф. Ниче. *О користи и штети историје за живот*. Београд: Графос, 1977.
- Bauman, Zygmunt. *Life in Fragment: Escays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell, 1995.
- Бродел, Фернанд. *Списи о историји*. Београд: СКЗ, 1992.
- Brodel, Fernand. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, I-III. Novi Sad: Stylos art, 1979.
- Видојевић, Зоран. *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: ИДН, 1999.
- Gurvič, Žorž. *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965.
- Делетић, Здравко. *Истраживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.
- Енгелс, Фридрих. Писмо Ј. Блоху, од 21. септембра 1890. У *Одабрана писма*, Београд: Култура, 1955.
- Јасперс, Карл. *Светска историја филозофије*. Нови Сад: Књижевна заједница, 1992.
- Кузњецов, Вјечеслав. *Геокултурна енциклопедија*. Москва, 2009.
- Куљић, Тодор. *Култура сећања*. Београд: Чигоја, 2006.
- Маркс, Карл. *Осамнаести бример Луја Бонапарте*, изабрана дела, I. Београд: Култура, 1949.
- Milić, Vojin. *Društvo i sociologija* (pogovor). U Ž. Gurvič. *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965.
- Митровић, Андреј. *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*. Београд: НИУ „Војска“, 1996.
- Митровић, Љубиша. *Геокултура развоја Балкана, идентитети и култура мира*. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, 2008.
- Митровић, Љубиша. *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије, 2009.
- Митровић, Љубиша. *Геокултура Балкана и савремена социологија*. Београд: Прометеј, 2011.
- Nizbet, Džon. *Megatrendovi*. Zagreb: Globus, 2000.
- Ниче, Фридрих. *О користи и штети историје за живот*. Београд: Графос, 1977.
- Ранковић, Миодраг. *Гурвичево схватање структуре и типологије глобалних друштава*. Београд: Рад, 1970.
- Смит, Денис. *Успон историјске социологије*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2001.
- Тамаро, Сузана. *Слушај мој глас*, Београд: Еврођунти, 2007.

Цвијић, Јован. Балканско полуострво, сабрана дела, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1987.

Wallerstein, Immanuel. *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Ljubiša Mitrović

HISTORY, CULTURE OF MEMORY AND GEOCULTURE OF IDENTITY IN THE BALKANS

Summary: The paper first gives an overview of various controversial views of history, the place and role of history in the system of sciences and the socio-cultural function of history in the formation of social groups' rational self-awareness.

The author focuses on the culture of memory, its relation towards history and its function in the collective memory, the processes of constituting and developing an identity, cultural orientation and individual and group social actions.

Finally, the author addresses the specificity of foundation and transformation of the geoculture of identity in the historical practice of the peoples of the Balkans. The analysis revolves around the processes of the transformation of social groups' identities and cultures in the periods of transition and modernization, i.e. the transition from closed identities to the open and pluralist ones.

Key Words: History, Culture of Memory, Geoculture of the Balkans, Transformation of Identity.

Milena Dragičević Šešić¹

Univerzitet umetnosti u Beogradu

POLITIKE SEĆANJA I DISONANTNO NASLEĐE BALKANA²

Sažetak: Politike sećanja na kulturnom prostoru Balkana različite su koliko su različite i javne politike te odnos prema sopstvenoj multikulturalnosti pojedinih balkanskih država. Politike sećanja zasnivaju se na dnevno-političkim potrebama te se baština nasilja valorizuje s jedne strane kao herojski čin a sa druge kao nasilje koje stvara žrtve. Stoga se gotovo svaki događaj te objekti i narativi vezani za njega mogu smatrati disonantnim nasleđem: od najstarijih izgradnji gradova, tvrđava i mostova pa do najnovijih događaja u vezi sa Drugim svetskim ratom i ratovima devedesetih. Ovaj tekst bavi se fenomenom sećanja i javnih politika koje kodifikuju sećanje, pisanjem i revizijom istorije. Ključna istraživačka pitanja odnose se na istraživanje načina na koje se javne politike odnose prema nasleđu: šta istražuju, šta štite, šta izlažu i šta čine vidljivim. Očito je da je nasleđe primarno političko pitanje i kada se zaboravlja (otomansko nasleđe u Srbiji) i kada se koristi (most na Drini u Višegradu – *Na drini ćuprija*). Narativi sećanja u multikulturalnoj zajednici često su različiti što je očito danas kada se dižu spomenici žrtvama nemačke ili mađarske narodnosti te u pokušajima rehabilitovanja ubijenih Srba u gradovima Srbije posle komunističkog oslobođenja. Stavovi su isključivi i oštri, ili su svi žrtve ili su svi zločinci.

U zaključnom poglavlju analizira se savremena umetnost i baština nasilja na Balkanu kroz dve dramske predstave *Mali mi je ovaj grob*, Biljane Srbljanović i *Zmajeubice*, Milene Marković, uz virtualnu skulpturu Mrđana Bajića *Memorandum*, iz ciklusa *Jugo muzej*.

Autorka zaključuje da je danas svim balkanskim zemljama potreban sintetički sveobuhvatni pogled na kulturu Balkana iz transnacionalne i transkulturalne perspektive. Taj pogled zahteva odnos prema sopstvenom nasleđu i nasleđu drugih grupa bez prisvajanja i zanemarivanja uz posebnu pažnju poklonjenu baštini nasilja. Istovremeno, neophodno je i inoviranje metoda upravljanja nasleđem, uvođenje metoda medijacije, te uključivanje materijalnog i nematerijalnog nasleđa u kulturnu, obrazovnu i turističku ponudu svake pojedine zemlje.

Ključne reči: kultura sećanja, baština nasilja, disonantno nasleđe, Balkan, kulturna politika

¹ msesic@gmail.com

² Rad je urađen u okviru projekta 178012: *Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

Kulturni prostor Balkana tokom istorije stalno je iznova deljen mentalnim i fizičkim granicama. Stalne migracije koje su pratile ove promene dovodile su do promena etničkih struktura, zaborava nematerijalnog, uništavanja materijalnog, a posebno zanemarivanja nasleđa drugih kultura na teritorijama koje su jedni napuštali a drugi naseljavali. Politike sećanja zasnivale su se na dnevno-političkim potrebama, te je stoga posebno krajem 20. veka zaboravljena tradicionalna multikulturalnost pojedinih lokalnih sredina i regija.

Baština nasilja i disonantno nasleđe svakako su dva ključna termina koja ćemo koristiti, iako, paradoksalno, gotovo da nema nasleđa koje se ne može tumačiti iz jedne ili druge perspektive.

Baština nasilja (Heritage of violence) nije tema koja preovlađuje ni u kulturološkom ni u politološkom razmatranju baštine, iako je većina mesta sećanja vezana za nasilje – označena su kao mesta traume, ipak se u interpretaciji, u preovlađujućim narativima, čuvaju oni koji se najlakše mogu označiti narativima viktimizacije (žrtve) ili narativima trijumfalizma. Međutim, oba su narativa – narativi isključivanja, u kojima nema mesta za razumevanje „Drugog“ – bilo da je drugi onaj koji je počinio nasilje, ili žrtva „našeg“ nasilja.

Iz toga sledi pitanje: Da li je svaka baština – baština nasilja? Da li kod različitih društvenih grupa ona može biti različito tumačena i interpretirana, dakle, disonantna?

Svaka značajna, revolucionarna kulturna promena suštinski je uvedena nekim oblikom nasilja. No kako ona označava i pobeđu tog novog obrasca, u istoriji promena ostaje zabeležena kao da je doneta gotovo „aklamacijom“. Hristijanizacija kao nasilje nad dotadašnjom paganskom kulturom nije predmet proučavanja ni u svetu, a još manje u Srbiji (pa u tom smislu ni građenje manastira, koji su zahtevali dovođenje stručnjaka sa strane, od grčkih vizantijskih majstora do fra Vita iz Kotora za Dečane, i nesumnjivu fizičku eksploataciju lokalnog stanovništva, nije proučavano).³

U narodnom sećanju su opstali tragovi o mucu zidanja – ali ne verskih objekata, već velikaških gradova i tvrđava – prokleta Jerina (i njeno Smederevo), Zidanje Skadra na Bojani... Interesantno je da je u oba slučaja žena „junak“ – u prvom slučaju negativni, a nevina, svesna žrtva u drugom slučaju.

Izgradnja „na Drini ćuprije“, onako kako je zabeležena u „srpskom“ romanu Ive Andrića, takođe je istorija gradnje kao nasilja. (A o nasilju koje nauka o književnosti vrši nad književnicima zahtevajući od njih da se svrstaju, ili ih sama svrstavajući u „etničke torove“, da i ne govorimo. Meša Selimović, Ivo Andrić, Danilo Kiš... a u novije vreme ta „moda“ zahvata i vizuelne umetnosti, pa su u centru „deoba“ Petar Lubarda i Marina Abramović.)

3 Istovremeno možemo se upitati i da li je galerijsko izlaganje fresaka i romaničkih skulptura hrvatskih katedrala kojima je predstavljena jugoslovenska umetnost na izložbi u palati Šajo u Parizu 1950. godine, istovremeno predstavljala kulturalizaciju – nasilje nad verskim karakterom ovih artefakata, koji su sada izloženi kao umetnička dela po sebi, čineći uslugu jugoslovenskoj politici međunarodnih odnosa koja je ovu izložbu koristila kao krunski dokaz da je Jugoslavija nešto drugo – različita od zemalja komunističkog bloka u kojima je proganjano i uništavano versko nasleđe.

Sama ćuprija na Drini, istovremeno predstavlja i disonantno nasleđe. U bošnjačkom kolektivnom sećanju to je nasleđe koje odslikava veličinu otomanske imperije, njen značaj i brigu koju je pokazivala prema svom stanovništvu u Bosni. U srpskom kolektivnom sećanju taj most je samo poklon, „tribute“ onoga koji je morao da se odrekne svoga porekla (janičara – velikog vezira Mehmed paše Sokolovića) – sopstvenim srpskim korenima i svom zavičajju.

I evropska baština je velikim delom baština nasilja. Sva velika ostvarenja epoha i kultura zasnovana su na nasilju. Tako francuski jezik, onakav kakvog ga danas znamo, zasnovan je na nasilju sprovedenom nakon Francuske buržoaske revolucije, o čemu detaljno piše Mišel de Serto u svojoj knjizi *Kultura u množini*.

Kanal Moskva–Volga, i drugi veliki poduhvati komunizma, odneli su veliki broj ljudskih života (čak 30.000 na izgradnji kanala). Svaki projekat totalitarnog, zatvorenog društva nosio je sobom brojne, nezapamćene, izbrisane („istorijski nevažne“) žrtve.

Dakako, i kada nisu praćeni fizičkim nasiljem, veliki totalitarni projekti, poput, u najnovije vreme projekta Skoplje 2014, predstavljaju nasilje nad kulturom, i posebno nasilje nad manjinskim zajednicama koje u takvim projektima vide gušenje dotadašnjih, jedva postignutih multikulturalnih obrazaca. Skoplje 2014 se tako direktno suprotstavlja postignutom nivelisanju uloge Albanaca u javnom i političkom životu, stvarajući grad sa kojim pre svega treba da se identifikuje makedonsko stanovništvo, ali ne više kroz svoj slovenski, već kroz svoj antičkomakedonski koren.

Sa druge strane, interesantno je videti da transkulturalni i transnacionalni identitet Evrope, u procesima evropskog ujedinjenja, gradi se pre svega na „zajedničkoj“ baštini nasilja – u tom smislu su muzeji holokausta danas realizovani u svim zemljama Unije – primer politike sećanja koju gradi nova Evropa. Sve zemlje novih demokratija od Letonije do Mađarske izgradile su svoje muzeje holokausta, stvorile su ili revitalizovale (obnovile na drugačijim principima) mesta sećanja (na holokaust ali i druge oblike masovnih ubijanja tokom i nakon Drugog svetskog rata), iako su do 2000. godine gotovo „obrisale“ sećanja na svoje Jevreje i njihovu kulturnu ulogu. No danas, nova politika sećanja, u trenutku kada u njima nema više značajnijih delatnih zajednica sećanja, obnavlja sećanje na nasleđe *nestalih drugih* – pa tako u Poljskoj cvečaju festivali jevrejske kulture, filma, etc, ali još uvek ne u Litvaniji i Letoniji.⁴

Ovaj tekst nastao je na osnovu autorkinih dugogodišnjih istraživanja upotrebe i zloupotrebe baštine na Balkanu, vršenih empirijskim metodama sistematskog posmatranja, analizom instrumenata kulturne politike, analizom novinskih tekstova i akademskih studija rađenih u domenu istorije,

⁴ Tako u Strategiji razvoja kulture (2007), Livoncima kao nacionalnoj manjini poklanja se ceo jedan veliki paragraf, Rusima jedna rečenica („ruska manjina ne želi da učestvuje u zajedničkim programima“), a Jevreji se i ne pominju. Važno je napomenuti da ruska manjina čini trećinu stanovnika Letonije, a Livonaca ima svega 300 nastanjenih u dva sela. Jevrejsko nasleđe se često poistovećuje sa ruskim (nastalo u carskoj Rusiji) ili je danas viđeno kao nepoželjno, imajući u vidu da je jevrejska inteligencija bila nosilac revolucionarnih (komunističkih) ideja (*Istorija međunarodne kulturne saradnje*, CLIO, 2014). Nasleđe komunizma danas u svim ovim zemljama je viđeno isključivo kao nasleđe nasilja – potpuno nepoželjno, izuzev kao „otklon“ u rekonceptualizaciji nacionalnog kulturnog identiteta.

antropologije, sociologije i studija kulture, kao i na osnovu ličnih sećanja i istraživanja „intimne istorije XX veka“ koja vodi trenutno sa svojim studentima na Fakultetu dramskih umetnosti.

JAVNE POLITIKE I SEĆANJE

Fenomen sećanja se uvek povezuje sa istorijskom kodifikacijom – još uže sa javnim politikama koje uslovljavaju pisanje i reviziju istorije. Tako se od individualnog sećanja koje postepeno gradi kolektivno, usmereno javnim politikama, ponovo ide natrag do individualnog ali sada već preoblikovanog sećanja izmenjenog na osnovu usvojenih kolektivnih narativa. Tako se stvaraju stereotipi sećanja, bez obzira na različitost pojedinačnih porodičnih iskustava. Ovaj primer najbolje može da se sagleda kroz stereotipe simbola, artefakata i narativa koji se vezuju za Balkanske ratove i Prvi svetski rat. Bez obzira na to što je najveći broj porodica ove ratove objektivno doživelo kao traumu (izgubljeno je oko 30%, a po nekim izvorima i 50% muškog stanovništva tadašnje Srbije), narativ koji se najčešće upotrebljava jeste trijumfalistički narativ pobednika na Kajmakčalanu, oslobodilaca Bitolja, nosilaca Albanske spomenice, kao i narativ žrtve – ali muške, vojničke, junačke žrtve (traume prelaska preko Albanije, masovnog sahranjivanja u Plavu grobnicu, itd).

U istorijskim dokumentima, novinama i arhivima tog vremena, pa u manjoj meri u literaturi, mogu se naći beleške o životima žena i dece u Prvom svetskom ratu, ali će se retko sresti u porodičnom prepričavanju, kolektivnom sećanju porodica. Još ređe su tu iskustva iz Balkanskih ratova koja možda i zbog svoje surovosti predstavljaju potisnuta i individualna i kolektivna sećanja. Izbor prošlih sećanja ne samo što ukazuje na namere i tendencije javnih politika, već pre svega na potrebe i očekivanja od budućnosti.⁵ Tako su uništena mesta na kojima se dogodio Majski prevrat (ubijeni Aleksandar i Draga), nepoznata (javnosti) mesta na kojima su sahranjeni Crnorukci, kao i kasnije mesta na kojima su sahranjeni „fašistički kolaboracionisti“ – Draža Mihajlović, general Nedić itd.

Obeležavanje Prvog svetskog rata u celom svetu organizuje se na tradicionalni način: vojna istorija, istorija ratova i njihove političke posledice su u prvom planu – a život, kulturološke posledice sasvim su zanemarene.

Tako je u Srbiji osnovan Muzej Gučevske bitke kod Banje Koviljače kao samoinicijativa potomaka koji su obeležili upravo vojni deo istorije Prvog svetskog rata (time potvrđujući kolektivni stereotip), dok uspomenama i artefaktima života borbe za opstanak u to vreme gotovo da nijedan muzej u Srbiji ne poklanja nikakvu pažnju. I ovaj muzej se uklapa u standardnu politiku sećanja koja se manifestuje organizovanim formama i instrumentima komemorisanja – od državnih ceremonija i rituala, podi-

⁵ Tako je sedamdesetih godina 20. veka, na osnovu jedne fotografije sa streljanja nađene u Požarevcu stvoren mit o Jozefu Šulcu, hrabrom Nemcu koji po cenu sopstvenog života odbija da učestvuje u streljanju, jer je tada Jugoslaviji bio potreban novi narativ o Nemcima – kao ljudima koji iako disciplinovani u odsudnim trenucima mogu da pokažu ljudskost (Mihael Martens, *U potrazi za junakom*, CLIO, 2014).

zanja spomenika, obnove spomen-kuća i mesta sećanja. Ženskog sećanja tu nema – sem kao sećanja na žene-vojnice (Milunka Savić) i bolničarke.

U tom smislu, još od 2004. godine ulazimo u politike „komemorisanja“ po kojima će gotovo svaka godina biti posvećena jednom istorijskom ili političkom događaju, od 200 godina moderne srpske države (2004), 2012 – Balkanski ratovi, 2013 – godina Konstantina, 2014 – Prvi svetski rat... Međutim, na UNESKO-ovim spiskovima zemalja koje slave određenu godišnjicu u domenu kulture Srbije, a i drugih zemalja iz šireg regiona uglavnom nema⁶ (sem Turske i Rumunije koje su 2012. i 2011. prijavile po tri značajne godišnjice, a i svake druge godine bar po jednu).

Hrvatska je u tom smislu izuzetak – gotovo svaka godina ima svoju „kulturološku“ notu (2011. je proslava Ruđera Boškovića, 2013. Milke Trnine i Andrije Medulića, 2014. Matoša i Mažuranića, itd.). Druge zemlje regiona ponekad se „pridruže“ – poput Makedonije, koja se pridružila obeležavanju godišnjice Majke Tereze po zahtevu Indije. Ipak, 2014-ta možda predstavlja godinu u kojoj se pokreću i ovi procesi, jer se po prvi put javljaju Crna Gora sa godišnjicom Mihajla Lalića (čemu se pridružila Srbija) i Srbija sa godišnjicama Mokranjca i Josifa Pančića (a ovoj drugoj proslavi se pridružuje Hrvatska). Tako se postepeno, kroz proslave, uspostavljaju odnosi saradnje u regionu oko nasleđa koje se može smatrati, bar delimično, zajedničkim, iako su godišnjice Matoša, Ruđera Boškovića itd. ostale samo „nacionalno“ ubeležene.

To svedoči o tome da i dalje istorija i politika predstavljaju ključne faktore u samorazumevanju i samopredstavljanju najvećeg broja zemalja regiona, a da se kultura i kulturni akteri ne prepoznaju u polju javne diplomatije kao važni.

U teoriji Dominika Mojsija, za razumevanje društva i društvenih interesa ključno je poznavanje vladajućih kolektivnih emocija. Iako on sam govori da je broj emocija veoma veliki, svoju teoriju fokusirao je na tri ključne – emociju nade, straha i poniženja (Mojsi, 2013). Za razumevanje politika sećanja i odnosa prema nasleđu na Balkanu, važno je utvrditi istorijske procese koji su različita balkanska društva u istim vremenskim periodima emotivno razdvajali. Tako su periodi nakon Berlinskog mira, periodi nade za crnogorsko i srpsko društvo, a period poniženja za bugarsko kojem su oduzete velike teritorije dobijene samo godinu dana pre toga Sanstefanskim mirom. U vreme socijalističke Jugoslavije, za većinu njenih stanovnika, dominantna je kultura nade, dok Grčka, razbijena građanskim ratom i Bugarska i Rumunija uključivanjem u Varšavski pakt, ulaze u složene emotivne procese koje nosi sobom kultura straha (strah od blokovskih sukoba i nuklearnog rata). Ta kultura straha zahvata jugoslovenske narode od devedesetih godina 20. veka iz drugih razloga, da bi ubrzo Srbija ušla u kulturu poniženja, koju karakteriše osećanje nesigurnosti i nelagode, osećanje opadanja istorijskog značaja (stoga i želja da preuzme u celini jugoslovensko nasleđe), teorije zavere, narativi viktimizacije, „mračnog narcisizma“, autodestrukcije... Iz te kulture poniženja mogu da proisteknu različite javne politike i strategije ponašanja: politika pomirenja u cilju

6 <http://www.unesco.org/new/en/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/anniversaries-celebrated-by-member-states/2012/> (pristupljeno 18. aprila 2014).

samoodržanja, politika autodestruktivnog otpora, politika prkosa i inata (odnos Makedonije prema Grčkoj u korišćenju antičkog makednoskog nasleđa). Istovremeno, uz kulturu poniženja, i kultura straha nastavlja da postoji, posebno straha od bliskog „drugog“ i njegove kulture (što je očito u odnosu Crnogoraca, a i Srba, prema sopstvenom i zajedničkom srpsko-crnogorskom kulturnom nasleđu koje se danas doživljava kao ono koje unosi konfuziju i osporava samobitnost crnogorskog/srpskog identiteta). Obeležavanje godišnjice rođenja Njegoša u obe države rađeno je sa mnogo opreza i strahova, i ne na mnogo vidljiv način.

Kako gradimo odnose između našeg sopstvenog vremena i istorije Balkana? Kako uspostavljamo sistem sveobuhvatne zaštite nasleđa i da li je on dovoljan da ukaže na kompleksnost i različitost iskustava i doživljaja balkanskih naroda? Šta istražujemo, šta štitimo, a šta izlažemo i činimo vidljivim – tri su osnovna pitanja koja nam ukazuju na politike nasleđa kao segmenta širih kulturnih i javnih politika. Nasleđe je danas primarno političko pitanje – i kada ga zaboravimo i kada ga koristimo. A koristimo tek pojedine „istorijske epizode“, one koje odgovaraju trenutnim političkim stremljenjima, pa se može reći da je to „epizodno pamćenje“, karakteristično za najveći broj balkanskih gradova i država koje neodgovarajuće događaje brišu iz sećanja.

DISONANTNO NASLEĐE U MULTIKULTURALNOJ ZAJEDNICI – NARATIVI SEĆANJA

Multikulturalne zajednice grade isto toliko zajednica sećanja koje razvijaju međusobno suprotstavljene narative o istim istorijskim događajima. Do javnosti dolaze oni koji su u nekom trenutku poželjni sa stanovišta javnih politika (međunarodnih odnosa, npr.). To je posebno očito danas, kada se pokušavaju podići spomenici žrtvama nemačke ili mađarske narodnosti (žrtvama oslobodilačkog trijumfa, bilo da su streljane ili umrle od posledica internacije), ili pokušaji rehabilitovanja ubijenih u gradovima Srbije posle oslobođenja. Stavovi su isključivi i oštri: ili su svi žrtve – ili su svi zločinci.

Zanemaruje se da su među streljanima postojali i zločinci, ali i nevino žrtve, te da ovaj proces „rehabilitacije nevino osuđenih žrtava“ mora da se vodi posebno, različito, drugačije – nikako ne grupišući žrtve na način da im se oduzme individualitet i pravo na „ličnu priču“. (Činjenica je na primer da je Svetislav Stefanović osuđen na smrt pre svega kao član komisije koja je istraživala zločin Crvene armije u selu Vinice – zločin koji je danas nesumnjivo dokazan.)

Dakle – u multikulturalnoj i multiideološkoj sredini, u kojoj postoje i brojni različiti ideološki obrasci unutar kulturnih modela koji su delatni na javnoj sceni, svaka vrsta novog nasilja (klasifikacija kao nasilje) – etničkim ili ideološkim svrstavanjima u grupu (u kojoj će onda biti mesta i za žrtve i za zločince bez razlike), samo podržava nove podele i nepoverenja.

U tom smislu važno je proučiti politiku spomenika (Dragičević-Šešić, 2011) da bi se razumele sve kontradiktornosti vezane za analizu slučaja stvorenog povodom zahteva za podizanjem spomenika Nemcima sahranjenim na Šinteraju, stočnom i pasjem groblju u Vršcu. Proterivanje podunavskih Švaba bila je jedna od tabu tema socijalističke Jugoslavije, i tek se u poslednjih desetak godina ovoj temi prišlo iz različitih uglova – napisani su romani (Dragi Bugarčić, *Gatalica*, 2013), snimljeni filmovi (*Podunavske Švabe*), obavljani brojni intervjui i dokumentarne knjige (Nadežda Radović), „vraćeni“ u našu kulturu odbačeni nemački umetnici poput Roberta Hamerštila itd. Dakle, spomenik Nemcima ubijenim u Vršcu trebalo je da se podigne brzo, jer je istovremeno uspostavljen konsenzus u opštini o tom činu i zabrani istinskog, porodičnog sahranjivanja. No, usledila je reakcija jevrejske zajednice na neprimerenu izjavu jednog aktiviste nemačkih udruženja – da se „do 1944. živelo divno i u miru u Vršcu“, koja ističe da je najveći broj Jevreja Vršca ubijen 1942, a da tada Nemci iz Vršca nisu iskazali nikakvo žaljenje. Te nevine jevrejske žrtve do danas nemaju u Vršcu svoje obeležje. Svi razgovori vođeni ovim povodom, samo su dalje zaoštravali tenzije između pojedinih grupa, a da niti jedna grupa nije pokazala veliku empatiju prema patnjama druge grupe.

Iz ove studije slučaja direktno sledi da je jedno od ključnih pitanja koje se mora razmotriti: šta sa postojećim disonantnim nasleđem u multikulturalnoj zajednici? Sa disonantnim, različitim koektivnim sećanjima na iste događaje. A posebno – šta sa ustaljenim stereotipima i predrasudama koje su ugrađene u nematerijalnu baštinu, kroz poslovice, pesme ? „Prošao pored mene kao pored turskog groblja“, „Buni se kao Grk u apsu“, „Propao ko Grčka“, „Napada uvek mučki, s leđa, ko Bugari na Bregalnici“, itd, o kojima se ni ne razgovara ni ne diskutuje, niti se osvešćuje poreklo takvih iskaza.

Istovremeno, važno je shvatiti koliko je slavljena baština jednih, trauma drugih – od poslednjeg primera vezanog za Oluju, koja se u Hrvatskoj slavi, a u Srbiji oplakuje. Međutim, za „samoisključivanje“ pojedine grupe stanovnika iz zajedničkog života važno je spoznati upravo te činjenice: da li smo mi u Jugoslaviji obeležavali dan Prizrenske lige, kao važan datum u procesu nacionalne emancipacije albanskog stanovništva? I da li je zatvaranje granice prema Grčkoj (što je dovelo praktično do uništavanja slovenskog/makedonskog življa u Severnoj Grčkoj), bio podjednako traumatičan događaj u celoj Jugoslaviji?

Naravno, za razumevanje savremenih odnosa na Balkanu važno je i spoznati kako se u Grčkoj pamti građanski rat, a kako u Makedoniji? Ili kako čak i naizgled „neutralno“ ili zajedničko nasleđe (poput mostova), može biti predmet podela (Dragičević-Šešić i Rogač, 2013)? Tako će se mostovi imenovati i preimenovati (Arslanagića u Perovića, Principov u Latinsku ćupriju, Dušanov u Kameni, Bratstva-jedinstva će ostati samo geografski pojam mosta).

Da li je i projekat Andrić-grada nasilje nad idejom multikulturalnog Višegrada, sa crkvom u središtu naselja, sa spomenicima ličnostima značajnim za srpsku kulturu ? Brojni su oblici nasilja koji se manje primetno javljaju u javnim politikama vezanim za nasleđe.

Normativizacija (standardizacija) društva i društvenih institucija/proslava može se prepoznavati kao nasilje u brojnim slučajevima. Da li je implicitni (a naročito eksplicitni) patrijarhat nasilje? Ovo je svakako tema koja zaslužuje posebno istraživanje. Nasilje se formira i kao pritisak opšteg mišljenja i javnog mnjenja na pojedinca ili grupu koja se razlikuje mišljenjem i estetskim senzibilitetom. Kao u slučajevima izložbe *Odstupanja* (Galerija Kontekst, Beograd, 2007), kada je nasilje ulice ne samo uništilo sliku Drena Malićija, već je sprečilo dalje održavanje izložbe samo zbog toga što je to bila izložba koja predstavlja beogradskoj javnosti albanske umetnike sa Kosova.

Nasilje „ulice“, klerikalnih i drugih desničarskih formacija, nalazilo je prostor svoga delovanja i u pozorišnom sistemu. Tako su predstave: *Sveti Sava*, *Ubiti Zorana Đinđića*, a nedavno u Rijeci predstava *Aleksandra Zec* i pre prikazivanja izazivale revolt u delu javnog mnjenja, a predstava *Sveti Sava* zeničkog pozorišta, u režiji Vlade Milčina, nikada nije uspela da se ostvari u Beogradu, jer je grupa građana predvođena sveštenikom sprečila izvođenje predstave. Nijedno drugo pozorište u Srbiji nikada više nije ni pokušalo da postavi na scenu ovaj komad Siniše Kovačevića (Vučković, 2009).

No, nasilje može biti i direktna cenzura vlasti – prilikom izložbe u Novom Sadu u Kulturnom centru kada je 2013. skinuta slika Danijele Tasić, jer prikazuje ljudsku figuru bez lica na raspeću, koja u rukama drži novčanice (<http://www.021.rs/Novi-Sad/Vesti/Fajgelj-cenzurisao-izlozbu-u-KCNS.html>, pristupljeno 20. aprila 2014).

Normativizacija može da omogući slobodu delovanja (jer se znaju pravila i procedure, smanjuje se voluntarizam), ali istovremeno legitimizujući određene procese ona ograničava polje delovanja i interpretacije. Ključno je pitanje ko su „akteri“, „agenti“ legitimizacije, kodifikacije baštine i da li oni imaju istinsku slobodu ili su pod autocenzorskim pritiskom?

Da li je normirani srpskohrvatski jezik, a danas srpski, takođe baština nasilja? Nasilje nad jezikom u procesu odbacivanja dijalekata obično se kao takvo ne prepoznaje, iako jedan deo stanovništva diskriminiše, a jedan deo nasleđa ostavlja neučinkovitim (recimo, literaturu na kajkavskom dijalektu u Hrvatskoj ili osamnaestovekovnu literaturu pisanu u Vojvodini⁷). To nasilje⁸ traje i danas, posebno nad pojedincima koji dolazeći iz svoje sredine nastoje da odbace akcenat i dijalekt koji ih diskriminiše, nastojeći

7 Uvođenjem Vukovog jezika u Srbiji odbačen je ceo korpus literature XVIII i XIX veka (videti: Meša Selimović, *Za i protiv Vuka*).

8 U osnovnoj školi „Svetolik Ranković“ u Arandelovcu, moj učitelj Batrić Kovijanić najviše se trudio da iz govora nas dece iskoreni turcizme. „Jok“ je bila zabranjena reč, a meni su turske reči bile posebno zanimljive, jer kao nekome ko je rođen i odrastao u Dalmaciji, one nisu bile deo mog rečnika, a i mnoge tenzije među decom su mi bile nerazumljive (recimo: zašto moju drugaricu iz klupe Veru Halilović neka deca začikavaju rečima: vi ste Turci! Tada je to bilo izuzetno retko – sećam se samo jednog incidenta tog tipa, dok je devedesetih godina u novobeogradskim osnovnim školama – ta vrsta vršnjačkog nasilja bila pravilo: i tako su postepeno iz odeljenja nestajala deca sa prezimenima Legner, Dimitrijević... a da to nije naišlo ni na kakvo pitanje – odgovor je bio poznat: idu tamo gde pripadaju, gde im je bolje!). Tokom devedesetih deca izbeglica su brzo i sa velikim trudom prihvatila ekavicu – da se ne izdvajaju. Danas mladi iz unutrašnjosti nastoje da što pre „beogradizuju“ svoj akcenat.

da se integrišu u novu sredinu, često sredinu poput Beograda koja se diči kosmopolitizmom, ali ismeva „dijalekte“, označavajući ih simbolima duha palanke (iako su pravi simboli savremenog toposa palanke pokušaji glamurizacije palanke – akvaparkovima, muzejima artificaljnih artefakata, poput voštanih figura, itd.).

Centralizovano vođen progres (modernizacija, elektrifikacija i industrijalizacija), ili danas „održivi strateški razvoj“, pa čak i oni oblici „podrške razvoju“ koje je u XVIII i XIX veku davala „prosvেčena država“ – čine da se zanemare i zaborave brojne tradicije vezane za stil i način života, organizaciju domaćinstva, pa čak i kulinarskih praksi. Usvajajući marijaterzijanski obrazac izgradnje kuća po svom dolasku u Vojvodinu, srpsko stanovništvo je nesumnjivo podiglo svoj kvalitet života, ali je istovremeno u kolektivnom sećanju nestao niz specifičnih iskustava i praksi gradnje. Selo Jarmenovci, dobijanjem novca za razvoj od Ujedinjenih nacija 1953. godine, podiže fabriku, ali prestaje da se bavi mnogim oblicima poljoprivrede, među kojima se prvo napušta, kao najteže, vinogradarstvo, te iz kolektivnog sećanja nestaje „turšija od grožđa“, koju su zabeležili etnolozi poslati na zadatak – da pre no što stigne novac za elektrifikaciju i modernizaciju sela, zabeleže i sačuvaju od zaborava način života.

No progres, i ideja razvoja, sve do savremenog fenomena globalizacije, na podjednak način „napadaju“ sve zajednice, pa u tom smislu ne unose specifične konflikte, sem u meri u kojoj su različite zajednice na različit način spremne da ove ideje prihvate. (Recimo, skidanje marame sa glava je znak modernizacije koji je srpska zajednica brže i bez prinude prihvatila, dok je muslimanska zajednica na Balkanu tek nakon zakonskih akata, pod prinudom, prihvatila ovaj simbolički iskaz modernosti i otvorenost /a da odlazak onih porodica koje to nisu želele da prihvate ni na koji način nije sprečavan.)

U realizaciji gradova i njihovoj modernizaciji, često je dolazilo do različitog odnosa prema baštini i do nasilja koje je nad njom sprovedeno – uništavanje starih čaršija, ili njihova turistička valorizacija (koja bi iz njih „izvodila napolje“ stvarni život, a ubacivala „atraktivne“ sadržaje). Naravno da „akt nasilja“ nisu uvek prepoznavale na isti način sve društvene grupe: od izgradnje Beograđanke (po uzoru na kulu Monparnas u Parizu), koju su mnogi videli kao nasilje nad gradom male spratnosti, a drugi kao simbol duha napretka i kosmopolitizma, do danas kada je ona više prazna i simbolički vezana za lokalnu instituciju – Radio (i kasnije televiziju) Studio B, situacija se promenila, i njeno uklanjanje danas bi bio drugi vid nasilja. Pritisci da se dozvoli promena urbanističkog plana Novog Beograda da bi investitor mogao pored hotela Jugoslavije, koji je kupio, da sagradi još dve kule (i, dakle, zaradi još veći novac), te najava (nasilna, bez javnih konsultacija) izgradnje Beograda na vodi, kao i već pomenuta izgradnja Skoplje 2014, te neuspeli pokušaji odbrane Varšavske ulice u Zagrebu (udruge Pravo na grad, Ne damo Varšavsku ulicu itd.), pokazuju da se i danas vrši nasilje nad baštinom, i da se stvara nova baština nasilja (šoping molovi kao njihov simbolički iskaz ili javne zgrade u Skoplju izgrađene u „stilu antikvizacije“).

Interesantno je da je Novi Beograd, koga su zidale omladinske radne brigade (samo u početku, naravno) i koji je, uprkos SIV-u i zgradi CK, bio pežorativno označen „spavaonicom“, prostorom u kojem mogu biti srećni samo oni koji su juče došli sa sela (vojna lica i komunistička nomenklatura – državni aparat), tek početkom XX veka doživeo svoje socijalno prihvatanje, pre svega stoga što je u njemu rođena i odrasla prva generacija umetnika, od Mihajla Pantića do Stefana Arsenijevića, grupe *Sunshine*, a na čelo ustanova kulture tog dela grada došle Branka Prpa (Arhiv grada), Branislava Anđelković (Muzej savremene umetnosti) i Jasna Dimitrijević (Sava centar), koje su u Arhivu grada realizovale značajnu izložbu.

Istovremeno, Ljiljana Blagojević piše knjigu *Novi Beograd: osporeni modernizam* (Beograd, Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada, 2007).

Simptomatično je da su umetnici, pre svega ili gotovo isključivo, muškarci, dok su one koje teorijski valorizuju Novi Beograd – žene, od kojih niti jedna nije „sa“ Novog Beograda niti u njemu živi.

SAVREMENA UMETNOST I BAŠTINA NASILJA NA BALKANU

Savremeni umetnici, često izazvani ksenofobnim politikama sećanja javnih vlasti, zasnivaju sopstvenu politiku sećanja, suprotstavljajući se uvreženim, zvaničnim interpretacijama kako bliže tako i dalje prošlosti. Umetnici prepoznaju sve oblike nasilja nad materijalnom, tako i nematerijalnom baštinom kako u javnom, tako i u svakodnevnom životu. Nestajanje antifašističke tradicije je od početka sukoba devedesetih bio deo procesa koji su vodile javne politike, ali isto tako i deo suprotnih procesa koje su vodile aktivističke grupe i javni intelektualci – kao kulturne politike odozdo.

Preimenovanja ulica (film *Nestanak heroja Ivana Mandića*⁹), mostova (*Hristina Ivanoska*¹⁰), rušenje i sklanjanje spomenika te izgradnja novih – imaju u savremenoj umetnosti brojne, ali i različite, artikulacije.

Gavrilo Princip, trenutno paradigmatičan primer upotreba i zloupotreba, različitih apropiacija od nacionalista sa svih strana, žrtva je različitih pokušaja revizije istorije. Zahtev Francuske da Evropska unija „proslavi“ stogodišnjicu početka Velikog rata, stvorio je nelagodu – kako obeležiti rat u kome su evropske zemlje uništavale jedna drugu. To je proizvelo dnevno-političku potrebu da se uzrok ratu nađe, ako je ikako moguće, izvan prostora Evropske unije. Dakle, da se kao krivci za rat optuže Rusija i Srbija. Od Kristifora Manrou Klarka, britanskog istoričara „pro-

9 Isti autor napravio je i film o zločinima četnika *Problem percepcije* (Akademski filmski centar, 2010), koji na Jutjubu izaziva kontroverzne reakcije – iz levičarskog ideološkog obrasca stižu pozdravi i podrška, a iz nacionalističkog ideološkog obrasca – optužbe i napadi (https://www.youtube.com/watch?v=_fiJ3VeHrE, pristupljeno 25. 4. 2014).

10 Projekat: „Naming the Bridge: Rosa Plaveva and Nakie Bajram“, nastoji da da bezimеноm mostu u Skoplju ime ove dve žene koje su zajedno radile na opismenjavanju Turkinja u Skoplju pre Prvog svetskog rata (Fairclough, Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, Auclair and Soini, 2014).

germanske orijentacije“ do brojnih štampanih američkih i nemačkih medija, Gavrilo Princip je označen kao ondašnji Osama Bin Laden (*Politika*, 2. septembar 2013). To je svakako tabloidna doskočica koja banalizuje lik Gavrila Principa i pokazuje duboko nerazumevanje procesa koji su vodili ka Sarajevskom atentatu. Mladu Bosnu jedni žele da vide kao velikosrpsku organizaciju, drugi i dalji podvlače njen projugoslovenski karakter. Stope Gavrila Principa izbrisane su sa Sarajevskog pločnika,¹¹ mostu je vraćeno ime „Latinska ćuprija“, a Muzej Mlade Bosne preimenovan je u Muzej grada Sarajeva. Sa druge strane, selo Tovariševo u Vojvodini, u kojem žive kolonizovani zemljaci Gavrila Principa, podiže mu spomenik, a na otvaranje dolaze Emir Kusturica i Matija Bećković (*Politika*, 23. april 2014). Podizanjem spomenika meštani jednog malog, zaboravljenog vojvođanskog mesta žele da povrate „svest o sopstvenom značaju“, da od objekta istorije postanu subjekti istorije, te da se tim aktom kao strategijom delovanja bore protiv kulture poniženja kao predominantnog osećanja u Srbiji danas (bez obzira na to o kojoj je društvenoj grupi reč – manjinskoj ili većinskoj).

Dve dramske predstave – *Mali mi je ovaj grob* Biljane Srbljanović, rađene po narudžbi za Bečko pozorište i *Zmajeubice* Milene Marković napisane za Jugoslovensko dramsko pozorište – daju svoja viđenja dileme: terorista ili heroj. Po rečima Biljane Srbljanović:

„Gavrilo Princip je čovek koji oseća strahovitu potrebu pravednika da učini nešto za oslobođenje od okupatora, za ujedinjenje Južnih Slovena; pri tom, u svom obrazovanju, u kulturnom modelu na kome je rastao, osim baš takvog atentata, nije mogao da pronađe drugačije političko sredstvo. U tome je, po mom mišljenju, sadržan tragični paradoks *Mlade Bosne*: ljudi sa emancipatorskim težnjama, hrabri, odvažni, pametni i pre svega veoma mladi, jedino za čim mogu da posegnu u toj strahovitoj unutarnjoj potrebi za revolucionarnom borbom jeste ono što poznaju iz lokalne mitologije – za tiranoubistvom kao povodom buduće revolucije. Zato je čitava stvar toliko i komplikovana i zato generacije na prostorima Bosne i Hercegovine i Srbije Gavrila Principa na smenu obožavaju i mrze. Jer, Principov paradoks je za nas – ljude izrezbarenih duša i žrtve poslednjih ratova – nekako uvek pitanje *ili-ili*: ili si Srbin ili nisi; ili si ubica ili si žrtva; ili si terorista ili si heroj. A Gavrilo je i Srbin; i nije i jeste ubica; i žrtva je; i nije ni terorista ni heroj. Umesto svega, Princip je hrabri, mladi, ludi dečak koji je verovao da čini dobro... (...) Ono što je meni najlepše u Mladobosancima, pogotovo atentatorima, istovremeno znajući da su ideološki, filozofski, na pravom putu, kao protivnici šovinizma, kao ubeđeni Jugosloveni i ateiste, kao antiklerikalni, emancipatorski, levičarsko-anarhistički pokret, oni imaju jednu strašnu moralnu muku od samog čina ubistva i nasilja. To se sve ovde briše i zaboravlja, ovde se danas, sto godina posle atentata, glorifikuje sam čin nasilja i ponavlja narativ o Principu kao velikosrpskom junaku. Velikosrbi su njega nasamarili.

11 <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sarajevski-atentat-98-godina-kasnije>, pristupljeno 20. aprila 2014.

Oni su iskoristili njegovu plemenitost i njegove avangardne političke ideje da podmetnu kukavičje jaje velikosrpstva. Taj narativ i taj metak luta Srbijom i dan-danas, njemu pripada ubistvo Đinđića i to je ono što sam pokušala da kažem (http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=272&yyyy=2013&mm=10&dd=01&av_id=760008)“.

Sa druge strane Milena Marković ističe lične motive koji su je opredelili za pisanje teksta:

„Moj lični motiv potiče iz mog sistema vrednosti koji je pre svega antiautoritaran i slobodarski... – Sada živimo u vreme ekonomskog i propagandnog velikog rata. Svako ima pravo da zauzme stranu ili da ostane po strani, ali, postoje veliki pritisci. Mi smo mali i nebitni i krvavi kusur velikih sila, da parafraziram Andrića. Neću da učestvujem u tom poselu raznih žbira i satrapa gde se mrtvim herojima obrću kosti, kako kome odgovara. Mladobosanci su bili heroji tog vremena. Taj svet za koji su se oni borili više ne postoji, ako je ikad i postojao (<http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/454785/Milena-Markovic-u-komadu-Zmajebice-Cena-snova-o--pravdi>, pristupljeno 25. aprila 2014)“.

U jednom drugom intervjuu Milena Marković je još preciznija:

„On nije bio terorista jer on nije otišao u Beč i tamo ubio Nadvojvodu, nego je on ispred svoje generacije i istomišljenika izveo tiranoubistvo kao politički i slobodarski čin. I sam je rekao da nije on ubio čoveka, on je ubio Cara (<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1122494>, pristupljeno 25. Aprila 2014)“.

Međutim, mnogo pre ovih događaja i obeležavanja Prvog svetskog rata, u sklopu svog projekta *Yugomuzeja*, Mrđan Bajić definiše virtuelnu skulpturu Memorandum, koja pisaću mašinu „na kojoj je napisan memorandum“ stavlja na sto Milutina Garašanina (autora Načertanija) a na stolu je i reljef Jugoslavije – „dar učenika VII/2 razreda osnovne škole Gavrilo Princip“. Naravno, nije slučajno izabrano ime škole u ovom projektu – ime Gavrila Principa nosile su mnoge škole u Jugoslaviji, o njegovom poduhvatu Veljko Bulajić 1975. snima film sa Irfanom Mensurom u ulozi Gavrila, dakle, tada je Gavrilo Princip slavljen kao heroj, nosilac ideje slobode i jugoslovenstva.

ZAKLJUČAK

Danas je svim balkanskim zemljama potreban sintetički sveobuhvatni pogled na kulturu Balkana iz transnacionalne i transkulturalne perspektive. On zahteva i sveobuhvatan odnos prema nasleđu (prema nasleđu svih drugih davno nestalih ili marginalizovanih društvenih grupa) i drugačiji pristup i stil komunikacije vrednosti koje ono nosi. Bez prisvajanja ili zanemarivanja.

Taj pristup zahteva inoviranje kako metoda upravljanja nasleđem, tako posebno metoda medijacije, uključivanja nematerijalnog nasleđa u kulturnu, obrazovnu i turističku ponudu.

Stoga su nužni brojni novi instrumenti revitalizacije i reartikulacije nasleđa kao živog kulturnog dobra, od već poznatih kulturnih ruta do interaktivnih mapa nasleđa, koje moraju prelaziti granice država i etničkih korpusa. Trebalo bi osmisliti balkanski *Thesaurus* program – po uzoru na *Thesaurus Polonia*, po kome strani istraživači učestvuju kroz rezidencijalne programe, u preispitivanju baštine i načina njene prezentacije, valorizacije, medijacije, i sl., a posebno baštine nasilja. Iz njihovih saznanja mogle bi se preuzeti moguće strategije i taktike prema De Sertoovskom značenju tih reči – dakle, graditi kulturna politika zasnovana na znanju i adekvatnoj konceptualizaciji politike sećanja. Tako bi muzeji, arhivi, kulturni centri itd, mogli dati svoj značajniji doprinos politici sećanja i stvaranju uslova za tranzicionu pravdu – poklanjajući svoju pažnju kontroverznoj baštini nasilja, omogućavajući da bude pročitana i tumačena iz više perspektiva, te na kraju nudeći dijalog – razgovor među nosiocima različitih mišljenja.

Na kraju, treba uzeti u obzir da istoriju i nasleđe ne objašnjavaju i tumače samo razum i nauka, već pre svega dominantne društvene emocije vezane za duh vremena, koje rukovode izborom epizoda simbola i narativa često namerno međusobno disonantnih. Stoga je zadatak nauke i prakse kulturnog menadžmenta i heritologije da stvore uslove za istinski interkulturalni dijalog u domenu očuvanja i interpretacije zajedničkog balkanskog kulturnog nasleđa, te za otvaranje zajedničkih perspektiva budućeg razvoja.

LITERATURA

- Bart, Stefan. „Žrtve, dželati i spomenici“. *Danas*, 8. 3. 2010, http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/zrtve_dzelati_i_spomenici.46.html?news_id=185334
- Blagojević, Ljiljana. *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada, 2007.
- Council of Europe. *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, European Treaty Series 199, 2005 [<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>]
- Council of Europe. *Heritage and Beyond. Strasbourg*, 2009. [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/identities/PatrimoineBD_en.pdf]

- Council of Europe. *The Role of Culture and Cultural Heritage in Conflict Prevention, Transformation, Resolution And Post-conflict Action: The Council Of Europe Approach*, AT(2010)397 rev. 1, 18 January 2011, [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/News/CultureReconciliation_en.pdf]
- Dragičević Šešić, Milena. „Cultural Policies, Identities and Monument Building in Southeastern Europe“. In *Cultural Identity Politics in the (Post) Transitional Societies*, edited by Aldo Milohnić i Nada Svob-Djokić, 31–46. Zagreb: IMO, 2011.
- Dragičević Šešić, Milena. „Between a Rock and a Hard Place: Cultural Policies of and Towards Serbia“. In *Culture and External Relations: Europe and Beyond*, edited by Josef Batora and Monika Mokre, 137–160. England: Ashgate Publishing Ltd, 2011.
- Dragičević Šešić, Milena. „Dah Theater of Belgrade“. In *Heritage, Memory and Identity*, edited by H. Anheier & R. Isar, 193–194. London: Sage, 2011.
- Fairclough, Graham, Milena Dragičević Šešić, Ljiljana Rogač Mijatović, Elizabeth Auclair, and Katriina Soini. „The Faro Convention, a New Paradigm for Socially- and Culturally-sustainable Heritage Action?“ In *CCCS (Centre for Culture and Cultural Studies) conference 2013 „Cultural memory“*. Skopje: 2014.
- Fairclough, Graham. „New heritage frontiers, Heritage and Beyond“. Council of Europe, 29–41, 2009.
- Martens, Mihael. *U potrazi za junakom*. Beograd: CLIO, 2014.
- Ministry of Culture, Latvia. *Strategy of Cultural Policy*. Riga. (non-published document), 2007.
- Mojsi, Dominik. *Geopolitika emocija*. Beograd: CLIO, 2013.
- Selimović, Meša. 1967. *Za i protiv Vuka*. Beograd: BIGZ.
- Stošić, Vladan. „Priča o dva spomenika“. *Vreme* <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=698978> (pristupljeno 27. aprila 2014).
- Šobe, Fransoa i Marten, Loren. *Istorija kulturnih odnosa u savremenom svetu*. Beograd: CLIO, 2014.
- Tunbridge, John. E. and Gregory John, Ashworth. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Wiley, 1996.
- UNESCO. *Faro Convention Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, 2005.
- Vučković, Slavica. „Tekstura teksta i konteksta, pesmom, igrom i čitanjem“. *Republika*, 460–461.

POLITICS OF MEMORY AND A DISSONANT HERITAGE OF THE BALKANS

Summary: Policies of memory of the Balkan cultural space are different as different are general public policies as well as relationship toward multiculturalism of each Balkan state. Memory policies are based on daily political needs, thus heritage of violence is valorised from one side as heroic gesture and from other side as violence producing numerous victims. Nearly every event its objects and narratives connected within can be considered as dissonant heritage: from construction of old towns, fortresses and bridges till the newest happenings connected with WW2 and former Yugoslav's wars in 90ties.

This text deals with memory as collective phenomenon and with public policies which codify memory through writing and rewriting of history. Key research questions comprise studies of public policies and their relation toward heritage: what is researched, what is preserved, what is exhibited and performed and made visible. It is obvious that heritage in the Balkans is primary political question both when it is used and when it is sent to oblivion.

Memory narratives in multicultural community are often different and potentially conflictual what is evident today when public authorities and NGOs want to construct monuments devoted to communist's victims after WW2 and to the victims of German and Hungarian ethnic groups. Dominating dominant discourses are rigid claiming that all of them are victims while the other side see in all of them criminals and perpetrators or at least collaborators with occupation forces. Historical science obviously has shown that among those killed after WW2 have been numerous innocent victims but also many of those who committed crimes during occupation (against Jews, Serbs, Communists, Roma population, etc.).

Last chapter analyse contemporary art and its relation toward heritage of violence in the Balkans through two drama performances *This Grave is Too Small to Me*, by Biljana Srbijanovic and *Dragon Killers* by Milena Markovic together with virtual sculpture of Mrdjan Bajic *Memorandum* (from the cycles *Yugo Museum*).

The author conclude that all Balkan countries today need synthetic comprehensive gaze on Balkan culture from transnational and transcultural perspective. This gaze demands relations toward our own heritage and heritage of other groups without appropriation and neglect. This approach asks for innovative methods of heritage management which should include different mediation methods related both material and immaterial heritage with special accent on discussion of heritage of violence and its integration in cultural, educational and touristic offer.

Key words: culture of memory, heritage of violence, dissonant heritage, Balkan, cultural policy

SEĆANJE, IMPERIJALIZAM, BALKAN²

Sažetak: Članak se bavi dijahroničnim i sinhroničnim aspektima sećanja povodom Balkana. Prvo se uzima u obzir imperijalizam koji se posmatra kao određena struktura moći, sa odgovarajućim geoekonomskim i geopolitičkim posledicama. Rasprava se sužava na posledice koje su relevantne za Balkan. Posle toga se razmatra splet strukturalnih i afektivnih faktora koji uokviruju Balkan. Prvo se dokazuje da se modernizacija na Balkanu ne može sagledavati u okvirima dualnih i reifikovanih shema u odnosu na zapadnoevropsku modernizaciju. Autor tematizuje posebnost Balkana, ali naglašava da se ona ne može razumeti iz perspektive teleologizma. Zatim autor razmatra problematiku straha i nade na Balkanu, a u cilju određivanja sećanja. Posle toga analizira se situacija koja je nastala na kraju XX veka, tretiraju se novi strahovi i nade, naročito s obzirom na tok tranzicije i na krizne potrese koje pogađaju balkanske zemlje. Na kraju se pledira za politiku sećanja koja je dovoljno senzitivna za artikulaciju odnosa između dijahroničnih i sinhroničnih momenata istorije.

Cljučne reči: sećanje, imperijalizam, strah i nada, politika sećanja

IMPERIJALIZAM KAO NEIZOSTAVNI ISTORIJSKI KONTEKST

Imperijalizam je na snažan način uticao na geopolitičku i geoekonomsku sazdanost Balkana, te ga utoliko ne možemo prenebregavati. Osim toga, polazimo od pretpostavke da su iskustva u vezi sa imperijalizmom relevantna u pogledu sećanja, odnosno, da procesi u vezi sa imperijalizmom na snažan način generiraju sećanje sa kojim se stanovnici Balkana moraju izboriti. Drugačije rečeno, stečena iskustva koja se prenose i komuniciraju sećanjem, uobličavaju samorazumevanje balkanskih subjekata. Najzad, ne treba zaboraviti da ova problematika, uprkos dinamici XX veka, nije nestala, čak možemo tvrditi da je u poslednjim dekadama došlo do izvesnog intenziviranja raspravljanja u odnosu na imperijalizam (Kettel and Sutton, 2013; Harvey, 2003; Milios and Sotiropoulos, 2009). Shodno tome, daleko od toga da se radi o antikvarnom pitanju koje je potonulo u prošlost.

¹ alpar@uns.ac.rs

² Rad je urađen u okviru projekta 179052: *Transformacija socijalnog identiteta Srbije u uslovima krize i njen uticaj na evropske integracije*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Mi ovde ne nameravamo da detaljno izveštavamo o pojmu imperijalizma, kao što nemamo intenciju da ulazimo u odgovarajuće katkad veoma zamršene rasprave koje dotiču i razlike između globalizacije i imperijalizma (Mommsen, 1982; Petras and Veltneyer, 2000); zadovoljićemo se samo sa kratkim naznakama. Odnosno, nastojimo samo da markiramo one momente koji su neizostavni za naše razmišljanje u odnosu na izabranu temu. Uvažavamo činjenicu da imperijalizam predstavlja veoma kompleksnu konstelaciju koja podrazumeva mnoštvo različitih aspekata počev od diskurzivnih (Todorova, 1997), ekonomskih i političkih aspekata. Imperijalizam nameće i određene režime sećanja, jer društveni subjekti neprestano prerađuju relacije između prošlosti i sadašnjosti. U svakom slučaju tek konceptualizacija kompleksnosti imperijalizma omogućava nam da adekvatno razmotrimo i poziciju balkanskih zemalja. Shematski rečeno, možemo govoriti o tome da postoje marksistička i nemarksistička tumačenja imperijalizma. Prvi smatraju da je imperijalizam endogeno-strukturni momenat kapitalizma, ili je jedna od nužnih faza u dinamici kapitalizma. Nemarksističke teorije idu drugim tragovima: tako poznati austrijski ekonomista Jozef Šumpeter koji je široko tretirao imperijalizam, smatrao je da je imperijalizam izvesna vrsta rezidualnog momenta apsolutizma i međudržavnog rivalstva (Schumpeter, 1951[1918]). No, „čisti kapitalizam“ ne dozvoljava imperijalističko nadmetanje, tako da prelazi li čovečanstvo u fazu purifikovanog kapitalizma tada imperijalizam, koji je ionako tek tranzitorna faza, izvesno nestaje sa svetske scene. To je ipak upitno s obzirom na tokove XX veka (Özveren, 2000). Ali, da su u celom „imperijalističkom lancu“ država, a pored nje i različiti ratovi vođeni u ime ekspanzije od ključnog značaja, to možemo naučiti od Šumpetera, mada sa drugačijim predznakom nego kod marksističkih autora. Naravno, rasprava povodom pozicije države i rata tek počinje: postoji ili ne postoji „autonoma geopolitička kompeticija“, kako sugeriše Šumpeter, pa tako i određene savremene teorije internacionalnih odnosa? Šumpeteru je stalo do toga da apostrofira državno generiranu teritorijalnu ekspanziju koja je po njemu cilj za sebe, uostalom zato se i teško uklapa u okvire instrumentalne racionalnosti kapitalizma. On nas upućuje na čvrstu teritorijalnu matricu moći, odnosno na činjenicu da u imperijalizmu prednjači teritorijalna usidrenost moći, da se sve može izvući iz toga. Ovakvo nastojanje bi se čak moglo povezati sa tendencijom visokog uvažavanja prostornih dimenzija u društvenim naukama u poslednjim dekadama. Ipak, posebno ističemo ove momente jer povlače za sobom dalekosežne posledice, pa tako i za balkanske države.

Dakle, tretiranje imperijalizma dobija zamah na početku prošlog veka, i posebne impulse povodom izbijanja Prvog svetskog rata koji se bez sumnje mora tumačiti upravo u svetlu intenziviranja imperijalizma. Pri tome, posebna se pažnja mora poklanjati teritorijalnoj ekspanziji, i poštovanju konkurencije povodom prisvajanja različitih teritorija što dovodi do transformacije konfiguracije moći. Razumevanje statusa balkanskih naroda/država se mora obazirati na sazdanost imperijalističke moći i na generiranje asimetričnih odnosa, jer upravo logika imperijalizma određuje svetske tokove i svetski poredak u ključnim trenucima za balkansku istoriju. Ovde se pojavljuju pitanja koja se odnose na mnogo raspravljaju

tradicionalnu relaciju između metropole i periferije, razvijenosti i nerazvijenosti, nezavisnosti i zavisnosti. Odnosno, i povodom balkanskih zemalja pomalja se pitanje reprodukcije asimetrijskih odnosa sa odgovarajućim posledicama po samorazumevanje balkanskih subjekata. Tek da zabeležimo da su ove asimetrije pažljivo razmatrane od različitih teorija, tako npr. od teorije svetskog sistema (Wallerstein, 2000). Barem možemo dobiti relevantne naznake kako se dotične asimetrije održavaju i pri tome dobivaju i nove forme.

Imperijalizam stabilizuje pomenutu asimetričnu konstelaciju u kojoj su u promenljivoj konstelaciji militarni, ekonomski i politički odnosi. Imperijalizam se i mora razumeti kao artikulacija pomenutih dimenzija. Zemlje koje se fiksiraju kao „nerazvijene“, odnosno koje važe kao „slabo razvijene“ društvene formacije su u slabijoj meri integrisane u kolotečinu međunarodnih relacija. Ili se veoma često dešava da „nerazvijene zemlje“ pokušavaju preko nekog mentora, to jest, neke „razvijene zemlje“ da se integrišu u ekonomsku i političku cirkulaciju; to je fenomen koji kritički nastrojeni komentatori tumače kao ispoljavanje kompradorskih elita. Dok apologeti ovakve situacije smatraju da je pomenuti oblik integracije adekvatni okvir za smanjivanje asimetrija, kritičari naznačuju da je reč o ponavljanju asimetrija a one se uokviruju kao određeni hegemonski obrazac. U svakom slučaju valja situirati dinamiku balkanskih zemalja u kontekst imperijalizma: pretpostavljamo da je imperijalizam determinisao relevantne socioekonomske i sociokulturne dimenzije u XX veku. Pogledamo li period obeležen imperijalističkim ekspanzijama primećujemo i pozicioniranje balkanskih zemalja u međunarodnom kontekstu. Bez obzira na to u kojoj se poziciji našla pojedina balkanska zemlja u ratnim konstelacijama, ekonomskim krizama i u situacijama gubitaka (Josifidis i Losonc, 2012; Raducano, 1932; Berend, 1998) asimetrične situacije su se održavale, mada u različitim vidovima. Takođe, i relacije između balkanskih zemalja koje su znale da budu nasilne i konfliktne, moraju se promisliti u ovom širem kontekstu. Ovaj period je naime ionako bio posredovan turbulentnim događajima koji su dovodili pomenute zemlje u stanje suprotnosti. Ovakva situacija, dakako, je izrodila različite forme nestabilnosti koje su predstavljali organski deo balkanske egzistencije.

Balkanski prostor je prekopan različitim borbama, pobunama, pokušajima oslobađanja, konfliktnim-ratnim značenjima. Generalno gledano sve balkanske zemlje su bile u situaciji oslobađanja od ranijeg imperijalno-carskog stanja, a posle toga u fazi stvaranja granica nacionalnih država, to jest, stvaranja odgovarajućih teritorijalnih i vremenskih matrica. Stvaranje modernih nacija je na Balkanu moralo da bude, barem u određenim suštinskim aspektima, determinisano momentima mimeze/imitacije u odnosu na zapadnoevropske zemlje, mada, jasno, sa rezultatima koje su se i razlikovale od zapadnoevropskih tendencija. To je naravno, momenat koji se često tumači kao „zakasnelost“, mada mi nismo skloni da prihvatamo takvu vrstu temporalnosti koja je ipak samo odraz asimetričnih situacija. Jer, nameće se pitanje: zakasnelost u odnosu na koji obrazac? Zakasnelost u odnosu na „dominantni“ vremenski obrazac? Nije li to samo ponavljanje imperijalističkog poimanja stvarnosti?

Oblikovanje nacije je uvek proces koji sadrži konfliktne aspekte, elemente nasilja i imperativno uokvirenje teritorije. Stvaranje određene nacije kao zaokružene celine uvek podrazumeva seriju dobitaka i gubitaka; neko će izvesno biti u situaciji poraženosti. I na Balkanu se to može zabeležiti: nesigurnost granica, postojanje teritorijalnih razmirica je dovelo do nastajanje percepcije da se radi o visoko nestabilnom području koje divergira u odnosu na „normalni tok“ evropske istorije. Primetimo, procesi stvaranja nacionalnih država su višestruko bitni za dinamiku sećanja. Jer, postavljanje nacionalnih država uvek podrazumeva i ambiciju prisvajanja istorije posredstvom sećanja. Tek sećanje koje se može evocirati u rutinskim i nerutinskim situacijama može obezbeđivati temelje ovakvog prisvajanja istorije. Nacionalne države (čak i u situacijama kada se jedna nacija, kao srpska, situira u nadnacionalnom entitetu, naime, u Jugoslaviji posle Prvog svetskog rata) razvijaju različite društvene tehnologije sećanja, počev od edukacije, preko demonstracije i ispisivanja nacionalnih znakova u javnim prostorima. Dakle, može se reći da sećanje ima materijalni izraz, ono se kondenzuje u natpisima, naznakama, ritualima i praksama. Istorija se evocira u smislu genealogije vladara, geneze dinastija, žrtvenih obrazaca, žrtve su ionako uvek bitne stanice u rekonstrukciji nacionalnih putanja. Uvek se mora stvoriti nacionalni kontinuitet koji se rekonstruktivno stvara posredstvom sećanja na prošlost.

Postojali su različiti pokušaji povezivanja balkanskih zemalja u jednu celinu u XX veku, svakako su se mogli naći racionalni razlozi za ekonomsko i političko povezivanje. Ekonomsko jedinstvo bi moglo da osnaži cirkulaciju ekonomskih dobara, što je moglo da bude temelj za ekonomsku stabilnost koja je bila toliko potrebna pomenutim zemljama. Političko povezivanje je moglo da potvrdi samoafirmaciju ovih zemalja, ono bi afirmisalo ambiciju da ovi narodi postaju sigurni u sebe, i ne u poslednjem redu da izbegavaju neracionalne konflikte. No, do sinronizacije nije došlo, to jest nije moglo doći na osnovu interno razvijenih težnji i dostignuća, dakle, nije realizovana sinhronizacija na osnovu dostignuća balkanskih zemalja (Jugoslavija se može pomenuti kao izvestan pokušaj u ovom smislu, ali samo u jednom određenom smislu, jer, u njenom slučaju ne možemo prenebregnuti da neki njeni članovi po samorazumevanju nikada nisu smatrali sebe delovima Balkana, štaviše, to je predstavljalo značajni aspekt njihove samorefleksije). U svemu tome rezidue imperijalističke pozadine koje su krojile geoekonomsku i geopolitičku strukturu su odigrale značajnu ulogu.

Sada se nameće pitanje do kakvih oblika unifikacije može doći pod kormilom Evropske unije: ona je spoljni faktor koja igra krucijalnu ulogu i u pogledu samorazumevanja balkanskih zemalja. No kao što postoji udruživanje tzv. srednjeevropskih zemalja (višegradaska četvorka), tako se može projicirati i unifikacija u vezi sa balkanskim prostorom. Naravno, ne zaboravljamo da postoje razlike: neke balkanske zemlje su već članice dotičnog supranacionalnog entiteta, neki su tek u poziciji kandidata, neki nisu ni u toj situaciji, dakle, heterogenosti su itekako prisutne. (ionako, tradicionalni je problem kako definisati Balkan kao makar relativno homogeni entitet: Bracewell and Drace-Francis, 1999) Osim toga, članstvo u Evropskoj uniji se ne može razumevati u mesijanističkom smislu, nego samo kao čvornu tačku

u kojoj se ukrštavaju različite determinacije; bez sumnje će postojati intenzivirani protok robe i ljudi, ali i takva konstelacija će nametati nova pitanja s obzirom na koordinaciju između interesa balkanskih zemalja. Prema tome, razumevanje balkanske sinteze je još uvek u previranju. Puko članstvo još ne rešava i razrešava nužnost sećanja; uostalom bilo koji autoritarni pokušaj brisanja i racionalizacije sećanja ne može uroditi plodom. Sećanje se ionako opire određenim procesima racionalizacije. Pored toga, ne treba zaboraviti da su norme Evropske unije uobličene u Zapadnoj Evropi.

POSEBNOST BALKANA? RAZLIČITOST I ISTOVETNOST. SEĆANJE NA RAZLIČITOST?

Već smo maločas naišli na problem posebnosti, kada smo isticali mimetički odnos prema tradiciji racionalizma na Zapadu. Ali, mnogo toga još nije rečeno povodom toga, a bez toga ne možemo pristupiti objašnjenju sećanja. Da li je Balkan jedna konstrukcija/tvorevina koja ima karakteristike *sui generis*? Mnogo toga je rečeno u odnosu na specifičnosti Balkan, neki merodavni komentatori su našli za shodno da govore čak o balkanskoj civilizaciji (Stojanovich, 1967; Bideleux and Jeffries, 2007). No uzimajući u obzir da „civilizacija“ predstavlja strogo određeni termin u društvenim naukama (vidi: Elijas, itd.), čini se da ovakvo oposebljenje ne odgovara stvarnosti i mistifikuje različitost koja je ukotvljena u Balkan.

Nedvojbeno da se mogu ispisati crte fenomenologije različitosti Balkana. Tako, istraživači političke tradicije tematizuju pretorijanstvo, nedostatak stabilnosti između militarnog aparata i vladara, harizmatiku strukturu različitih dinastija, labilnost balkanskih monarhija, legitimaciju vlasti na osnovu ratnih učinaka, mnogo puta pominjanu patrijarhalnost, posebnu ulogu vojske u regulaciji javnih aspekata života (vidi npr. Kuljić, 2012: 33). U pogledu ekonomije država je igrala krupnu ulogu, katkad je ta uloga bila nesrazmerno velika, a može se reći da je ona kontinuirano bila najznačajniji kapitalistički subjekat (o tome: Josifidis i Lošonc, 2012). U pozadini agrarne određenosti nedostajali su kapaciteti pokretanja velikih investicija, što je pojačavalo zavisnost od stranog kapitala. Sumirajući navedeno: nije upitna činjenica da sociopolitička struktura Balkana pokazuje specifičnosti i da upravo ove posebnosti omogućavaju objašnjavanje određenih događaja i tendencija. Tvrdi se da je nasleđe Balkana u protivrečnosti sa racionalizatorskim potencijalima koji su se kondenzovali u Evropskoj uniji. Naglašava se da je Centralna Evropa raspolagala sa takvim istorijskim kapacitetima koji su dozvoljavali lakše pristajanje uz evropsku racionalizaciju (kritički o tome: Kuus, 2004). Ili se mnogo puta poziva na tvrdoglavo opstajanje informalnih normi u ekonomskim i drugim komunikacijskim modusima a koji su dijametralno suprotni u odnosu na dominaciju formalnih normi u Zapadnoj Evropi (Böröcz, 2000). Tome se pridružuje i česta naznaka o endemičnoj korupciji koja čini netransparentnim društvene odnose i proizvodi određene tipove očekivanja u odnosu na budućnost. Rečeno je da modernizacija (i dakako: društvena disciplina

koja joj pripada i bez koje ona ne može da se nametne) predstavlja strani element u odnosu na samorazumevanje Balkana (Schöpflin, 1999) nad kojim balkanski narodi ne mogu da razvijaju kontrolu, te je prihvataju kao stranu silu. Najzad, i mi ćemo u sledećem odeljku govoriti o strahu koji sažima određene specifičnosti koje se mogu nadovezivati za „posebnost“.

Nema nikakve sumnje da možemo pronaći elemente u balkanskim tradicijama koje su kontradiktorne u odnosu na evropsku racionalizaciju. Ali to nam ne dozvoljava da se usidrimo u „kulturalističkim i civilizacijskim objašnjenjima“ (Bideleux and Jeffries, 2007: 9). Valja, dakle, dekonstruisati razmišljanja o balkanskoj „partikularnosti“ (Mungiu-Puppidi, 2005). Treba se čuvati od epistemoloških obrazaca koji Balkan zamišljaju kao puki nedostatak, kao entitet koji se definiše time da ima deficit u odnosu na Zapadnu Evropu; to bi, zapravo, bio epistemološki obrazac koji se može tumačiti kao „*balkanizam*“ (Bjelic, 2002: 4). Mi se slažemo sa slovenačkim sociologom Rastkom Močnikom koji govori o postojanju tek relativnih razlika povodom Balkana; njemu je naročito stalo do toga da razmotri i isproba ovu tvrdnju s obzirom na tranzicijske fenomene misleći na prelaz iz socijalizma u kapitalizam. Ovakvi fenomeni (siromaštvo, nezaposlenost, itd.) se ne mogu objasniti na osnovu pretpostavljene „partikularnosti“. Nadalje, Močnik precizno izvodi argumentaciju da *Balkan, to je uvek onaj Drugi*, a ne „ja“, odnosno, ne „mi“: Balkan je u tom smislu odgurnuta drugost (Močnik, 2003). Niko ne želi da bude „balkanac“, čak ni oni koji žive na teritoriji „Balkana“ kao geografskog entiteta. Ako se Balkan razumeva u smislu pukog nedostatka, tada se ovaj entitet može tumačiti kao „lokalitet“ koji je „incidentalni“ u odnosu na svetske tokove (Popović, 1996: 13). Balkan je većito metafora „zakasnelosti“, nedovoljne racionalnosti, on je uvek u stanju „nekompletiranosti“, ili, moglo bi se reći da je Balkan u neprestanoj tranziciji a cilj se nikad ne postiže.

U ovom radu se zapravo kritikuje teleološka projekcija istorije koja tumači dinamiku istorije na osnovu unapred upisanog cilja. To služi kao oslonac u pogledu zamišljanja idealno-racionalnog toka istorije koji postavlja paradigmu. Naravno, teleološko razumevanja istorije služi tome da se obrasci hijerarhije učvrste i da ponude legitimaciju za odgovarajući nastup: to znači da je Balkan većito prinuđen da se prilagođava, da „prati“ obrasce koji su uobličeni negde drugde. Dakle, Balkan se može iole ozbiljno tretirati ukoliko *deteleologizujemo* istorijske projekte, tako i projekat Evropske unije. To podrazumeva da se ovaj entitet ne može interpretirati u sklopovima dualnih shema koje podupiraju teleološke asimetrije. Drugačije rečeno, ne negirajući konfrontativne sadržaje na relaciji Balkan/modernizacija, valja naznačiti da se mora zadobiti *analitički pojam* stepena modernizovanosti Balkana. Čini se da bez, barem uvažavanja nužnosti ovakvog pojma, ne možemo ulaziti ni u raspravu u vezi sa sećanjem. Jer, na procese sećanja utiče, bez sumnje, dinamika racionalizacije (mada se time ne iscrpljuje lista faktora koji utiču na režime sećanja). Ali, razlike prema modernizacijskoj racionalizaciji između različitih evropskih regiona (Zapad, Istok, Centar) moramo razumevati na jednoj skali: tek na toj skali je moguća artikulacija dijalektike različitosti i istovetnosti i u pogledu Balkana.

Nismo negirali da odista postoje razlike u odnosu na praktikovanje informalnosti u društvenim komunikacijama. Isto tako, nismo odbacili činjenicu da odnos patron/klijent igra određene uloge u balkanskim zemljama sa odgovarajućim specifičnostima. Ali, zarad stizanja do analitičke perspektive odbacili smo krutu dualnost i sheme koje se povinuju njoj. Biće dovoljno da se poslužimo sledećim primerima.

Mnogo puta raspravljana informalnost u društvenim odnosima se može tumačiti kao nedostatak formalnih normi koje stabilizuju regulaciju ovih relacija i omogućavaju i očvršćivanje određenih očekivanja u odnosu na budućnost. Ovde se veoma često ukazuje na imperijalno nasleđe (recimo, na Otomansku imperiju u kojoj uvek postoji intencija izigravanja osvajačke vlasti ili traženje neformalnih privilegija kod vlasti; dakle, postoji široka neformalna zona ljudskih odnošenja). Ali, ne smemo zaboraviti da određeni segmenti neformalnosti postoje i u sklopovima zapadnih društvenih relacija, čak se govori o tome da svaka, formalnim normama afirmisana, društvena relacija je zavisna od određenog neformalnog horizonta. Naravno, može se govoriti o tome da je sinhronizacija i artikulacija odnosa između neformalnosti i formalnosti drugačija no na Balkanu, ali to samo potvrđuje našu tvrdnju da se radi o razlikama na jednoj skali, odnosno, možemo govoriti tek o skalarnim razlikama.

Drugi primer je sledeći. Često se lamentira (Bracewell, 2009: 1–25; Biber, 2002; Lampe and Jackson, 1982) nad tim da je postojeća institucionalna infrastruktura na Balkanu srazmerno slaba, te ne može obezbediti temelj za racionalnu društvenu dinamiku. Kaže se da je to odraz činjenice nedovoljne individualizacije, odnosno, da je to ostatak preterano jakih kolektivističkih obrazaca (Greif, 1994). Najzad, institucionalna infrastruktura se tretira u smislu da tek ona obezbeđuje funkcionalne učinke i integraciju društva uprkos konfliktima koji se stvaraju povodom funkcionalnih ukrštavanja. Deficit u pogledu institucionalne infrastrukture se ispoljava u odnosu na nestabilnosti povodom nužnosti usmeravanja društvenih tokova. No i ovde se mogu staviti, ako ne primedbe, barem neke korekcije koje bacaju svetlo na celu problematiku.

Prvo, uprkos naglascima na relevantnosti institucionalne infrastrukture, nije izvesno da su institucije bezrezervni ključ za razumevanje društvene dinamike, tako i društvenog razvoja (Phillips, 2008)

Drugo, mada su institucije nedvosmisleno od kapitalnog značaja valja izraziti sumnju u činjenicu da su one u potpunosti funkcionalne, i da se mogu objasniti samo na osnovu funkcionalnih učinaka. Postoji široka literatura koja izveštava o nefunkcionalnim aspektima institucija.

Zaključujemo na osnovu ovih selektivno izabranih primera da se uvek i bezrezervno mora odustati od dualnih shema. Postoji određeni imperativ prilagođavanja Balkana u odnosu na zapadnoevropske norme prilagođavanja, jer, da ponovim, norme koje orijentišu nastale su na Zapadu. To stvara određene napetosti. Kao što je društvena nauka nebrojeno puta dokazivala, importovanje određenih normi nailazi na teškoće. Postoji tenzija između činjenice da osnovu kriterijuma moderniteta svako društvo stvara sebe, i činjenice da su važeće norme modernizacije stvorene u Zapadnoj Evropi. No, valja naglasiti adekvatnost dijalektičke, a ne dualne sheme u

pogledu odnosa Balkana prema Zapadnoj Evropi, tako i prema Evropskoj uniji. Smatramo da se to mora uzeti u obzir i u pogledu sećanja. Jer, tek ovakav pristup omogućava perspektivu koja objedinjuje *univerzalističke* strukture i *partikularne* istorijske naracije.

SEĆANJE IZMEĐU STRAHA I NADE

Ovde pretpostavljamo da se sećanje generira između straha i nade. Strah je relativno često tretirana tema, zapravo, može se reći da strah figurira kao značajan afektivni horizont u modernitetu (Pain, 2009). Time sugerišemo visoki značaj afektiviteta. I mi smo pokušavali da analiziramo široki značaj straha, i to upravo s obzirom na Balkan, na napetosti koje se javljaju između „tranzicije“ i demokratije (Losonc, 2012).

Jedan od rondonačelnika razmatranja straha u XX veku je Ištvan Bibó (Bibo, 1986) čiji opis i naznake u vezi sa strahom su relevantni upravo stoga što u najboljim trenucima izbegava dualnu shemu (koju smo mi kritikovali), odnosno, uspeva da poveže niti između strukture i naracije u maločas iznesenom smislu. Štaviše, on nalazi za shodno da se posveti posebno Balkanu tretirajući ovaj entitet upravo s obzirom na dinamiku straha. U njegovom pristupu značajno je da Balkan ne redukuje na geografski entitet, nego se usredsređuje na izdvojene kognitivne sheme, habitualizovane prakse, i afektivne režime, tako i strah (Bibo, 1986: 203). On pokazuje one strukturalne determinacije koje uslovljavaju strah na Balkanu: ni jednog trenutka nećemo naći kod njega da se poziva na neke antropološke konstante koje transistorijski određuju „sudbinske putanje Balkana“; on se orijentiše ka tome da strah prikazuje u sklopovima *determinacija*. Sledstveno tome, strah koji se javlja kao sistematičan afekat (mada ne samo na Balkanu) je adekvatan izraz određenih društveno-ekonomskih tendencija. Ovde je bitno da se sagledava, mada to kažemo nezavisno od Biboa, da je strah afektivno stanje koje se neprestano mora nadilaziti, jer stvara određena negativna očekivanja i kontinuirano proizvodi iskustvo da je dotični subjekat adresiran sa različitim pretnjama. Biboova kritička analiza naravno pokazuje da problem nastaje zbog načina kako se pomenuto generiranje straha pokušava nadilaziti, i utoliko njegova analiza nije isključivo altruistička nego nosi u sebi kritičke note. Njegova analiza uzima u obzir nestabilnost granica, govori o osećaju neprestane pretnje na Balkanu, i o čestim afektivnim ispoljavanjima da su balkanski narodi izdani, da ih je Evropa ostavila na cedilu (Bibo, 1986: 238). Ukotvljenost u poziciju žrtve je nužan momenat u pogledu ovakve samorefleksije. Tako dolazi do Biboove česte naznake da se na Balkanu stvaraju određene neravnoteže koje idu nauštrb racionalne koordinacije i racionalne samorefleksije. Celokupna analiza je situirana u proces stvaranja nacije i poentira na određenim kognitivnim i afektivnim deformacijama. Nestabilnost granica i osećaj pretnje generira sećanje koje priziva konstruisanu slavnu prošlost i sadašnjost interpretira kao gubitak. Jer, sadašnjost se sagledava kao izvor straha. Ukoliko je tako tada se javlja situacija da se sećanje paralizuje: time se samo doka-

zuje činjenica koju su izgovorili i neki moderni mislioci u smislu toga da strah zaokupira celu ličnost, najzad da strah ima ne samo lične i kolektivne komponente. Inače evropskoj racionalnosti naklonjeni (mada sa značajnim otklonima) Bibo smatra da tek spoj između promenjene samorefleksije i transformacija strukturalnih determinacija može da promeni situaciju. On je svestan toga da strah veoma često (posredstvom konstruktivnosti sećanja) preuveličava značaj pretnji; on govori o tome da strah otežava adekvatne percepcije stvarnosti. Međutim, ne kvalifikuje strah i sećanje povodom toga kao puku iluziju koja se lako može odagnati. Jednostavno iza straha stoje *realna istorijska iskustva*, shodno tome, strah se može analizirati na adekvatan način tek uvažavanjem istorijskih determinacija. I ni u kom slučaju ne proizilazi iz njegovog dela da postoji predestiniranost Balkana u pogledu povezivanja između straha i sećanja, naprotiv, on projektuje puteve koji transcendiraju postojeće odnose. Utoliko moramo promisliti njegove predloge, naročito u svetlu one koncepcije u društvenim naukama koja tvrdi da postoji „ukotvljenost u stazu“ (*path-dependent*) (Nielsen, Jessop, and Hausner, 1995; Bohle and Greskovits, 2009) što bi podrazumevalo snažnu vezanost za *prethodno započete putanje*.

Biboova argumentacija je još uvek višestruko dragocena, ali tek sa određenim dopunjavanjima koja zalaze u strukturalne determinacije današnjice. Mi uvažamo njegov napor koji oslobađa strah od toga da ovaj afekt tretira iz vidokruga iracionalnosti. Jer, ne treba zaboraviti da je strah kao horizont sećanja duboko upisan u tekst moderniteta, dakle, radi se o strukturalno određenom afektu. Osim toga, znamo da su posle nestanka socijalizma kao društvene formacije ponovo intenzivirani određeni strahovi na osnovu sećanja. Ako se može dati pravo Bibou u pogledu evokacije na nekadašnju zamišljenu veličinu balkanskih zemalja, tada očigledno možemo potvrditi da je konstelacija posle socijalizma bila prožeta sećanjem inspirisanog strahom. Nije nacionalizam (ili etnicizam) imao uzlet samo na terenu bivše Jugoslavije, nego su se odgovarajući „kodovi“ pojavili, makar u različitim modusima, svugde u bivšim socijalističkim zemljama. Naravno, u Jugoslaviji je obnovljeno sećanje, strah i nade za rekonstrukciju državnosti, proizvelo krvave tragove, ali teret sećanja je svugde postojao. Jer, svi stanovnici nekadašnjeg socijalizma su stupili u odnos sa prošlošću i pokušavali razvijati kontrafaktičko sećanje u odnosu na socijalizam. A socijalizam je tretiran kao poredak koji je podređivao nacionalne aspiracije, shodno tome, njegov nestanak sa istorijske scene je otvorio vrata za rekonstrukciju nacionalnog sećanja, ali i za evokaciju starih pretnji. Da je nacija u opsadnom stanju, da je izložena različitim, no i neprestanim pretnjama, to je obeležavalo epohu. Neizostavni praktični aspekt sećanja je prizivanje istorijske konstelacije pre Drugog svetskog rata, to jest, pre nastanka socijalizma. Skoro u svim balkanskim zemljama su prizivali nekadašnju monarhiju, a samim tim i nekadašnje režime (sa ostacima gde-gde feudalnih klasa, sa evokacijom moći crkvenih elita) koji su bili potirani sa nastupom socijalizma. Sećanje sa političkim elementima je služilo tome da rehabilituje nekadašnju „normalnost“, samim tim jer je socijalizam posmatran kao iskliznuće iz „normalne putanje istorije“. Počela je i artikulacija kombinacije premodernih i modernih elemenata zarad novog stvaranja nacional-

nog kontinuiteta. Repolitizacija sećanja se usmeravala ka prošlosti koja je važila kao merilo. Ovu strategiju možemo opisati kao pokušaj *restitutio in integrum*. To je bilo sećanje koje je podupiralo prošlost, a u stručnoj literaturi je ovaj fenomen često opisivao kao revizija prošlosti. Ali, prizivanje takve presocijalističke epohe nije moglo doprineti koordinaciji društvenih projekata balkanskih zemalja, jer, kako smo navodili navedena situacija nije pokazivala uspehe u pogledu sinhronizacije sećanja. Pomenuta ideologizovana strategija uspostavljanja izgubljenog nije mogla uroditi plodom, u društvenim tokovima postoje nepovratne rezultante, ireverzibilni učinci koji se ne mogu izbrisati voljnim radnjama. Socijalizam je podrazumevao modernizaciju odozgo i shodno tome suštinski je promenio krucijalne elemente društvene strukture, njegovi modernizacijski učinci jednostavno egzistiraju, uprkos ideološkoj demonizaciji: dakle, nikakva intencionalna strategija povraćaja ne može biti uspešna, to jednostavno ne odgovara imperativima moderniteta. Shodno tome, ne odgovara stvarnosti ni stav onih tumača u vezi sa jugoslovenskim ratovima koji se prepoznali u gomilanju nasilja osvetu prošlosti u smislu toga da se prošlost trijumfalno-demoniski vratila i podredila aktere istorije. To je nerefleksivan stav u odnosu na prošlost: violentne konflikte u kontekstu Jugoslavije nećemo razumeti ako ćemo posegnuti za ovakvim pojmom prošlosti. Ovi konflikti se moraju naravno situirati u sled društveno-ekonomskih determinacija, socijalnih polarizacija, problemskih artikulacija nacionalnih elita, itd. Sećanje se uvek rađa na osnovu ispreplitanja dijahronih i sinhronih momenata, dakle, ono predstavlja refleksiivan pojam. Istorija nija „splet činjenica“ koji nam je na raspolaganju, onaj ko vrši rekonstrukciju je i sam istorično određen.

Samoviktimizacija, i viđenje istorije kroz prizmu žrtve podrazumeva „kompetitivno nadmetanje“ u pogledu toga ko je veća žrtva istorije, ko je bio više pogođen nepravdama, a nove nacionalne elite na kraju XX veka, u okruženju „tranzicije“ su intenzivno ulazile u ovakva nadmetanja (Losonc, 2006). Prizivanje istorije se realizuje zarad ideološkog kontinuiteta, a stanje žrtve se evocira da bi se novonastali zahtevi opravdavali; žrtva uvek ima višak legitimacije u pogledu ostvarivanja zahteva. No, ovakvo nadmetanje dodatno podgrejava strahove, jer uvek postoji bojazan da nedostaje nacionalna čvrstina, da postoji deficit u pogledu istrajnosti. Nacionalno sećanje ovog tipa sasvim sigurno smanjuje sklonosti ka koordinaciji i usklađivanju interesa. Najzad ne možemo ignorisati ni činjenicu da u sadašnjoj epohi postoji raširena telekomunikacijska mreža koja vanredno brzo može da posreduje impulse straha i da još više generira sećanje na zamišljenu prošlost. Ukoliko strah postaje nepodnošljiv, ukoliko se generiraju međusobno pojačavani strahovi, tada se indukuje nasilje: primer bivše Jugoslavije pregnantno dokazuje ovu vrstu dinamike. Demokratizacija je u pogledu straha izvesna vrsta dvoseklog mača: ona sa jedne strane podupire nade, ali sa druge strane omogućava i strujanje međusobnih strahova.

No nije strah bio podupiran samo sa afektivnim režimom u odnosu na naciju. Bilo bi veoma oskudno ukoliko bismo logiku sećanja analizirali samo iz vidokruga nacionalnih režima sećanja.

Prvo, nećemo zaboraviti ni pojavu nade, jer raspad socijalizma je itekako podgrejavao nade u drugačiju budućnost. Možemo zapravo izve-

štavati o geopolitičkim i geoekonomskim nadama, ali i strahovima (Sparke, 2007). Sećanje je bilo povezano sa istovremenim okretanjem prema budućnosti; uostalom i strah je okrenut ka budućnosti mada se hrani iskustvima iz prošlosti. *Drugo*, nada veoma brzo može da zameni mesto sa strahom: mnoge anticipacije su se izjalovile posle pada socijalizma, fenomeni koji su bili opisivani kao „tranziciona recesija“, pad GDP-a, gubitak zaposlenosti, novi tipovi neizvesnosti su otvorili prozore prema impulsima koji su podgrejavali strahove.

„Tranzicija“ je bila definisana polazeći od njenog projektovanog kraja, i bila je zamišljena u neodređenim terminima dobrobiti i bogatstva. No sigurnost je brzo iščezla, a kritično stanje je izoštrilo pitanje odnosa između budućnosti i prošlosti. „Tranzicioni mlin“ (ovo je parafraza naznake slavnog sociologa-ekonomiste Karla Polanijija), nužnost „tranzicijskog prestrojavanja“ ka kapitalizmu je, *uprkos* očekivanjima, svugde uneo nove momente straha. Kao što je poznato „tranzicijske zemlje“ nisu uspevale ni u tome da se vrate na onaj nivo koje je postojalo pre pada socijalizma (Greskovits, 1998). Ovakva negativna dinamika se morala odraziti na okvire i percepciju blagostanja (Inglot, 2008). Prema tome, itekako su postojali i socioekonomski izvori straha. A strah je očigledno rezultanta kompleksnih determinacija i ukrštavanja među kojima smo prepoznali i nacionalne i socioekonomske aspekte. Naravno, nismo ih odvojili zarad izvođenja argumentacije, ali oni su isprepleteni.

U svakom slučaju je za Balkan potrebna strategija *antistraha*. A sećanje koje smo maločas pominjali je u vezi sa strahom. Sećanje ima stratešku vrednost.

SEĆANJE. KOLEKTIVNI I INDIVIDUALNI ASPEKTI. DRUŠTVENA ODREĐENOST

Kada smo govorili o sećanju i strahu uvek smo imali na umu da su posredi kompleksne determinacije. Tako, strah i sećanje jesu refleksi ovih determinacija, ali ni jednog trenutka ne zaboravljamo konstitutivnu ulogu straha i sećanja. Nadalje, držimo na umu činjenicu da politika sećanja igra kapitalnu ulogu u pogledu artikulacije odnosa između straha i nade. Relacije ovih afekata ni u kom slučaju nisu jednostavni, a i videli smo da nada može biti supstituisana strahom. Govorimo o *politici* sećanja, jer mada se sećanje može uslovljavati (država upravo to radi sa materijalno određenim praksama), ono je uvek i proces, kao i rezultanta mnogobrojnih procesa. Insistiranjem na politici sećanja želimo osloboditi fenomen sećanja od „sakralizacije“ (Mistral, 2004). Ona nudi perspektivu koja želi promisliti disocijaciju od prošlosti a koja se ne završava u neproduktivnom brisanju tragova prošlosti. Jer, svako dirigovano brisanje prošlosti, voljno nadilaženje prošlosti pretilo je tim da samo odlaže suočavanje u odnosu na prošlost posredstvom sećanja. Ova politika, pak, ne zaboravlja da je supstrat sećanja (i na Balkanu; Rösen, 1999: 127–146) traumatizovanost kao i kumulacija nasilja u istoriji, ali pokušava da to promisli s obzirom na društvene određenosti.

Povodom politike sećanja valja naznačiti da uvek postoje društveni koreni. Shodno tome, treba uvek imati na umu da se prošlost konstruiše društveno. U ovom pogledu još uvek važi kao početna tačka naznaka francuskog sociologa Morisa Halbvaksa o društvenim okvirima sećanja (Halbwachs, 1925; Nora, 1984), mada govorimo o njegovom učinku samo kao o startnoj osnovi. Ipak da se zabeleži da smo svedoci širokih zahvata u pogledu razumevanja kolektivnih aspekata sećanja (Zerubavel, 2003: 28; Edgerton and Rollins, 2001: 5; Ashuri, 2005: 425). Mada postoji i kritika u odnosu na određena skretanja u pogledu artikulacije kolektivne memorije (Kansteiner, 2002: 187; Bourke, 2006: 33).

Halbvaks jasno kaže da je sećanje kolektivni produkt, uprkos tome što pojedinac figurira kao nosilac. Ovo se može razumeti upravo u tom smislu da je sećanje rezultanta koja nastaje usled širokih komunikacijskih i socijalizacijskih procesa. Drugim rečima: sećanje je intersubjektivni proces. I uprkos tome da francuski sociolog identifikuje relevantnost pojedinca, on ne zaboravlja da je i pojedinac kondenzacija društvenih odnosa, te je i njegovo sećanje determinisano integracijom u različite društvene grupe. Pojedinačno sećanje uvek pokazuje susretanja različitih društvenih određenosti. Nadalje, sećanje je uvek konkretno, jer čak ako se i barata sa apstrakcijama u sećanju, dobija se konkretna konfiguracija različitih formi sećanja. Po Halbvaksu kolektivno sećanje se vezuje za konkretno vreme i konkretan prostor, njemu je stalo do toga da pokaže: sećanje se nadovezuje na konkretne forme vremena i prostor. Nadalje, kolektivno sećanje se vezuje za grupe, i najzad ovo sećanje uvek ima rekonstruktivnu prirodu. Ovo poslednje je veoma bitno: time se jasno tvrdi da društvo uvek realizuje rekonstrukciju prošlosti posredstvom sećanja. To ne znači gubitak objektivnosti, nego činjenicu da rekonstrukcija polazi od sadašnjosti, da uvek postoje determinacije sadašnjosti koje omogućavaju rekonstrukciju. No uvek postoji momenat konstitucije u sećanju koje ne fiksira nego stvara.

Nemački istoričar Jan Asman (1992) proširio je Halbvaksovu argumentaciju pojmovima komunikativnog i kulturnog sećanja. *Komunikativno sećanje* obuhvata događaja neposredne prošlosti, takvo sećanje se vezuje npr. za generaciju. Ovakva forma sećanja upućuje na neposredne iskustvene horizonte, te „oralna istorija“ sasvim sigurno crpi svoje sadržaje na osnovu pomenute forme sećanja. Kulturno sećanje se nadovezuje na čvrste, stabilne tačke koje se prizivaju u ritualima sećanja, u nerutinskim formama podsećanja. Često su povezani sa mitovima, osnivačkim genealogijama, poznajemo i takve kulturne forme sećanja u kojima nestaje razlikovanje između istorije i mita. Dok u komunikacijskom sećanju svi uzimaju učešće na jednaki način, ovaj drugi oblik sećanja već proizvodi razlike, distribuira diferencije. Dok je komunikacijsko sećanje više spontano, druga forma sećanja iziskuje upravljanje, kontrolu, disciplinu, a time se stvaraju i prava i obaveze. Osim toga, kulturno sećanje se vezuje za određene registre znanja, ovde postoje eksperti, naučnici, pesnici koji izgovaraju reči, sprovode sećanje, čitaju zaboravljene arhive, sistematizuju fantazije, snove društvenih aktera. No, ove forme sećanja ne valja razumeti polarno, nego u vidovima interpenetracije; npr. čak i učinci eksperata sećanja kao što su istoričari ulivaju se u kanale komunikacijskog sećanja, a i sadržaji oralne istorije imaju povratni efekat na kulturno sećanje.

Valja promisliti dijalektiku kulturnog i komunikacijskog sećanja na Balkanu. Mi mislimo da je spona između ovih oblika politika sećanja koja posreduje između sinhronih i dijahronih momenata. Kako smo rekli balkanske zemlje su danas upregnute u institucionalnu strukturu Evropske unije, ili su na putu da postane deo institucionalne stvarnosti EU. Ne mogu se njihove putanje rastvoriti u teologiju napretka koji se završava u EU. Osim toga, u najmanju ruku primećujemo da ove zemlje nisu izuzete od različitih potresa kao što su krize koje izazivaju nove rekonstrukcije istorije: još uvek tinjajuća kriza sa dalekosežnim značajem u Grčkoj to demonstira. Ne treba zaboraviti da političke orijentacije sa ekstremnim sadržajima nisu ništa drugo do izvesna rekonstrukcija i sećanje ne nekadašnje obrasce, makar sa novim značenjima. Kriza uvek produkuje nove strahove, nova očekivanja, tako i nove napetosti između prošlosti i budućnosti. No nije teško primetiti da praksa rekonstrukcije nacionalne istorije nigde nije završena na Balkanu (Genov, 2010). Uostalom upravo primer Srbije to eksplicitno pokazuje, gde se vode još uvek oštre debate oko rekonstruktivnog zahvata istorije. U svakom slučaju kovitlac rekonstrukcije sećanja se ne završava, čak i ako se stiče članstvo u Evropskoj uniji – uprkos strogim kriterijumima koji se traže u pogledu razrešavanja određenih problema istorije. A to samo potvrđuje činjenicu da uvek postoji nešto neraspoločivo u istoriju. Odgovornost na osnovu sećanja nije negiranje nego prihvatanje ove činjenice. Tek na osnovu ovog prihvatanja se može izgraditi politika sećanja koja odgovorno artikuliše odnos između prošlosti i sadašnjosti.

LITERATURA

- Ashuri, T. „The Nation Remembers: National Identity and Shared Memory in Television Documentaries“. *Nations and Nationalism* 11, 3 (2005): 423–442.
- Assman, J. *Das kulturelle Gedächtnis, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag, Beck, 1992.
- Berend, T. I. *Decades of Crisis: Central And Eastern Europe Before World War II*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Biber, F. „Delayed Transition and the Multiple Legitimacy Crisis of Post-1992 Yugoslavia“. In *New Approach to Balkan Studies*, edited by D. Keridis, E. Elias-Bursac, and N. Yatromanolakis, 129–149. Dulles, VA: Brassey's, 2003.
- Bibó, I. *Válogatott tanulmányok, I–III. köt.*, Budapest: Magvető, 1986.
- Bideleux, R. and I. Jeffries. *The Balkans. A Post-Communist History*. London: Routledge, 2007.
- Bjelic, D. „Introduction: Blowing Up the Bridge“. In *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, edited by D. I. Bjelic and O. Savic, 1–23. Massachusetts: The MIT Press, 2002.
- Bohle, D. and B. Greskovits. „Varieties of Capitalism and Capitalism tout court“. *Arch. Europ. Sociol.* 3 (2009): 355–386.

- Böröcz, J. „Informality and Nonprofits in East Central European Capitalism“. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 2 (2000): 123–140.
- Bourke, J. „War and Violence“. *Thesis Eleven* 86, 33 (2006): 23–38.
- Bracewell, W. „Balkan Travel Writing: Points of Departure“. In *Balkan Departures*, edited by W. Bracewell and A. D. Francis, 1–25. Oxford, New York: Berghahn Books, 2009.
- Bracewell, W. and A. Drace-Francis. „South-eastern Europe: History, Concepts, Boundaries“. *Balkanologie, Revue d'études pluridisciplinaires*, 1999, <http://balkanologie.revues.org/index741.html>. otvoreno 19. 12. 2011.
- Edgerton, G. R. and P. C. Rollins, eds. *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*. Lexington: University Press of Kentucky, 2001.
- Genov, N. *Global Trends in Eastern-Europe*. London: Ashgate, 2010.
- Greif, A. „Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies“. *Journal of Political Economy* 5 (1994): 912–950.
- Greskovits, B. *The Political Economy of Protest and Patience (East European, and Latin American Transformations Compared)*. Budapest: Central European Press, 1998.
- Halbwachs, M. *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Alcan, 1925.
- Harvey, D. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Inglot, T. *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Hausner, J. B. Jessop, and K. Nielsen, ed. *Strategic Choice and Path-dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*. Aldershot: Edward Elgar, 1995.
- Josifidis, K. and A. Losonc. „The Great Depression and Serbian Economists: Eclecticism and Contradictions in the Works of Velimir Bajkić and Branko Bujčić“. In *The Great Depression in Europe, Economic Thought and Policy in a National Context*, edited by M. Psalidopoulos, 279–305. Athens: Alpha Bank, 2012.
- Kansteiner, W. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies“. *History and Theory* 41, 2 (2002): 179–197.
- Kettel, S. and A. Sutton. „New Imperialism: Toward a Holistic Approach“. *International Studies Review* 15 (2013): 243–258.
- Kuljić, Todor. *Tito*. Zrenjanin: Kulturni centar Zrenjanina, 2012.
- Kuus, M. „Europe’s Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-central Europe“. *Progress in Human Geography* 4 (2004): 472–489.
- Lampe, J. R. and M. R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950*. Indiana University Press, 1982.
- Losonc, A. „Political Representation as an Expression of the Relationship between Majority and Minority“. In *Between Authoritarianism and De-*

- mocracy, Serbia at the Political Crossroads*, edited by D. Vujadinovic, and V. Goati, 87–109. Belgrade: Cedet, 2002.
- Losoncz, A. „Fear, Transition and Democracy in the Balkans“. *Southeastern Europe* 37 (2013): 157–178.
- Milios, J. and D. Sotiropoulos. *Rethinking Imperialism. A Study of Capitalist Rule*. London: Palgrave, Macmillan, 2009.
- Mistal, B. „The Sacralization of Memory“. *European Journal of Social Theory* 7, 1 (2004): 67–84.
- Močnik, R. „Social Change in the Balkans“, www.eurozine.com/.../2003-03-20-mocnik-en.html. accessed. otvoreno 9. 2. 2013.
- Mommsen, W. J. *Theories of Imperialism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1982.
- Mungiu-Pippidi, A. „Deconstructing Balkan Particularism: The Ambiguous Social Capital of Southeastern Europe“. *Southeast European and Black Sea Studies* 1, (2005): 49–68.
- Nielsen, K., B. Jessop, and J. Hausner. „Institutional Change in Post-socialism“. In *Strategic Choice and Path Dependency in Post Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, edited by J. Hausner, B. Jessop, and K. Nielsen, 3–44. Aldershot: Edward Elgar, 1995.
- Özveren, E. „Capitalism and Democracy at Crossroads: The Civilizational Dimension“. *Journal of Evolutionary Economics* 10, 1–2 (2000): 49–65.
- Pain, R. „Globalized fear? Towards an Emotional Geopolitics“. *Progress in Human Geography* 4, (2009): 466–486.
- Petras, J. and H. Veltmeyer. „Globalisation or Imperialism?“. *Cambridge Review of International Affairs* 14, 1 (2000): 32–48.
- Phillips, M. E. „The Myth of 'Secure Property Rights': Good Economics as Bad History and its Impact on International Development“. Strategic Policy Impact and Research Unit, Working paper 23, 2008.
- Popović, M. *Posle hladnog rata: Balkanska postmoderna 2*. Bar: Barski ljetopis, 1996.
- Raducano, I. *Les Pays Balkaniques et la Depression Economique Mondiale.*” *Les Balkans* III-3, 1932.
- Rüsen, J. „Trauma und Leiden: Eine Vergessene Quelle des Westlichen Historischen Bewusstseins“. In *Westlichen Geschichtsdenken: Eine Interkulturelle Debatte*, Hrsg. J. Rüsen, 127–146. Göttingen: Vandenhoeck, Ruprecht, 1997.
- Schöpflin, G. Defining South-Eastern Europe, [hgttp://balkanologie.revues.org/index743.html](http://balkanologie.revues.org/index743.html)., 1999 otvoreno 27. 1. 2013.
- Schumpeter, J. A. *Imperialism and Social Classes*. New York: Augustus M., 1951.
- Sparke, M. „Geopolitical Fears, Geoeconomic Hopes and the Responsibilities of Geography“. *Annals of the Association of American Geographers* 97 (2007): 338–339.
- Stojanovich, T. *A Study in Balkan Civilisation*. New York: Knopf, 1967.

- Todorova, M. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Wallerstein, I. *The Essential Wallerstein*. New York: The New York Press, 2000.
- Zerubavel, E. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago, 2003.

Alpar Lošonc

MEMORY, IMPERIALISM, THE BALKANS

Summary: The article deals with diachronic and synchronic aspects of memory on the occasion of the Balkans. First, it takes into account the imperialism that is seen as a particular power structure, with related geo-economic and geopolitical consequences. The discussion is reduced to the consequences that are relevant to the Balkans. After that, it considers a combination of structural and affective factors that frame the Balkans. The author tends to prove that the modernization in the Balkans can not be seen in terms of dual and reified scheme in relation to the West-European modernization. He describes the phenomenology of uniqueness of the Balkans, but stresses that it can not be understood from the perspective of teleology based on the western history. Then, the author discusses the issue of fear and hope in the history of Balkans. After that, he analyzes the situation that occurred at the end of the twentieth century, treats the new fears and hopes, especially with respect to the flow of transition and crisis shocks affecting the Balkan countries. In the end, the author pleads for politics of memory that is sensitive enough to articulate the relationship between diachronic and synchronic moments of history.

Key words: memory, imperialism, fear and hope, politics of memory

Radmila Nakarada¹
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

RATNI SUKOB I STRATEGIJA MIRA

Sažetak: U radu se razmatraju nove karakteristike savremenih ratova, globalne i lokalne, tj. spoljne i unutrašnje pretpostavke strategije mira, kao i pitanje da li su nakon tragičnih ratova na tlu bivše Jugoslavije položeni temelji trajnog mira. Među nove karakteristike savremenih ratova, navodi se spoj kompjutera i vojnika, veći značaj avijacije u odnosu na konvencionalne snage, značajniji broj civilnih žrtava, veće učešće paravojnih grupa razuđeno prisustvo kriminalnih aktivnosti, kao i prisustvo spoljnih faktora. Autorka potom obrazlaže da upravo zato što su sukobi i lokalnog i globalnog karaktera, smanjenje konfliktnog potencijala, kao i nenasilno rešavanje sukoba zahteva lokalne i globalne strategije mira. To znači istovremeno jačanje i globalnih i lokalnih institucija demokratije, vladavine prava, socijalne pravde i instrumenata prevencije. Iako smatra da na tlu bivše Jugoslavije u budućnosti nisu verovatni klasični međudržavni ratovi, autorka zaključuje da institucionalni, ekonomski, kulturni i spoljni temelji trajnom i stabilnom miru ipak nisu položeni.

Cljučne reči: rat, mir, nenasilno rešavanje sukoba, strategije mira, prevencija

U ovom radu pored opštijeg uvoda (u kojem ću naznačiti nekoliko onespokojavajućih paradoksa) rasprava će se ograničiti na tri problemska kruga koja su u širem, donekle i posrednom smislu, relevantna za razmatranje strategije tranzicije: 1. nove karakteristike ratova, 2. globalne i lokalne, tj. spoljne i unutrašnje pretpostavke strategije mira, 3. da li su nakon tragičnih ratova na tlu bivše Jugoslavije položeni temelji trajnog mira.

Teme o ratu i miru obuhvataju isprepletenu mrežu pitanja – od nerazrešene misterije ljudske prirode, mere njene inherentne iracionalnosti i zloćudnosti, preko ustrojstva pojedinačnih društava i karaktera međunarodnog poretka, do učinaka društvene, kritičke, teorije. Pored najopštijih pitanja, tema je osenčena rastućom globalnom neizvesnošću i strahom, ali i ostacima neverice kojom smo propratili/doživeli nedavne tragične ratove na tlu bivše Jugoslavije koja ne može a da ne utiče i na našu strategiju tranzicije.

¹ radmila.nakarada@fjn.bg.ac.rs

Naše vlastito iskustvo, zajedno sa iskustvima na drugim tačkama sveta potvrđuje da još uvek živimo u civilizacijskom krugu u kome ljudski život, a samim tim i mir, nisu dosegli status vrhunske i neporecive vrednosti. Zbog toga se još uvek moraju pružati dokazi i osnažiti argumenti da je mir poželjniji od rata, da su pregovori, razgovori, posredovanja, kompromisi, strpljenje, velikodušnost i solidarnost, bolji put za rešavanje sukoba, ostvarivanje svojih interesa, nego nasilje i razaranje.

Pouke užasa koje su kroz ljudsku istoriju donosili veliki i mali ratovi kao da nisu dovoljno uverljive. Ni sukobi na početku naše civilizacije, kao što su recimo Peloponeski i Punski ratovi, ni tridesetogodišnji rat koji je besneo u Evropi u 17. veku i odneo milione žrtava, kao ni svi ratovi u veku koji smo nedavno ispratili, a iznad svega, dva razorna svetska rata, nisu obavezali narode, elite, hegemonu na mirno rešavanje sukoba. Sledi poražavajući ali jednostavan zaključak: sve ljudske žrtve, svi srušeni gradovi i kulturni spomenici, sva spržena zemlja, sve izobličavajuće traume nisu iznedrile čvrsto, neporecivo opredeljenje da je nužno ukinuti rat (Kegley, Raymond and Gregory, 1999) kao instituciju – iako su se narodi i njihove vođe više puta na to zaklinjali osnivajući, između ostalog, i Ligu naroda i Ujedinjene nacije. Tome treba dodati da su, kako ističe G. Kolko (1994: 464), „sve uticajne struje društvene teorije, svaka na svoj način u biti marginalizovala ova iskustva kada je dvadeseti vek u pitanju“, iako su ratovi iz temelja promenili lik mnogih društava i regiona, redefinisale unutrašnje socijalne snage i strukturu moći, i uklonili niz istorijskih alternativa.

Dvadeseti vek se smatra vekom ratova, vekom u kome su stradanja dostigla razmere veće nego ikada ranije. (Prema istraživanjima Rut Sivard, broj žrtava u 20. veku je bio 4 puta veći od broja žrtava u prethodna 4 veka (Sivard, 1991).) Kada se postavi pitanje na kojim premisama su najveći ratovi u dvadesetom veku započeti i vođeni, detaljna analiza G. Kolka, na primer, pokazuje da su se oni vodili na osnovu pogrešnih procena i pretpostavki, netačnih očekivanja i iskrivljenih ili svesno zanemarenih informacija. Desetine milioni građana položili su život na oltar iluzija i slepila svojih vođa, fatalnih nepredvidljivih obrta. Da pomenemo samo da su svi učesnici Prvog svetskog rata očekivali da će se on završiti za nekoliko nedelja, dok su procene učesnika u Drugom svetskom ratu – od Hitlera do Čerčila – bile da će se on završiti za nekoliko meseci.

Iluzije o miru zaslužuju istu pažnju, kao i iluzije o ratu. Dvadeseti vek je započeo i završio s nadom u mir. Na početku i na kraju veka postojalo je optimističko očekivanje da su osvojeni pouzdani temelji mira. Kako Kenet Volc ukazuje, optimistička očekivanja na početku veka počivala su na uverenju da su tadašnje ekonomske/trgovinske povezanosti i međuzavisnosti država (Waltz, 1985: 3), definitivno učinile rat nemogućim. Izbijanje Prvog svetskog rata je predstavljalo dramatičan demanti takvih procena. Na kraju dvadesetog veka, završetak hladnog rata i jačanje globalnih niti povezivanja država, iznova su iznedrile optimističke zaključke da su ratni sukobi definitivno sišli sa scene istorije. Nažalost, i njih je potonji tok u velikoj meri osporio. Matrica rata u biti ostaje neprekinuta od Prvog svetskog rata do danas. Pokazalo se da svaki talas optimizma poništavaju nove forme nasilja, ugroženosti, neizvesnosti. Tako je bilo na početku prošlog

veka, kao i na njegovom kraju. To nam govori da nismo stekli dovoljno produbljena saznanja o svim silama rata satkana u krilu društava, saznanja koja bi uvećala moći društvenih nauka da pouzdano predviđaju buduće rasplete u areni rata i mira.

Potruga za mirom, izražavala se kroz pobune značajnih umova poput A. Anštajna i B. Rasela, nastankom snažnih mirovnih pokreta, veličanstvenim demonstriranjem snage nenasilja koje je Mahatma Gandhi pružio. Ali ljudi su snevali i o oružju kojim će se rat učiniti nemogućim, o „oružju nad oružjem“ – čiji će destruktivni/apokaliptički potencijal delovati preventivno protiv poriva rata. Međutim, nijedno „oružje nad oružjem“ – od baruta, nuklearne bombe, do raketnog štita nije logiku rata zaustavljalo. Ono je samo podsticalo trku za njegovim ekskluzivnim posjedovanjem, ili njegovim iracionalnim, kvantitativnim, uvećavanjem. Posledica toga je trošenje ogromnih finansijskih resursa za naoružanje (sada preko hiljadu milijardi dolara godišnje) i beskrajno uvećavanje kapaciteta za uništenja planete. Jednom rečju, tehnološka kreativnost nije eliminisala opasnosti od rata i razaranja, već ju je uvećala.

NOVE KARAKTERISTIKE RATOVA

Kada govorimo o novim odlikama rata imamo u vidu tendencije koje su snažile od Drugog svetskog rata do danas. U okviru međunarodnih sukoba, preciznije intervencije SAD, ispoljena je težnja da se odnos između tehnologije i ishoda rata dovede u apsolutnu korelaciju, da tehnološki superiornu moć ne može poraziti inferiorna moć (kao što je to bio primer Vijetnama koji je porazio SAD), tj. kada postoji asimetrija moći ishod ne može da bude neizvestan. Nadalje, ispoljena je težnja da se skрати vreme ratovanja i da se na strani najmoćnijih sila sveta, ujedno i najrazvijenih zemalja, broj žrtava približi nultom broju. Takve težnje dovele su do spoja mašine, tj. kompjutera i vojnika kojim se distanca između suprotstavljenih strana uvećava, a samim tim i ravnodušnost prema žrtvama koje postaju apstraktne, bezoblične crne tačke na kompjuterskim ekranima. Naznačene težnje dovode do sve većeg premeštanja rata sa kopna na nebo, dominantan značaj dobija avijacija, ali i do povećanja količine oružja koje se koristi u sukobima, (na Kosovu je bačena količina uranijuma koja je pet puta premašivala jačinu nuklearne bombe bačene na Hirošimu). Istovremeno došlo je do proširenja meta na civilne objekte i neminovnog uvećavanja broja civilnih žrtava. Proporcija civilnih žrtava u odnosu na vojne je potpuno preokrenuta (90:10), što je navelo antropologa Karolin Nordstrom (Nordstrom and JoAnn, 1992: 271) da zaključi da je u današnjim ratovima najbezbednije biti pripadnik vojske.

U nizu lokalnih ratova takođe su ispoljene nove tendencije zbog kojih ih neki autori svrstavaju u posebnu kategoriju tzv. treću vrstu sukoba (Tofler, 1998) (jer nisu ni klasični građanski ratovi ni međudržavni, a tesno su povezani sa fragmentacijom države). Brišu se razlike između države i društva, vojnika i civila, rata i organizovanog kriminala (Kaldor, 1999),

regrutuju se sve mlađi vojnici, vojnici deca, sprovodi se sistematsko uništavanje kulturnih/istorijskih spomenika ali i socijalne infrastrukture, kao deo strategije poništavanja kulturnog identiteta i uspostavljanje potpune kontrole nad stanovništvom putem terora i straha, razvija se paralelna privreda posredstvom trgovine resursima, drogom, oružjem ili pljačkom.

Trenutna paleta sukoba obuhvata niz lokalnih ratova uz posredno ili neposredno učešće/intervenciju spoljnih aktera, nastavak starih sukoba koji se vode više decenija, očit primer sukob Palestinaca i Jevreja, kao i rat protiv terorizma koji je otpočeo nakon 11. septembra. On se proglašava trajnim ratom, permanentnim ratom, koji definitivno suspenduje međunarodni pravni poredak i ustoličava pravo na preventivne/predupređujuće intervencije. Sudar najjače vojne snage u dosadašnjoj istoriji i njenih fanatičnih islamskih oponenta koji su spremni da ubijaju nevine civile, uvećava nepredvidivost smrti, tj. izaziva masovnu nesigurnost i strah.

PRIRODA GLOBALIZACIJE

Rasprava o starim i novim ratovima, tesno je povezana sa raspravom o prirodi globalizacije i tipom hegemonije koja je uspostavljena nakon Hladnog rata.

a. Globalizacija predstavlja restrukturaciju sveta koji vodi istovremenoj integraciji i fragmentaciji. Restruktuira se poredak moći, mapa državnih granica, lik regiona, ekonomije pojedinih društava. Kapitalizam postaje uistinu globalan, ali u surovijoj varijanti. Sa padom Berlinskog zida nije nestao samo socijalizam na evropskom tlu već i socijalni kapitalizam. Produbljuje se jaz između bogatih i siromašnih, uvećava broj gubitnika, kao i socijalni i geografski prostor periferizacije. Transformacijom države-nacije, globalizacija proizvodi niz slabih država i na mnogim mestima ustoličava demokratiju niskog intenziteta, nove oblike protektorata.

b. Za strategiju mira od ključne važnosti je i tip hegemonije koji je na delu. Brojni autori su utvrdili da je došlo do promene u karakteru hegemonije i da ona danas sve manje počiva na konsenzusu, uvažavanju interesa podređenih, a sve više na upotrebi sile, na agresivnom militarizmu, tvrdom unilateralizmu. Po nekim analitičarima na delu je nova imperijalna strategija (izražena u američkoj *Strategiji nacionalne bezbednosti* (2002)). Njen cilj je uspostavljanje trajne hegemonije, globalnog liderstva, osiguranje vitalnih tržišta, strateških resursa, širenje vojnog prisustva, i sprečavanje potencijalnih neprijatelja preventivnim ratom („anticipativnom samoodbranom“). Hegemon se postavlja iznad međunarodnog prava, a upotreba vojne sile postaje osnovno sredstvo za ostvarenje geostrateških interesa, koji se međutim prikazuju kao sredstvo za rešavanje humanitarnih katastrofa, borbu protiv terorizma, sprečavanje upotrebe oružja za masovno uništenje.

c. Na paradoksalan način prilog novoj rundi ratovanja svoj doprinos su dali i delovi kritičke inteligencije svojom apsolutizacijom načela samoodređenja i legitimacijom intervencionizma.

Nakon rata u Bosni i Hercegovini, deo kritičke inteligencije i pripadnika mirovnih pokreta su postali uvereni da je nastao čas kada se može govoriti o „korektnom militarizmu“, militarizmu koji nije u službi uskih nacionalnih interesa već velikodušnog, internacionalizma. Na temelju toga smatrali su da je dopušteno bombardovanje u ime etičkih načela, preduzimanje unilateralnih akcija bez saglasnosti UN, čime se polažu temelji novom, kosmopolitskom pravnom poretku. Vera u takav obrt, međutim, traži empirijsku potvrdu, potkrepljenja, odgovor na pitanje: šta se promenilo u domenu shvatanja nacionalnih interesa, prirode moći, potrebe zaštite vlastitog privilegovanog položaja svetskog hegemonu i njegovih saveznika da bi se poverovalo da su sasvim nestali motivi koji su pokretali intervencije u prošlosti? Morali bi da pruže dokaze da intervencije ne čine jedan povezan niz, da ne proizlaze iz istovetne logike strateških interesa hegemonu, kao i da objasne zašto su te intervencije planirane pre konkretnih povoda kojim su se pravdale, dakle, pre Račka, pre 11. septembra, pre „otkrića“ masovnog oružja za uništenje u Iraku. Morale bi i da objasne zašto su najnovije intervencije protiv autoritarnih režima, u Libiji na primer, ishodile haosom i demontiranjem države. Onespokojavajuća je činjenica da je deo kritičke inteligencije i pripadnika mirovnih pokreta učinio odsudne ustupke, zanemarujući osnovno načelo i obavezu zalaganja za mir mirnim putem, i time dao dodatni legitimitet rastućem militarizmu i vojnom rešavanju sukoba – vojnom širenju demokratije.

STRATEGIJA MIRA I REŠAVANJA SUKOBIA

Većina sukoba danas su lokalnog i globalnog karaktera („međunarodni socijalni sukob“, Miall et al., 1999: 77), stoga su pretpostavke mira, rešavanja sukoba takođe unutrašnje i spoljne.

Strategija mira i rešavanja sukoba je jednostavna do samoočiglednosti:

- dosledna primena međunarodnih pravnih normi, tj. jačanje vladavine prava, podrška osnivanju međunarodnog krivičnog suda, snaženje autoriteta OUN;

- uravnotežen pristup stranama u sukobu, sluh za realne nevolje svih aktera umesto crno-belih matrica i podrške jednoj strani;

- rešavanje korena sukoba a ne simptoma: npr. veća pomoć za najsiromašnije, obespravljene;

- razvijanje i ulaganje u strategije prevencije umesto u razvoj novog oružja, ili stvaranje novih vojnih sila (čemu teži npr. EU);

- preuzimanje odgovornosti za zaštitu prava i dobrobiti građana koja samo u ekstremnim slučajevima može da uključi i vojnu intervenciju, s tim što se ona mora izvoditi u saglasnosti s načelima pravednog rata a to znači da podsetimo: odluku o preduzimanju intervencije treba da donese legitimna instanca, Savet bezbednosti UN; pravedan cilj može da bude samo sprečavanje ili zaustavljanje masovne ljudske patnje i to na temelju nepristrasnih i preciznih informacija i dokaza. Intervencija ne sme da bude u službi promena granica, ili podržavanja zahteva neke

od strane u sporu na samoodređenje, ili rušenja režima. Ona može biti opravdana samo kao *krajnja* mera kada su sve ne-vojne opcije prevencije ili mirnog rešavanje krize iscrpljene. Obim, dužina i intenzitet operacija moraju da budu u saglasnosti s ciljem, dakle, što je moguće minimalnije, a posledice ne smeju da budu gore nego što je sam početni problem zbog kojeg se intervencija preuzima (ICISS, *Responsibility to Protect*, Ottawa, IDRC, 2001).

Takav preokret podrazumeva transformaciju globalnog poretka, jačanje i rehabilitaciju načela koja su sada potisnuta. Po našem sudu takav smer promene najbolje izražava zalaganje Davida Helda za uspostavljanje *socijaldemokratskog modela na globalnom nivou* (Held, 2004). Socijaldemokratski model podrazumeva jačanje vladavine prava, multilateralizma, uspostavljanje ravnoteže između načela socijalne pravde i ekonomske efikasnosti na globalnom nivou. To zahteva promenu karaktera hegemonije SAD koje bi postale velikodušnije, saradljivije sa UN i ostalim značajnim međunarodnim, regionalnim akterima, manje oslojnjene na vojna sredstva a više na svoje izvorne demokratske vrednosti. A EU bi – umesto izvlačenja pogrešnih poruka iz iskustva sa rešavanjem jugoslovenske krize, u prilog vlastite militarizacije – trebalo da jača svoje preventivne kapacitete, rehabilitacijom svog specifičnog reformisanog socijaldemokratskog modela.

Zalaganje za uspostavljanje socijaldemokratskog modela na globalnom nivou nije ideološka vizija, već izraz nužne korekcije, smanjenja cene sadašnjeg neoliberalnog toka. Ako je usvojena paradigma da demokratske države međusobno ne ratuju, uz svu uslovnost njenog važenja, realno je pretpostaviti da bi demokratskiji i pravedniji uređen međunarodni poredak bio i poredak skloniji miru.

Na unutrašnjem planu strategija mira podrazumeva izgradnju pretpostavki za *samoodrživ mir*. Samoodrživ mir ne uspostavlja se automatski prestankom manifestnog ratnog nasilja. Njegove pretpostavke su složenije i obuhvataju prevladavanje masovnih, mada često prikrivenih psihosocijalnih trauma izazvanih ratom, stvaranje institucionalnih i ustavnih aranžmana, kulturnih obrazaca, osiguravanje ekonomskog i političkog razvoja koji će uvećati sposobnost društva da svoje buduće sukobe rešava nenasilnim putem. To podrazumeva ulaganje napora u razumevanje uzroka iz koga su sukobi izronili, suočavanje sa vlastitom odgovornošću kao i sa vlastitim žrtvama/stradanjima. Takvo dvostruko suočavanje je nužno da bi se, s jedne strane, napravio odlučan rez s prošlošću, a s druge, stvorile pretpostavke za unutrašnji socijalni konsenzus oko temeljnih ciljeva razvoja. Samoodrživ mir je dakle, organska potreba koja izvire iz kolektivnog razumevanja da je opstanak zajednice neprikosnoveno opšte dobro, i da se i u najtežim okolnostima mora tragati za formulom mira koja izbavlja iz pogubnih podela, razornog siromaštva, moralne konfuzije, institucionalne anarhije.

KONFLIKTNI POTENCIJAL NA TLU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Razmišljanje o daljoj sudbini ovog prostora zahteva (unutrašnju i spoljnu) emancipaciju od dominantnih negativnih stereotipa prema kojima on tvori ne-evropski deo Evrope, prostor kojeg odlikuje iznad svega, sklonost ka brutalnom nasilju. Uprkos svim našim nedelima i sramotama, stereotipi ne mogu biti putokazi za ozbiljnije prosuđivanje zbog svog predrasudnog iščitavanja istorijskog toka, nasilnog pojednostavljenja složenosti izazova, suženog identifikovanja kruga aktera, zbog doprinosa „križi identiteta“. U meri u kojoj se stereotipi o „iskonski haotičnom, krvavom i nepredvidivom“ balkanskom krugu kojem pripadamo, obnavljaju i podržavaju oni koji vode zaključku da su ratovi naša trajna sudbina, a time i status evropske periferije nad kojom mora da se uspostavi spoljni nadzor. Uostalom, E. Said je tačno definisao pravu funkciju stereotipa kao „raspoređivanje geopolitičke svesti“ (Said, 1972: 12). Osloncem na stereotipe izostaje razumevanje složenih uzroka nasilnih sukoba a time i delotvornih strategija mira.

Ako rat nije neizbežna sudbina našeg prostora, da li su u ovoj sekvenci požari rata definitivno ugašeni nakon Dejtonskog/Pariskog mirovnog sporazuma, okončanja vojne intervencije NATO? Da li su usvojene elementarne pretpostavke za mirnu tranziciju, tj. izgradnju stabilnog mira?

Po našem sudu, nakon raspada Jugoslavije i intervencije NATO klasični ratovi između država su malo verovatni. To je i opšta tendencija: većina sukoba se danas odvija unutar država a ne između, što ne znači da su oni isključivo lokalnog karaktera.

Međutim, nijedan od mirovnih sporazuma u regionu od Dejtonskog, Kumanovskog (do Ohridskog) nisu istinski mirovni sporazumi. To jest, oni su doveli do prekida ratnog nasilja, što je samo po sebi nedvosmisleno pozitivan učinak, i do uspostavljanja poluprotektorata i protektorata, ali nisu rešili korene sukoba, niti položili temelje trajnom i stabilnom miru. Da je to tako, pokazuje i količina spoljne prinude/pritiska koja mora da se koristi radi njihovog održavanja, i sasvim ograničeni pomaci u institucionalnoj izgradnji demokratskog poretka. Ograničen domašaj sporazuma potvrđuju i tenzije koje se periodično razbuktavaju i zadobijaju nasilne oblike, (pre svega, na Kosovu i Metohiji). Realno je, dakle, očekivati dalje povremene incidente etničkog nasilja. Međutim, jedan broj analitičara predviđa i otvaranje novih poglavlja nasilja koja mogu nastati dejstvom globalnih terorista s obzirom na veze koju su uspostavljene u prethodnim ratovima na ovom tlu (npr. u Sandžaku), ali i novi krug secesionističkih težnji zbog slabosti srpske države i njenog haotičnog institucionalnog okvira koji ne može da osigura bezbednost i funkcionalnost.

Može se postaviti i drugačije pitanje: da li se konfliktni potencijal može definitivno demontirati evropskom perspektivom, ma koliko ona bila udaljena, kao i kombinacijom evropskog uslovljavanja i ekonomske podrške?

EU sama sebe definiše kao mirovni projekat, pokrenut snažnim motivom da se na tlu Evrope spreči ponavljanje ratova poput Prvog i Dru-

gog svetskog rata. Njeno snaženje i širenje istovremeno je predstavljalo i širenje prostora mira i demokratije. Iz tih razloga, perspektiva članstva se može posmatrati i kao instrument sprečavanja sukoba. Međutim, nasilje na Kosovu i Metohiji, dobro organizovano i spolja podržano, otvaranje manjinskog problema, od juga Srbije do Sandžaka i Vojvodine, kao i napetosti povodom primene Ohridskog sporazuma u odnosu na lokalnu organizaciju vlasti u susednoj Makedoniji, i granični nesporazumi Slovenije i Hrvatske, pokazuje da je preventivni potencijal evropske budućnosti ograničen. Evropska perspektiva je isuviše daleka da bi u potpunosti nadjačala beskompromisne nacionalne aspiracije, kratkoročne političke kalkulacije nacionalnih elita, posledice socijalne krize i neizvesnosti državne celovitosti. Međutim, nije problem samo u udaljenosti perspektive već i u načinu uslovljavanja, neumoljivim pritiscima da Srbija prizna nezavisnost Kosova i Metohije, potpuno pristrasnom „posredovanju“. Srbija je jedina evropska država od koje se traži da se pre nego što postane članica unapred odrekne dela suvereniteta (teritorije).

Najzad, da li u sadašnjem trenutku ekonomske krize, spoljnih pritisaka, unutrašnjih raskola postoje realni izgledi za budući razvoj institucionalnih, kulturnih, političkih i ekonomskih temelja za samoodrživ mir?

Glavni politički akteri Srbije izrazili su ozbiljnu i uverljivu privrženost nenasilnom rešavanju sukoba što predstavlja temeljni rez sa prošlošću. Postojao je konsenzus o referendumu, demokratskom izjašnjavanju građana kao načinu rešavanja sukoba sa Crnom Gorom, koji je rezultirao mirnom razlazu, a danas postoji konsenzus o pregovorima, dijalogu kao načinu rešavanja problema Kosova i Metohije, o poboljšanju primene zakona u zaštiti manjinskih prava, kao i o rešavanju spornih pitanja sa susedima diplomatskim putem.

Međutim, čvršći institucionalni temelji samoodrživog mira, nažalost nisu dosad izgrađeni, jer je država slaba, ekonomska kriza razorno duboka, tranzicija socijalno veoma bolna, korupcija i organizovani kriminal široko rasprostranjeni (Nakarada, 2004). Izostalo je i pronalaženje delotvorne formule suočavanja sa prošlošću. Srbija se suočava sa strukturalnim ćorsokakom i istorijski nedoraslom političkom elitom. Moguće je dalje produbljivanje krize koja će da „denaturalizuje“ (K. Polanji) građane, da ih onesposobi da funkcionišu kao odgovorni politički akteri. To bi moglo da uveća mogućnosti za autoritarne pokušaje novog počinjanja iz početka, ispravljanja nepravdi neprimerenim sredstvima.

S obzirom na prisustvo spoljnog faktora postavlja se i pitanje da li i on svojom politikom doprinosi uvećavanju konfliktnog potencijala:

a. U najopštijem smislu to svakako čini (moralnom) rehabilitacijom sile kao glavnog instrumenta rešavanja sukoba na globalnom nivou. Ali to čini i onim političkim i ekonomskim uslovljavanjima koji ne slede unutrašnje potrebe, racionalne prioritete društva i volju građana na ovim prostorima.

b. To čini i u meri u kojoj vodi neprincipijelnu (nedoslednu) politiku u pogledu:

- teritorijalnog integriteta, granica (međunarodna zajednica se različito odnosila i odnosi prema granicama Jugoslavije/Bosne i Hercegovine, Srbije i Kosova);

- ostvarenja prava na samoodređenje, zaštite ljudskih i manjinskih prava, odgovornosti za ratne zločine svih strana u sukobu;

- pronalaženja rešenja za postojeće sporove (neka od rešenja koja se domišljaju kao da počivaju na principu „zero-sum“, čime jedna strana postaje apsolutni gubitnik, a druga dobija sve). U takvim okolnostima trajni mir ne može da bude dobitnik. U naznačenom sklopu treba pomenuti i sve uočljivije pokušaje da se redefiniše Dejtonski sporazum. Na primer, Komisija evropskih zajednica smatra da Dejtonski sporazum pati od strukturalnih slabosti, da je previše komplikovan, skup i otežava reforme (Commission of the European Communities, 12). Ukoliko dođe do poništenja srpskog entiteta u BiH, i istovremenog pritiska da Srbija prizna nezavisnost Kosova i Metohija, latentna trusnost ovog prostora će se pojačati, dovešće i do regionalne nestabilnosti.

Dakle, ukoliko fragmentacija i restruktuiranje regiona nisu dovršeni, pretpostavke za samoodrživ mir teško da mogu da se osvoje.

ZAKLJUČAK

Smanjenje konfliktnog potencijala, kao i nenasilno rešavanje sukoba zahteva lokalne i globalne strategije mira. To znači istovremeno jačanje i globalnih i lokalnih institucija demokratije, vladavine prava, socijalne pravde i instrumenata prevencije.

Od lokalnih aktera se zahteva razumevanje vlastitog društva, odgovoran odnos prema državnim interesima, nepokolebljiva posvećenost mirnom rešavanju sukoba i sporova. Na taj način ambis poraza se neće produbiti, a mogućnosti normalnog razvoja iznova poništiti. Jednom rečju, dosledna strategija mira je od egzistencijalnog značaja za srpsko društvo, preduslov plodotvorne strategije tranzicije.

LITERATURA

- Bodrijar, Žan. „Duh terorizma“. *Nova srpska politička misao* VII (3–4) (2000): 153–163.
- Commission of the European Communities, *Report from the Commission*, Brussels, 30. 3. 2004.
- Falk, Richard. *The Great Terror War*. New York: Olive Branch Press, 2003.
- Held, David. *Global Covenant. The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*. Cambridge: Polity Press, 2004.
- Kaldor, Mary. *New and Old Wars*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Kegley, Charles Jr., W. Raymond, and A. Gregory. *How Nations Make Peace*. New York: St. Martin's Press, Inc. 1999.
- Kolko, Gabriel. *Century of War*. New York: The New Press, 1994.
- Miall, Hugh, Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse. *Contemporary Conflict*

- Resolution*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Nakarada, Radmila. „Značaj socijalnog konsenzusa za proces pridruživanja Evropskoj uniji“. U *Kako ubrzati pridruživanje Republike Srbije Evropskoj uniji*, priredio J. Teokarević. Beograd: IES, 2004.
- Nordstrom, Carolyn, Martin JoAnn, eds. *The Paths to Domination, Resistance and Terror*. California: University of California Press, 1992.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1972.
- Sivard, Ruth L. *World Military and Social Expenditures 1991*. Washington: World Priorities, 1991.
- Toffler, Hajdi i Alvin. *Rat i antirat*. Beograd: Paideia, 1998.
- Waltz, Kenneth. „Globalisation and American Power“. *The National Interest*, December, Fall, 1985.

Radmila Nakarada

WAR CONFLICTS AND PEACE STRATEGY

Summary: The article examines the new characteristics of contemporary wars, the global and local, that is, internal and external assumptions of peace strategies, as well as the question whether following the tragic wars in ex-Yugoslavia the foundations for lasting peace were laid down. Among the new characteristics of contemporary wars, the technological symbiosis of the computer and soldier, the greater significance of the airforce than conventional troops, the larger number of civilian victims, the masive participation of para-military groups, the extensive presence of criminal activities, as well as the presence of external factors are noted. The author then proceeds to argue that due to the fact that conflicts are both local and global, decreasing conflict potential, as well as nonviolent conflict resolution demands local and global strategies of peace. This means, simultaneous strengthening of global and local institutions of democracy, rule of law, social justice, as well as instruments of prevention. Although the author is of the opinion that in the future classical inter-state wars on the territory of ex-Yugoslavia are not probable, she nevertheless concludes that institutional, economic, cultural and external foundations for a lasting and stable peace, have not been built.

Key words: war, peace, nonviolent conflict resolution, strategies of peace, prevention

Asim Peco¹
 Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
 Bosna i Hercegovina

PLANSKO PAMĆENJE I PLANSKO ZABORAVLJANJE – BOSANSKOHERCEGOVAČKA PARADIGMA

Sažetak: Od načina na koji ćemo sjećanje prenijeti budućim generacijama zavisit će trajanje i kvalitet toga sjećanja. Promišljajući o značaju i ulozi obrazovanja u društvu Durkheim je, između ostalog, ustvrdio kako je jedna od temeljnih funkcija obrazovanja, prenošenje pozitivnih vrijednosti društva.

Tekst koji slijedi će nastojati donijeti kratku elaboraciju uloge obrazovanja u ideološkoj konceptualizaciji politike prošlosti. Problem će biti posmatran u okvirima bosanskohercegovačke obrazovne stvarnosti. U cilju boljeg i potpunijeg razumjevanja ove problematike valja napomenuti kako nije moguće govoriti o bosanskohercegovačkom obrazovanju iz razloga postojanja tri nacionalna obrazovna sistema i tri nacionalne obrazovne politike. Stoga će ovaj fenomen biti razmatran u kontekstu obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

Analizirajući obrazovne sisteme, kako one autokratske tako i demokratske, potpuno opravdano se može kazati kako su i najliberalnija obrazovanja manje ili više ideološki određena. U Bosni i Hercegovini je to značajna dimenzija koja spriječava ostvarenje emancipacijske uloge obrazovanja. Dakle, vrlo naglašena politizacija i ideologizacija obrazovanja, na svim nivoima, determinira, šta i kada pamtili a šta zaboraviti, što uveliko definira karakter kulture sjećanja.

Ključne reči: sećanje, obrazovanje, Bosna i Hercegovina

OD POLITIZACIJE OBRAZOVANJA DO IDEOLOGIZACIJE SJEĆANJA

Nesporna je činjenica kako su udžbenici, pogotovo oni namjenjeni takozvanoj nacionalnoj grupi predmeta, oblikovani i stilizirani kao specifični instrumenti političkih elita u smišljenoj reviziji povijesti.

Istina, u poslijeratnom periodu (od 1995. do danas) na prostoru Balkana, pa tako i na prostoru Bosne i Hercegovine, učinjeni su značajni naučno-istraživački naporu kako bi se ustanovilo koji se segmenti historijskog sjećanja prenose u sferu političke kulture i na koji način se reflektiraju na građansko povjerenje. Fenomen građanskog povjerenja u Bosni i Hercegovini je prepoznatljiv na tri različita i međusobno zavisna nivoa: povjerenje među građanima, povjerenje među nacijama i povjerenje građana u institucije vlasti.

¹ pecoasim@yahoo.com

Gotovo sve analize pomenute problematike su nedvosmisleno pokazale, kako su političke elite kroz cijelo dvadeseto stoljeće zloupotrijebile prošlost koristeći je prvenstveno za različite oblike političke manipulacije, zavisno od karaktera političkih ciljeva koji su se željeli postići. Stoga se sasvim opravdano postavlja pitanje: hoće li bosanskohercegovačko društvo nekada u budućnosti biti sposobno da o svojoj bliskoj prošlosti razmišlja iskreno, istinito i otvoreno ili će, umjesto toga, živjeti u neizvjesnosti i stalnom strahu od novih sukoba koji će, između ostalog, biti isprovocirani manipulacijom dijelova prošlosti?

Ako se ukupni kontekst posmatra iz prostora obrazovne stvarnosti, u Bosni i Hercegovini onda ostaje vrlo malo mjesta za optimizam.

Reforma obrazovanja u poslijeratnom periodu (postdejtonska Bosna i Hercegovina) suočena je sa situacijom blokade budući da je opterećena problemima nacionalizma i ksenofobije (Diegoli, 2007). U tom smislu, ostvarenje zajedničkog i usaglašenog historijskog okvira među etničkim grupama, jedan je od izazova za tvorce politike i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Ukoliko se ovaj cilj postigne, bit će lakše doći do povećanja stepena povjerenja na svim nivoima, pa samim tim i do pomirenja unutar bosanskohercegovačke društvene zajednice.

Još prije pola stoljeća analitičari pomenute društvene problematike su ustvrdili, kako se uspješno funkcioniranje multikulturalnih društava temelji na principu recipročnog priznavanja razlika između društvenih grupa. Nasuprot tome, poricanje određenih etničkih identifikacija određenih prošlošću i kulturom, može biti pogubno za društvo.

Za razliku od individualnih sjećanja, koja imaju karakter autentičnosti i autonomnosti, kolektivna sjećanja, odnosno kolektivna zaboravljanja su institucionalno osmišljena i politički dirigitirana. To zapravo znači da političke elite u koncepciji ukupne politike planiraju kada i čega se treba sjećati, odnosno kada i šta treba zaboraviti. Dakle, riječ je o selektivnom izostavljanju ili favoriziranju određenih događaja iz prošlosti s ciljem iskrivljavanja historije i zaštite uskih političkih interesa.

Sve političke elite, bez obzira na karakter društvenog poretka, na ovaj ili onaj način, iskorištavaju historiju kako bi reafirmirale vlastiti legitimitet (Moerman, 1974). U stalnoj borbi za legitimitetom, političke elite u nacionalnim državama koriste obrazovni sistem kako bi afirmirali historijska tumačenja koja održavaju status quo ili promoviraju željene promjene. Takve političke manipulacije su snažnije i istovremeno opasnije u multietničkim državama, jer društveni interes zamjenjuju uskim nacionalnim što stvara pretpostavke međunacionalnog konflikta.

Koristeći fenomen kulture sjećanja, političko vodstvo ciljano odabire sjećanje na neki događaj ili neku ličnost s namjerom da taj događaj ili ličnost postanu ideali kojim će sadašnje i buduće generacije težiti. Koji događaj ili ličnosti će biti odabrani, zavisi od političkih ciljeva, kako onih u sadašnjosti tako i onih u budućnosti.

Selekcijom događaja iz prošlosti, zastrašivanjem vlastitog etniciteta imenujući „drugog“ kao prijatelja ili neprijatelja, vrlo širokom upotrebom eufemizama, političke elite nastoje održati ideološku i materijalnu nadmoć i osigurati nadnacionalnu poziciju. Pomenuti odabir događaja ili ličnosti

odvija se na različite načine. Vrlo pogodan način jesu udžbenici historije u kojima se odabrani sadržaji mogu koristiti u svrhu konformizma ili kritičkog mišljenja, tolerancije ili netrpeljivosti, ideologizacije ili istine (Malcolm, 1994).

Upravo zbog činjenice da društva ili etničke grupe mogu kolektivno zaboravljati ili kolektivno pamtiti, smatram potrebnim problematizirati obrazovanje u Bosni i Hercegovini kao pogodan i efikasan medij ostvarenja političkih ciljeva kroz sistem planskog sjećanja odnosno planskog zaboravljanja.

BOSANSKOHERCEGOVAČKI PARADOKS

Eventualni čitalac ovoga teksta će, vjerovatno, uočiti kako se ne upotrebljava termin „bosanskohercegovačko obrazovanje“ nego se, umjesto toga, govori o obrazovanju u Bosni i Hercegovini. Promišljanja koja slijede će nastojati objasniti razloge i pomenuto stanovište.

Naime, Dejtonski sporazum iz 1995. godine je, pored ostalog, djelimično regulirao oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Rješenja koja su ponuđena i prihvaćena jesu rezultat logičnog slijeda političke konstitucije Bosne i Hercegovine, kako u teritorijalnom tako i administrativnom smislu. Osiguranje principa decentralizacije obrazovanja je bila formalno-pravna pretpostavka nacionalnog fragmentiranja obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Dejtonskim sporazumom je obrazovna stvarnost u Bosni i Hercegovini vraćena u vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, kada su istovremeno na istom prostoru egzistirala tri konfesionalna obrazovna sistema. Nastojanja organiziranja jedinstvenog obrazovnog sistema, u tom vremenu, ostala su samo na pokušaju. Danas na prostoru Bosne i Hercegovine egzistiraju tri nacionalna obrazovna sistema i tri nacionalne obrazovne politike. Takva koncepcija obrazovanja poništava njegovu temeljnu funkciju i njegovu iskonsku svrhu a to je istinska emancipacija pojedinca i zajednice.

Kako i na koji način je obrazovanje stavljeno u funkciju ostvarenja političkih interesa?

Činjenica da je riječ o nacionalnim obrazovnim sistemima u istom vremenu i istom prostoru, dakle u istoj državi, praktički objašnjava ukupnu paradoksalnost postojeće stvarnosti. Analiza udžbenika, takozvane nacionalne grupe predmeta, (Historija, Maternji jezik, Muzička kultura, Geografija) sasvim uvjerljivo pokazuje kako u udžbenicima pomenutih predmeta dominiraju sadržaji etničkog karaktera čiji je prioritetni cilj jačanje nacionalnog identiteta i nacionalne kulture. Dakle, prioritet je jačanje osjećaja pripadanja naciji odnosno religiji umjesto državi Bosni i Hercegovini. Takva koncepcija obrazovanja, umjesto integracije vodi u proces dezintegracije, ne samo države nego i društva. Kreatori nacionalnih obrazovnih programa vrlo pažljivo vrše odabir sadržaja udžbenika, dakle, vrše odgovarajuću selekciju događaja i ličnosti iz prošlosti što se može označiti planskim pamćenjem odnosno planskim zaboravljanjem. Tako koncipirano

obrazovanje producira konformističko mišljenje, onemogućuje izgradnju povjerenja među građanima i nacijama, stvara dekadentnu politiku kulture sjećanja; takvo obrazovanje umjesto da oslobađa, ono zarobljava pojedince i zajednice. Takvo obrazovanje se sasvim opravdano može označiti nacionalističkim, koje umjesto osvještenih građana, stvara nove nacionaliste čime se otvara prostor za nove međuetničke konflikte.

Prepoznatljiva politizacija i ideologizacija sjećanja pretpostavlja sličnu dimenzioniranost obrazovanja što spriječava njegovu modernizaciju u smislu građanske idejnosti, njegovu fleksibilnost i uključivanje u širi obrazovni kontekst. Temeljne veze sa obrazovnim sistemima izvan Bosne i Hercegovine jesu spone pretpostavljene nacionalnim i religijskim identifikacijama.

NUŽNOST I IZAZOVI REFORME OBRAZOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Potpuno je izvjesno kako je Bosni i Hercegovini potrebna reforma obrazovanja na svim nivoima. Dilema se, međutim, javlja kod drugih logičnih pitanja. Prvo od tih pitanja jest: kakvu reformu obrazovanja treba obrazovanje u Bosni i Hercegovini? To podrazumjeva potrebu stručnog i konstruktivnog promišljanja načina i mehanizama koje valja koristiti u reformskom procesu, te obrazovnih segmenata koje je potrebno više ili manje promijeniti. Nadalje, vrlo je neizvjesno, da li započeti sa reformom od visokog ili osnovnoškolskog obrazovanja? I jedna i druga varijanta imaju svoje opravdanosti.

Drugo, puno značajnije pitanje, jest da li je reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini moguća prije reforme države i društva? Postojeći politički kontekst Bosne i Hercegovine ne osigurava pretpostavke reforme obrazovanja temeljene na vrijednostima demokratskog građanstva. Uprkos prepoznatljivom „bosanskom duhu“ kao značajnoj atribuciji kulturne identifikacije, ne smijemo zaboraviti činjenicu kako u Bosni i Hercegovini egzistiraju tri etnička društva, pa stoga izgleda logično postojanje tri nacionalna obrazovna sistema i nacionalne obrazovne politike. Ukoliko bi bilo moguće provesti ustavne i političke reforme, čiji bi prioritetni cilj bio jačanje države Bosne i Hercegovine u kojoj bi bili definirani zajednički interesi, onda bi reforma obrazovanja imala puno veće izgleda.

Za potrebe ispravnog razumjevanja ove problematike kratko ću prezentirati nužnosti i moguće pravce reforme obrazovanja u Bosni i Hercegovini, s ciljem kreiranja i afirmacije adekvatne kulture sjećanja.

Razloga za reformu obrazovanja je više, navest ću one najbitnije:

1. Postojeće obrazovanje u Bosni i Hercegovini nije usmjereno na učenike, odnosno studente. Prvenstveno je riječ o nedovoljnoj educiranosti nastavnika za potrebe moderne obrazovne tehnologije, lošoj opremljenosti, kao i tradicionalnom metodološkom pristupu.

2. Sve do sada urađene evaluacije obrazovanja u Bosni i Hercegovini ukazuju na nedovoljnu učinkovitost i održivost postojećih obrazovnih

sistema (Diegoli, 2007). Neodrživost i neefikasnost obrazovanja je logična posljedica dileme: potpuna decentralizacija ili integracija. S jedne strane ne postoji saglasnost o proširenju lokalne vlasti u prostoru obrazovanja dok sa druge, isti društveni subjekti ne prihvataju kontrolu nad obrazovanjem iz jednog centra.

3. I treći razlog, koji je istovremeno i najveća smetnja slobodnom i modernom obrazovanju, jest politizacija i ideologizacija obrazovanja na principima nacionalne identifikacije i homogenizacije. Ovakav karakter obrazovanja u Bosni i Hercegovini vodi novim nacionalnim podjelama umjesto da osigurava pretpostavke multikulturalnosti i tolerancije. Posljedice ovako organiziranog obrazovanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, jesu jačanje nacionalne i vjerske identifikacije, pa samim tim i nacionalnog kulturnog identiteta. Ukoliko se u što skorije vrijeme i uz saglasnost svih zainteresiranih ne promjene ciljevi obrazovanja, karakter obrazovne politike i metodološki pristupi, demokratski put razvoja Bosne i Hercegovine će biti zatvoren, dok će se istovremeno otvarati putevi koji vode u nove neizvjesnosti.

ŠTA I KAKO MJENJATI?

U projekciji mogućih korektiva ne smije se zaboraviti činjenica kako je međunarodna zajednica u poslijeratnoj reformi obrazovanja u Bosni i Hercegovini učinila veoma malo. Rješenja, koja su „nametnuta“ nisu rezultirala željenim i potrebnim napretkom. Prema takvim rješenjima bosanskohercegovačke vlasti su se odnosile više u smislu tolerancije nego prihvatanja (Diegoli, 2007).

Potpuno je izvjesno da reformirano obrazovanje u Bosni i Hercegovini treba biti, pored ostalog, zasnovano na pozitivnim iskustvima tradicije. Potrebno je omogućiti obrazovanje svih, bez obzira na socijalno i etničko porijeklo. Neophodno je napustiti rascjepkanost i stvarati pretpostavke za organiziranje obrazovanja na principima jedinstvenosti uz zadržavanje djelimične decentralizacije zasnovane na neophodnoj kordinaciji između lokalnog i državnog nivoa vlasti. Ubrzati proces modernizacije obrazovanja u smislu prihvatanja i implementacije savremenih obrazovnih tehnologija, kako bi se svršenim učenicima i studentima omogućilo adekvatno i konkurentno učešće na globalnom tržištu rada.

Kako bi se osigurali demokratski principi reformskih procesa bit će potrebno da se svi eventualni prijedlozi promjena, ukoliko do njih dođe, stave na javnu raspravu kroz formu sastanaka, konferencija i radionica, kako bi se svim zainteresiranim subjektima u ovom procesu omogućilo iznošenje svojih stanovišta.

KAKVO KOLEKTIVNO PAMĆENJE TREBA BOSNA I HERCEGOVINA?

Većina analitičara prošlosti saglasna je u procjeni kako Njemačka nakon Drugog svjetskog rata može poslužiti kao primjer uspješnog postkonfliktnog društva koje je u stanju suočiti se s prošlošću i organizirati samoodrživ društveni sistem. Sigurno je da svako pamćenje nije poželjno u postkonfliktnim društvima kakvo je bosanskohercegovačko. U takvim društvenim stanjima se vrlo često primjećuje zloupotreba pamćenja i njegova usmjerenost u pravcu produbljivanja mržnje, umjesto u pravcu procesa pomirenja.

U obrazovanju, koje je osnovni medij izgradnje identiteta, postoji više izazova s kojima se suočavaju postkonfliktna društva. Posebno je osjetljiva i rizična nastava historije. Ratni sukobi mjenjaju svetonazore, stariji svoje iskrivljene stavove prenose na djecu, nastavnici na učenike. Imajući na umu da je škola prostor susreta učenika iz različitih etničkih grupa, to je dovoljan razlog za maksimalni oprez kako nastavnika, tako i kreatora obrazovne politike. Problem koji je prepoznatljiv u nastavi historije na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine, jest da autori udžbenika nisu naučnici iz ovih naučnih oblasti, nego podobni kadrovi političkih partija. Stoga se vrlo često događa da se nastava historije svodi na veličanje vlastitog nacionalnog diskursa, na priču o patnjama u prošlosti, na identificiranje neprijatelja, na razvijanje nepovjerenja u „njih“ što sve zajedno spriječava proces pomirenja.

Umjesto toga potrebno je napustiti prostor traženja krivca i započeti proces reforme koja će biti pretpostavka integracije u evropske procese kulturne tranzicije.

Prema tome, Bosni i Hercegovini, ali i svim novonastalim državama nakon raspada eks Jugoslavije, potrebno je kritičko pamćenje. Riječ je, dakle, o pamćenju koje neće biti oblikovano političkim ciljevima nego temeljeno na historijskim činjenicama koje zahtjevaju ispravan kritički pristup, kako se ne bi desilo da mitovi zamjene istinu.

LITERATURA

- Kristić, Alen. *Religija i moć*. Sarajevo, 2009.
- Lovrenović, Ivan. *Kulturna historija*. New York, 2001.
- Malcolm, Noel. *A Short History*. New York, 1994.
- Moerman, Michael. „Accomplishing Ethnicity“. In *Ethnomethodology*, edited by R. Turner, 54–68. New York: Penguin Education, 1974.
- Peco, Asim. *Obrazovanje i nacionalna emancipacija*. Mostar, 2006.
- Tommaso, Diegoli. *Kulturno sjećanje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 2007.

STRATEGIC REMEMBERING AND STRATEGIC FORGETTING – A PARADIGM OF BOSNIA AND HERCEGOVINA

Summary: The longevity and quality of our memories depend on how they are transmitted to future generations. One of Durkheim's theses on the significance and the role of education in the society is that one of the fundamental functions of education is transmission of positive social values.

The paper is an attempt to elaborate on the role of education within the ideological conceptualization of the politics of the past. The problem will be considered within the framework of the educational reality in Bosnia and Hercegovina. In order to fully understand this issue, it has to be stated that the notion of a unified Bosnian and Hercegovinian education is not a valid one: rather, there are three distinct national educational systems and three distinct national educational policies. Therefore, this phenomenon will be considered in the context of education in Bosnia and Hercegovina.

If we analyze both autocratic and democratic educational systems, it becomes obvious that even the most liberal education is ideological to a greater or a lesser extent. In Bosnia and Hercegovina, ideology is an important dimension which hinders an emancipatory role of education. Extremely politicized and ideological education on all levels determines what should be remembered and what should be forgotten, and that in turn defines the character of the culture of memory.

Key words: memory, education, Bosnia and Hercegovina

Todor Kuljić¹
 Univerzitet u Novom Sadu
 Filozofski fakultet

GROB I SEĆANJE

(Tanatosociološka analiza pesme „Svetli grobovi“ Jovana Jovanovića Zmaja)²

Sažetak: Grob i spomenik su oblici prostornog sećanja koje osiguravaju pijetet i identitet. Nisu to samo mesto ukopa nego su i simbolične konstrukcije smisla i oslonac samoviđenja živih. Ne nose poruke mrtvih, nego se preko njih živi obraćaju živima. U ovom prilogu je analizirana pesma „Svetli grobovi“ Jovana Jovanovića Zmaja kao primer neobično izdiferenciranog simboličkog kapitala groba nacionalnog delatnika. Zmaj je grob Đure Jakšića video kao orijentir koji uklanja lutanje mladih oko traženja uzora, ali i kao mesto sećanja na kom se hrabri nacionalno oslobođenje od ugnjetavanja stranih velikih sila.

Ključne reči: grob, sećanje, identitet, simbolička funkcija mrtvih

1.

Grob i spomenik su uvek zamišljeni kao oslonac onog segmenta samoviđenja grupe koji počiva na pamćenju. Grobovi služe individualnom sećanju, ali i kolektivnom pamćenju. Grobovi, spomenici i sakralna mesta nisu objekat živih, naprotiv, živi su njihov objekat. Uprostoravanje skamenjenih simbola smrti je višefunkcionalno, jednako kao što se i veze sa umrlima održavaju na različit način i uvek u zavisnosti od socijalne situacije, političkih potreba i od hegemonije kulture žaljenja. Pri tome uvek treba razlikovati spontani iskreni bol pojedinca od planskog i sračunatog žaljenja grupe. U oba slučaja je reč o raznovrsnom pripisivanju simboličke funkcije mrtvima.

Kada živi žale umrle uvek organizuju žalbeni ritual koji treba da nametne uverenje o nadmoći kolektiva nad pojedincem. Kod javne upotrebe smrti još je važnije istaći kontinuitet žrtvovanja i doslednost nestalih u borbi koja osigurava neuništivost kolektiva. Otuda je funkcija javnog obeležavanja pojedinačne smrti uvek isticanje nesmrtnosti kolektiva i njegovih vrednosti. Zato što je svakom društvu potrebna budućnost izvan smrtnosti, lako je pojmljivo da je i politika uspešnija što više kontroliše ovaj speci-

¹ todorunbg@ptt.rs

² Prilog je deo iz neobjavljene studije „Tanatopolitika“ rađene u okviru projekta 179035: *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

fično ekstatični postmortalni segment ideologije. Smrt je odveć važan simbolički kapital da bi ga politika ignorisala. Selektivno akcentovani život umrlog jeste onaj normativni sloj retorike koji propisuje poželjne vrednosti. Na delu je emocionalizovano dekretiranje smisla. Govor na grobu je spoj iskazivanja počasti i tuge. Još više od toga, istaknute vrline umrlog su željeni spoj mrtvog sa živima.

U tom pogledu prednjače javni spomenici koji nisu uvek prenosioci autentičnog izvornog traumatičnog doživljaja, nego ga često domišljaju i konstruišu. Neće se pogrešiti ako se kaže da je grob primer da nema jasne granice između simbola i fikcije. Simbolično opštenje sa mestom gde se nalazi istruleli leš drage osobe nema nikakve veze sa realnošću jer iz zemlje nema povratnog odgovora. Najveću simboliku ove vrste nosi Hristov grob za koji mnogi teolozi tvrde da u njemu i nema skeleta jer se Hrist vaskrsao i uzneo u nebo. Simbolizacije vezane za smrt su verovatno najmaštovitije ne samo otuda što je telesna smrt izvan iskustva, nego i otuda što je politički vrlo upotrebljiva. Uprkos neujednačenosti političkog uticanja, ne prestaje se sa normiranjem i ovekovečavanjem smisla preko spomen-obeležja? Kada je počela ova praksa? U užem smislu, izraz spomenik javlja se tek početkom novog veka. Tek je Martin Luter prevodeći Stari zavet zamenio grčku reč *mnenosynon* i latinsku reč *monumentum* nemačkom rečju *Denkmal*. Sve do ove Luterove inovacije nije bilo slične reči u srodnim jezicima (Alings, 1996: 3). Inače, ovaj izraz je sve do 18. veka slabo korišćen. Tek početkom 19. veka spomenik stiče današnje značenje. Javni spomenici počinju da se koriste kao znaci prošlosti koji mogu da probude sećanja.

Grob je uvek bio emotivno mesto sećanja. Ali od kraja 18. veka grobovi javnih političkih i kulturnih ličnosti stiču sve jaču ulogu u stvaranju nacionalne svesti. Grobovi kao *memento mori* preuzimaju ulogu nacionalnog panteona. Ovi institucionalizovani prostori sećanja kroje identitet pojedinca i grupa: pristalice okupljene na grobovima jasnije se razdvajaju od drugih. Naročito zapamćivanje grobu i imenu osiguravaju pesnici. Ranije više nego danas. Aleksandar Makedonski je plakao na grobu Ahila ne zato što ga je žalio, nego zato što je sažaljevao sebe jer za svoja dela nije mogao naći Homera. Bar tako je pevao italijanski pesnik iz 16. veka Lodoviko Ariosto (citirano prema: Assmann, 2006: 42). Drugim rečima, bez velikih pesnika, kao ideologa naročitog kova, ne mogu se konzervirati velika dela. Grob, kao ukopno mesto, po sebi je efemeran. Ukoliko nije opevana, apelativna snaga groba se pre ili kasnije troši. U ovom duhu treba tumačiti i romantiku Jovana Jovanovića Zmaja. Slava, odnosno trajno pamćenje, jeste istinski svetli grob. Ali osigurači slave su uvek bili istoričari i pesnici kao Horacije i Šekspir, a u usmenim kulturama rapsodi i guslari. Ni Kosovski mit nije izuzetak iz brojnih primera romantičarskih poetskih spojeva mašte velikih rapsoda i učinika velikih vojvoda. Grobovi kao mesta sećanja su česta tema poetskih domišljanja. Grob fiksira smisao, a ritual osigurava prenošenje hegemonog grupnog smisla pojedincima. U ovom prilogu će biti razmotren jedan domaći obrazac sećanja i nametanja smisla preko groba.

2.

O tome kako pamćenje pesnika centrirano oko groba organizuje sadašnjost i budućnost uverljivo svedoči pesma Jovana Jovanovića Zmaja „Svetli grobovi“ koja je ispevana 1879. i prvi put deklamovana na poselu koje su priredili đaci Više beogradske gimnazije 1879. u korist porodice Đure Jakšića. Pesma je prevedena i na engleski u Kembridžu 1933. Ova pesma zaslužuje pažljivu analizu zbog neobično izdiferenciranog simboličkog kapitala groba nacionalnog delatnika. Kod njenog tumačenja treba imati na umu da je ova rodoljubiva pesma pisana u znaku romantičarskog okretanja ka prošlosti i buđenja nacionalnog romantizma. Antiimperijalni nacionalni romantizam, u kom je grob nacionalnih radnika i žrtve međugeneracijska spona, jeste idealni obrazac, jedinstvo života i smrti i svetla tačka u mraku prošlosti.

Zmaj kao romantičar nije slučajno izabrao upravo grob kao ključnu figuru sećanja. Njegova pesma ima normativnu i formativnu ulogu: opominje na očuvanje vrednosti i nastoji da ojača jedinstvo grupe. Pesma počinje slovenskom antitezom koja sadrži pitanje i izričiti odgovor:

*Bejaste li, braćo moja mlada,
Da l' bejaste vi na groblju kada*

*Aj, na groblju, na golemu!
Ta uvek smo mi na njemu.*

Grob je ključni simbol i metafora širokog segmenta prošlosti na koju se moramo oslanjati jer sve što imamo značajno oslanja se na važne mrtve pregaoce. Grobovi simbolišu pojedinačni i kolektivni smisao, bude sećanja i politička osećanja. Još više od toga, grob je metafora sveukupnog prostora i dubokog nadistorijskog osećanja.

*Groblje j' zemlja kom se hodi,
Groblje j' voda kom se brodi,
Groblje, vrti i gradine;
Groblja, brda i doline;
Svaka j' stopa
Grob do groba.*

Grob je sinonim i metafora prošlosti u kojoj smo duboko zaronjeni. Zmaj na neki način čak sumnja u materijalne simbolične forme konkretnog prostora groba. Istinska slava je u pamćenju koje nije omeđeno u grobnom prostoru, pa čak nije ni usimbolisano. U svakom segmentu oslanjamo se na prošlost, a grob je sveprisutno mesto nasleđa, delo ranijih generacija. Okruženi smo na svakom koraku prostorom na kom se umiralo, pa smo i sami otuda nerazdvojiva alka lanca generacija.

*Groblje j' spomen doba sviju;
Groblje, knjige što se štiju;
Povesnica svih zemalja,*

Grobovi su simbolički kapital kolektivnog pamćenja, trag u vremenu bez koga bi se izgubio identitet naroda. Preko groba su istorija, kolektiv, narodni duh i smrt tesno povezani.

*Starostavnik cara, kralja,
I čitulja viših slika,
Izbranika, mučenika,
Od početka, pamtiveka;*

Reč je o panteonu besmrtnika, izabranih delatnih velikana i to ponajviše onih koji su oplemenjeni trpljenjem. Groblje je prostorni simbol kontinuiteta društvene grupe, a spomenik je materijalni simbol mrtve ličnosti. Tu se pruža kolektivni odgovor smrti, to su mesta kolektivnog opštenja. Bez mrtvih uzora nestajemo, zato ih treba čuvati, a grobovi su dijalektički spoj smrtnosti i besmrtnosti. Uslov je, naravno, slava. Za slavu kvalifikuje vojni i kulturni učinak i otuda su slavni prisutni i van groba.

*Sve j' to groblje –
Al' je i kolevka.*

Ovo je ključna dijalektička antiteza pesme. Ritual na grobu pretvara smrt od destruktivne sile u obnoviteljsko rađanje. Suprotnost između groba i kolevke je naravno prividna. Grob i kolevka su, zapravo, jedno. Budućnosti nema bez prošlosti, a na grobu se odvija obred grupe. Nije reč samo o tome da odlazi pojedinac i da ostaje grupa, nego su i sami grobovi autentični posrednici obnove. Za Zmaja grob nije samo metafora prošlosti. Više od toga, pesnik ističe simbolički kapital obeleženog mesta ukopa kao vrednosnog uzora i kao izvora. Nije to mesto žalosti, nego, naprotiv, izvor nove snage. Ako smrt i jeste prirodni red stvari, grob velikana je iznad ovog reda stvari. Filozofski rečeno, smrt ništenjem pojedinca slavi opštost (Konstantinović, 1969: 291). Nesmrtni politički kolektiv je nacija koja se hrani telesnom smrću svojih pripadnika.

*Nema broja, ni imena,
U visinu zvezdam' svima,
Kamo l' broja i spomena
U zemljici grobovima!
Milione progutala j' tama,
Crna tama mnogih tisućleća,
Niko ih se više i ne seća...*

Smrt običnog pojedinca ostaje nesymbolisana i nesvladana uopštavanjem zato što onaj ko nije dovoljno tipičan i snažan izraz grupnih vrednosti nužno tone u zaborav. Istorija melje mnoge kosti.

No pogdekom uvek gori sveća!

Samo su retki savladali anonimnost koju donosi smrt.

*Il' je sveća, il' je ime svetlo,
Il' su dela koja se ne gase,
Pa redove nedoglednog groblja
Svojom zrakom krase.*

Besmrtni su se delom uzvisili iznad efemernosti i anonimnosti postojanja, zato što su zrakom i svetlom svladali mrak zaborava. Dela trajne vrednosti osiguravaju nesmrtnost. Nesmrtna kulturna dela su nesmrtna spona kolektiva i metafora prožimanja pojedinačnog opštim.

*Ti grobovi,
Stari, novi,
Oni sjaju
Svakom naraštaju.*

Grobovi zaslužnih su putokaz novim generacijama. Reč je o grobovima koji su trajni simbolički kapital nesmrtnosti grupe i nadgeneracijski markeri poželjnih vrednosti. Još više od toga ovi grobovi raspolazu „energetskim karakterom identitetske simbolike“ (Asman, 2011: 176). U skladu s tim istinski opasna smrt nije fizički nestanak neponovljivog pojedinca, nego stanje u kom se njegovo delo ne prihvata od mlađih generacija.

*Kad se umlje u prošlost udubi,
U tamnini da se ne izgubi;
Kad se pustiš u davnine svete,
U davnine i svete i klete,
Da ti mis' o puta ne pomete.*

Grobovi zaslužnih redukuju složenost i kaos prošlosti zato što su vrednosni orijentiri ponašanja koji pomažu da se ne izgubimo u vremenu i da ne napustimo ključne vrednosti grupe. To su mesta sećanja, prostori „usymbolisane nesmrtnosti koja pokušava da se zatvori u svoj ovekovečeni sistem vrednosti“ (Konstantinović, 1969: 293).

*To su vatre doglasnice,
Pružajuć' se iz daljnih eona,
U povorci onoj dugoj,
Dosvetljujuć' jedna drugoj,*

Svetlost koja svladava mrak je verovatno najviša vrednosna simbolička signatura groba. Svetli grobovi redukuju nepreglednu složenost prošlosti. Grobovi slavnih su spone i veze između generacija, neuništivi kameni simboli koji su oslonci kontinuiteta nacionalne svesti. Neprestana simbolizacija života na grobu potrebna je nadempirijskom kontinuitetu opštosti kolektiva, a u stvari jeste simbolička Opštost. Razni maštoviti politički kolektivi suzbijaju strah od smrti nadom u kontinuitet nesmrtnne supstance (krvi) ili duha (kulture).

Strujom koja napred leti,

Sećanje je posrednik hoda ka napretku.

Težeć samo jednoj meti.

Prisećanje na slavne sjedinjuje i homogenizuje grupu u stremljenju istom cilju i idejno je ujednačava. Mrtvi se u kolektivnoj mašti moraju uvek povezivati sa živima da se ne bi pokidalo ono što vezuje žive.

*Pa se tako svetle mlazi-
Pa se vide svetli trazi
Jednog duha raznih doba,*

Grob je prostorni garant da tokom vremena vrednosti neće izbledeti. Ova kamena mesta sećanja su nadvremena vrednosna spona koja, slično nacionalnom duhu, vezuju generacije.

Duha kome nema groba.

Grupna svest je neuništiva iako su pojedinci smrtni. Zato grobovi i jesu svetla u mraku, a ne mračna mesta. Njihovu nesmrtnost osiguravaju kolektivne vrednosti čiji su oni samo simboli. Osmišljavanje smrti unutar simboličkog poretka kolektiva jeste uslov stalne produkcije i reprodukcije kolektivne stvarnosti. Grobom posredovani simbolični svet smisla čuva člana grupe od apsolutne grozote smrti (Berghoff, 1997: 122).

*U grob samo sruši kosti,
Strese pep'o koj' mu smeta
Brzem buju viša leta
K uzvišenoj budućnosti.*

Telo jeste prolazno, prah, ali sećanje je neprolazno, pa se preko groba može energija mobilisati za trajanje grupe u budućnosti. Otuda svetli grobovi i nisu mesta gde se iskazuje nemirenje pojedinca sa nestajanjem, tj. nisu to mesta bola i žalosti. Za žalost je sposoban samo pojedinac. Kolektiv, pak, ne žali, nego, naprotiv, u ritualu oko smrti pojedinca traži jačanje

vlastite kohezije. Smrt očvršćava. Sve u svemu, grobovi ne markiraju samo prošlost, nego više od toga, pokazuju pravi put u budućnost.

*Ko s' osvrne da pogledi
Bistrim okom i pogledom
Na grobove ove svetle,
- Povesnice dugim redom, -
Mora čuti kako j' živo,
Kroz vekove, kroz maglinu,
Ded unuku, otac sinu,
Borac borcu dovikiv'o:*

U antici je kult mrtvih vezivao pleme, a i kasnije su na razne načine živi maštovito povezivani kultovima mrtvih. Grob je kopča porodičnih, ali i ratničkih generacija, harizmatičko mesto jačanja borbenog jedinstva i morala. Kolektiv je zajednica mrtvih, živih i nerođenih, a grob uglednika je simbol transcendentne političke zajednice. To je simbolični znamen kolektiva koji pojedincu pruža smisao, koju bi jedino mogla da sruši smrt kolektiva. Da se to ne bi desilo sprečava spasonosno sećanje koje podvlači sponu mrtvih i živih kao branu protiv apsurdne prolaznosti. Zemlja ne pripada samo živima nego i umrlima i nerođenima. Živima je samo privremeno poverena, a ovaj nalog je svetinja.

*Gde ja stadoh - ti ćeš poći!
Što ne mogah - ti ćeš moći!
Kud ja nisam - ti ćeš doći!
Što ja počeh - ti produži!
Još smo dužni - ti oduži!*

Grob je simbolični prostor u kom se ogleda kumulativnost razvoja nesmrtnne grupe, pa je zato ovo mesto sećanja neuništiv simbolički kapital. Dirkemovski rečeno, društvo, koje je za pojedinca bog, traži grob kao oltar. Samo društvo je rezultat kumulativnog učinka generacija, ono je lanac i spona koja drži generacije na okupu, nadgeneracijski entitet. Grobovi su snažno moralno oružje društva, važan deo kolektivne svesti, zato što hrabre da se istraje i da se nastavi, ali i otuda što pomažu grupi da svlada različite krize upravo sećanjem i zaklinjanjem na grobu. Grob je mesto sećanja, ali i maštovita metafora, simbolički kapital koji osigurava fikciju nadvremenog identiteta.

*To su zbori, to su glasi,
Kojima se prošlost krasi,
Što prodiru kroz svet mračni
Sa grobova onih zračni',*

Samo naizgled su grobovi nemi, u stvari jesu vrlo glasni. Kod svladavanja mračne sadašnjice pomažu svetli grobovi izuzetnih kao putokazi stremljenja. Ovde je vidljiva dodatna Zmajeva antiteza između mračne sadašnjice i svetlih grobova kao vrednosnih ideala. Kriza sadašnjice živih prevladava se sećanjem na zavet izuzetnih mrtvih preteča.

*Spajajući gromkom jekom,
I božanskom silom nekom,*

Nisu grobovi mesto tišine, nego su, naprotiv, prostori gromkog hrabrenja. Njihova snažna integrativna spona samo je verbalno legitimisana kod Zmaja božjom milošću. Njegova pesma zapravo pripada onom drugom duhu koji je otvorila još renesansa. Renesansa je, naime, obnovila značaj slave tako što je potisnula sećanje na mrtve i na vlastitu smrt nadom u besmrtnost kulturnog učinka. Na taj način je život nakon smrti izuzet iz ekskluzivne nadležnosti boga jer je stekao svoju zemaljsku varijantu u „životu nakon života“. Od renesanse knjige postaju vlastiti sistem pamćenja i priznavanja, nova dimenzija pamćenja. Cilj je bio napisati nešto vredno i biti čitan (Assmann, 2006: 48). Društvo je postupno stvaralo ustanove za negovanje pamćenja nakon smrti lišavajući crkvu istog monopola. Knjiga je otvorila nove prostore sećanja, ali je i pluralizovala pamćenje i otvorila nove borbe oko sećanja. To je sklop u kom književnik Zmaj veliča učinak književnika Jakšića.

*Spajajući vek sa vekom
I čoveka sa čovekom.*

Istorijska veza između živih lišena grobova, tj. oslonca na prošlost, nema kontinuiteta. Nema identiteta bez kontinuiteta. A kontinuiteta nema bez snažne simbolične spona – groba.

*Oko svakog svetlog groba
Baš ka' gore oko zvezda*

Zvezde su kod pesnika uvek sinonim nedostižne slave i sjaja. Grobovi slavnih su svetli kao zvezde. Nisu to obični, ni uzvišeni, nego najviši ideali kao „tvrđi simbol vrednosti kolektiva koji je nužno okrenut simbolisanju i transcendiranju svega pojedinačnog – prolaznog“ (Konstantinović, 1969: 293).

*Povesnica priča ovo:
Hvatalo se neko kolo,
Kolo mlado, kolo novo,*

Kao i kod Branka Radičevića, i kod Zmaja je kolo znamen sloge grupe, objedinjavajuće nad-ja, zalog večne mladosti i trajanja. Kolo na grobu

preusmerava tugu u radost. Radost se odvija na mestu žalosti i to je samo na prvi pogled paradoksalno. Nije reč o arhaičnom magijskom plesu plemena oko mrtvaca, nego o simboličkom kapitalu groba uglednog pokojnika (Njegoša, Jakšića). Grobovi uglednih integrišu žive preko ideala koje je branio pokojnik, pa se na taj način život pravda preko smrti. Zmajeva pesma vrvi od simboličkih tanatoloških antiteza ali i sinteza. U njoj grob kao ključna metafora miri nepomirljive suprotnosti (svetlost i mrak, radost i žalost, stare i mlade, mrtve i žive), hrabri, mobilise i u službi je života i optimizma, a ne žalosti. Na delu je romantičarska poetska apoteoza kolektivizma jer je grupni duh svet vrhovne poslednje istine koji traži potvrdu na grobu tako što negira važnost i mogućnost smrti značajnog pojedinca.

Novo cveće, stabla stara;

Izdanaka nema bez korena i stabla. Stabla su mrtva, a izdanci su živi.

*Duše čiste, srca mlada,
Naslednici sveta žara;*

Grobovi su mesta poleta i zaklinjanja. Svladavaju smrt poreklom, ali i idealima,

*Tu se sleg'o život mladi
Da se s grobom razgovara.
„I ti pade, dragi brate!“
„Nisam, deco, vas dok traje!“*

Veza sa grobom je simbolizacija nezaludne smrti za budućnost novih naraštaja.

*„Je l' ti borba bila teška?“
„Pokušajte, milina je!“*

Borba nije teška, nego je, naprotiv, smisao življenja, a time i milina, pa je zato smrt u borbi podsticaj na nova pregnuća.

*„Šta si hteo? Kud si poš'o?“
„Tamo gde se stiči mora!“*

Grobovi lišavaju dilema, otklanjaju sumnje i nedoumice, pa su agensi neposustajanja u ostvarenju imperativa grupe.

*„Zar je vera tako jaka?“
„Uvek jača od zlotvora!“*

Mrtvi poručuju da se neprijatelj može svladati samo snažnom verom u ispravnost nadindividualnog cilja.

*„Malo nas je koj' bi smeli!“
„Al' vas jaka sila kreće!“*

Nije važan broj, važnija je snaga uverenja kao osnova borbenog morala, poručuju mrtvi od autoriteta.

*„Zar ko može stići celi?“
„Ko posumnja, nikad neće!“*

Sumnja je najveći neprijatelj na putu ka idealima. Grob posreduje i dogme u koje se ne može sumnjati, kolebljivi ne mogu dosegnuti zadati cilj.

*„A ko behu oni divi,
Koji su te napred zvali,
Koji su te ojačali,
Koji su ti krila dali?“ -
To bejahu ideali!*

Svetli grobovi su ideali i uzori ponašanja.

*Bez njih nema više leta
Nad oblakom mraka gusta;
Bez njih bi se malaksalo,
Bez njih bi se brzo palo,
Svet bi bio grob bez cveta,
Život prazan, - mladost pusta!*

Lišena grobova, kao mesta zaveta i sećanja na ideale, grupa bi se rasula, oslabila, poklekla, mladost bi bila mlaka i nenadahnuta, a život besmislen.

*Oko svakog svetlog groba
Prikuplj'o se život novi,
Naslednici svetog zara,
Kupili se sokolovi,
Pijuc' dušom svetle zrake-
Jest, tako je, braćo draga,
Ti grobovi nisu rake,
Već kolvke novih snaga!*

Ključna simbolična antiteza između rake i kolvke se svladava tako što se grob markira kao spoj života i smrti. Bez sećanja i posete grobu nema istinske obnove. Otuda na grobu nema mesta očaju zbog definitivnog nestanka konkretnog čoveka. Optimizam kolektiva natkriljuje očaj. Smrt nikako nije definitivni kraj, niti ništavilo, nego tvoračka snaga obnove.

*I vam je, jaoj, pao
Stegonoša dičnog stega-
Al' je sin'o grobak novi:
Vi stojite oko njega.*

Grob uglednog sija u mraku smrti. To je jedinstvo poreknutog ništavila smrti. To je komunikativna smrt koja mobilise grupu na aktivnost i ne dozvoljava joj da ostane na pasivnom očaju. Nije to mesto sećanja na onu vrstu žalosti kakva je tuga majke za umrlim detetom, žalost koja je u osnovi nekomunikativna uprkos empatiji i iskrenom saosećanju okoline. Ne, svetli grobovi ne podnose tugu, ličnu žalost ni očaj usamljene monade. Oni su prostor aktiviranja grupnog žara i otuda harizmatički potencijal naročite vrste.

*Tu pogleda brat na brata,
P'onda gore, p'onda u se,
Grudi drkću, usta ćute,
Ali duše razumu se.*

Emotivna homogenizacija u sećanju na mrtve je komponenta bez koje nema vaskrsa ni obnove.

*Da l' to snaga niče nova?
Daruj, Bože, blagoslova,
Da vas združi bratska sloga,
Zavetnike koji s'kupe
Oko groba Đurinoga!*

Zmajeva pesma samo je naizgled protivrečna. Ona je dijalektički niz simboličkih antiteza između života i smrti i u tanatosociološkom smislu jeste svedočanstvo jednog osobenog perioda u istoriji srpskog naroda. Cilj romantičnog okretanja prošlosti jeste sloga. Zmaj traži jedinstvo zavetovanjem na grobu i mobilise smrt u cilju narodnooslobodilačkih ciljeva južnoslovenskog oslobođenja. Iako se u pesmi izričito ne pominju nacionalni motivi, ona je nastala u vremenu kada su počela prožimanja nacionalnog i južnoslovenskog oslobodilačkog idealizma.

3.

Slična dijalektika života i smrti još izričitije se sreće u hilijastičkom jugoslovenskom nacionalizmu mladobosanaca koji je tridesetak godina kasnije izrazio Gavriilo Princip stihom u tamnici:

*„Al' pravo je rekao pre
Žerajić, soko sivi:
Ko hoće da živi, nek mre,
Ko hoće da mre, neka živi“ (Dedijer, 2010: 169).*

Nalik Zmajevoj, i Principova antiteza smrti i života poručuje da smrt za ideju nacionalnog oslobođenja osigurava trajni život, dok je obični pasivni život u stvari smrt, odnosno mirenje sa nepravdom. Dok je mladobosancima bio uzor Bogdan *Žerajić*, koji je 1910. u pokušaju da *ubije* generala Marijana *Varešanina*, tadašnjeg upravitelja BiH, promašio, pa se ubio, Zmaju je u tadašnjem Novom Sadu bio patriotski uzor Đura Jakšić.

Sličan imperativ borbene grupe da se na grobu ne kuka, nego slavi, i da smrt nije tragedija, nego ponos, beležen je u ritualima crnogorskog plemenskog društva. Verovatno nije slučajno sarajevski srpski list *Bosanska vila* 1910. godine objavio prilog Toma Orahovca „Roditelji Njegoševi nad njegovim mrtvačkim odrom“ (Miljić, 2011). U tekstu stoji da je Njegošev otac Tomo nad mrtvim sinom rekao: „Pomoga vi Bog braćo Crnogorci, dao Bog i sveta Trojica, da ova smrt mojeg sina i vašega i mog gospodara, bude srećna za sve nas i našu vitešku zemlju!“. A Njegoševa majka Ivana je upozorila: „Braćo Njegoši, sokolovi crnogorski, nije to lijepo što činite, nije pravo da plaćete i kukate za Vladikom. Nije on rođen za plakanje, niti je radio za kukanje.... Treba da plaću i da kukaju one majke koje rađaju, nose i čuvaju izrode, izdajnike i pogani ljudske, a ja ne“ (cit. prema: Miljić, 2011). Iako nema istorijskih dokaza za ove reči, važna je heroizacija junačke smrti i tradicionalizovanje društvenointegrativnog imperativa grupe u kolektivnom pamćenju: „Za junakom se ne plaće“.

Ništa manje nije ni Zmajeva pesma banalna žalost niti je trivijalno kliktanje na Đurinom grobu. Grob ovde nije ni mesto sujeverja, nego su romantičari, okrećući se grobovima, veličali slavnu prošlost i čuvali je od zaborava. Nije to ni obično osmišljavanje potrage za jednoobraznošću zatvorenog plemena preko groba. Zmajevo simbolisanje groba uglednika treba procenjivati u kontekstu vremena i ciljeva. Pesniku je cilj bila homogenizacija zarad ostvarenje antiimperijalističkih i oslobodilačkih, a ne porobljivačkih ciljeva. Usimbolisani Đura Jakšić je signatura nesmrtnog oslobodilačkog pregnuća koje stoji u znaku cilja „Balkan balkanskim narodima“. Zmajeve „Svetle grobove“ treba razlikovati od slične funeralne simbolizacije šovinizma preko grobova u istom regionu krajem 20. veka. Kod Zmaja se ne radi o „banalnom duhu palanke koji upućuje na smrt kao svoju funkciju“ (Konstantinović, 1969: 295), niti o simbolizaciji smrti koja podstiče šovinizam. Nije toliko važna ni verska nota na kraju pesme. Zmaj je Đurin grob video kao orijentir koji uklanja lutanje mladih oko traženja

uzora, ali i kao mesto sećanja na kom se hrabri nacionalno oslobođenje od ugnjetavanja stranih velikih sila. Ovde nije прибежиште бо́жја милост нити nebo, nego se nacija okreће земалjskoj отадзбини i истиче своје културне узоре. Док је хришћанима аутентична домовина било небеско царство, naciji је то овоземалjsка отадзбина.

U mnemotehničkom pogledu „Svetli grobovi“ su neka vrsta srpskog kulturnog imperativa nalik antičkom jevrejskom imperativu „Ne smeš da zaboraviš“. U oba slučaja grob predaka je posrednik nezaborava, s tim što je kod Jevreja pomenuti imperativ kletva, a kod Zmaja tek opomena. Grupe nameću različitu obaveznost sećanja. Jevrejski Deuteronomijum je knjiga koja dramatizuje opasnost zaborava na odlazak Jevreja iz Egipta, a instanca kojoj se polaže račun su bogovi. Različite su i figure sećanja: kod Jevreja je to progon, kod Srba poraz na Kosovu. Premda Zmaj u ovoj pesmi ne pominje Kosovo, pesnik je nedvosmisleno upozorio na potrebu čuvanja identiteta nezaboravom. Zmaj patriotizam vezuje za kult mrtvog pesnika Jakšića. Svaki imperativ koji nameće obavezu sećanja nastoji da integriše sadašnjicu u prošlost. U užem tanatološkom smislu pesma „Svetli grobovi“ je zanimljiv romantičarski pokušaj rašlanjavanja društvene funkcije smrti. U žanrovskom pogledu pesma pripada rapsodskoj kulturi recitovanja zaveta na grobu. Rapsodi kanonizuju heroje i homogenizuju razne grupe zavetom na njihovim grobovima. Unutar epski organizovane i konstruisane prošlosti u prostoru prožetom permanentnim ratovima i nestabilnim državnim granicama i smrt je svečanija, a kolektivna prinuda na poštovanje smrti je snažnija. Opevani grobovi su trajniji od neopevanih i prenose se difuznijom i širom mrežom zvučnih rituala (muzika i pesma) za razliku od onih grobova koji su zapisani samo u prozi. Kod ratničkih naroda, čije je stradanje sačuvano u domišljanim i doterivanim epovima, grobovi su centralni simbolički kapital. Ritam pesme budi osećanja i olakšava pamćenje umrlih uzora, bratimi i homogenizuje razne grupe i mobilizuje ih protiv stranaca. Nalik guslarima, i Zmaj je bio profesionalni delatnik sećanja koji je ritmom stiha uobličio grob kao važno mesto sećanja čime je olakšao ne samo pamtljivost dela mrtvih, nego je i proširio prostor za pripisivanje novog smisla živih.

LITERATURA

- Alings, Reinhard. *Monument und Nation – das Bild von nationalen Staat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918*. Berlin: W. de Gruyter, 1996.
- Assmann, Alaida. *Der Lange Schatten der Vergangenheit – Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck, 2006.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja – pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Berghoff, Petter. *Der Tod des politischen Kollektivs: politische Religion und das Sterben und Toten für Volk, Nation und Rasse*. Berlin: Akademie Verlag, 1997.

- Dedijer, Vladimir. „Sreća Gavrila Principa“. *Gradac* 37 (2010): 153–189.
- Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke. Treći Program Radio Beograda* Leto (1969): 251–525.
- Miljić, Marijan. *Njegoševa smrt*, 2011. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/njegoseva_smrt.htm (posećeno septembra 2012).

Todor Kuljić

TOMB AND MEMORY

(Thanatosociological analysis of Jovan Jovanović Zmaj's poem „The Grave and Its Glory“)

Summary: A tomb and a tombstone are forms of spatial memory which ensure respect and identity. They are not merely burial places but also symbolic constructs of meaning and self-reflection of the living. They do not carry the messages of the dead but rather represent a means of communication between the living. Jovan Jovanović Zmaj's poem „The Grave and Its Glory“ is analyzed in this paper as an example of a well-differentiated symbolic capital of a national hero's tomb. The poet saw Đura Jakšić's grave as a beacon for the role-model-seeking youth as well as a place of memory which encourages national liberation from the oppression by foreign powers.

Key words: tomb, memory, identity, symbolic function of the dead

КРИЗАТА НА МОДЕРНОСТТА И ЗАВРЪЩАНЕТО НА МИНАЛОТО В БЪЛГАРИЯ И НА БАЛКАНИТЕ

Резюме: Статията разглежда четири големи тенденции на завръщането към миналото, след рухването на социализма в България и на Балканите.

Първата е свързана с реставрацията на капитализма, реституция на частната собственост, деиндустриализация, архаизация на обществения живот, завръщането на партии, политически нрави и символи от времето преди Втората световна война.

Втората тенденция е на геополитическо и политическо завръщане към мултиполярен свят и корумпирана многопартийна демокрация.

Третата тенденция е свързана с кризата на модерните идеологии и на идеята за прогреса, десекуларизация, завръщане на религии, суеверия, масов строеж на храмове, религиозни войни.

Четвъртата тенденция е на криза на модерната държава и нация, възраждане на стари локални и етнически идентичности и разпад на големи държави. Днес на Балканите има повече държави от времето преди началото на Османското господство на полуострова. От насоченост към едно по-добро бъдеще доминиращите нагласи са към реинтерпретации на историята.

Ключови думи: Балканите, България, модерността, миналото, тенденции

ШОКЪТ ОТ МИНАЛОТО: БЪЛГАРСКИЯТ „ПРЕХОД“ КЪМ НЕОЛИБЕРАЛЕН КАПИТАЛИЗЪМ КАТО ЗАВРЪЩАНЕ В МИНАЛОТО

През 1970 г. години знаменитият американски футуролог Алвин Тофлър публикуна своят бестселър *Шокът от бъдещето*, в който обясняваше скоростта, с която се променя всичко и бъдещето ускорено навлиза в нашето настояще, поради което хората не могат да възприемат и осмислят ставащото, преживявайки своеобразен шок. Бих казал, че през последния близо четвърт век ние преживяваме също шок, но не от ускореното идване на бъдещето, а от шоковото завръщане на миналото.

Българският преход бе разглеждан от неговите активни участници
¹ vkprodanov@gmail.com

ци и идеолози в началото на 90те години като „нов етап“, като по-висше състояние в сравнение с предходния социализъм. Реално той се оказва реставрация на различни минали състояния и характеристики с различна степен на давност – от три-четири десетилетия до повече от един век.

Започна се с реставрацията на стари партии, умрели още в 1934 г. или десетилетие след това, появиха се имена, фигури и символи от преди половин век. После единствени в бившите социалистически страни извършихме най-радикалната реституция, връщане ни към отношения на собственост от преди много десетилетия. Ще отбележа, че това връщане не бе направено с такива крайности, в такива размери и преди приватизацията на предприятията. Масштабите на връщането в икономиката и политиката назад с много десетилетия бяха може би най-големи у нас в сравнение с цяла Централна и Източна Европа.

Времето се върна повече от 50 години назад с имена, паметници и символи като се почне от улица „Мария Луиза“ и площад „Александър Батемберг“ до собствеността на някогашния български цар и опитите да влияе върху обществото. Десетки селища се върнаха назад в миналото със своите наименования – като се почне от Добрич и стигне до Монтана.

Беше извършено „връщане на земята в реални граници“, което я надrobi на повече от 10 милиона парчета, трудно обработваеми със съвременни машини, унищожена бе материалната база, огромни стада и птици в модерни птицеферми, разграбени машини за скрап, унищожени и продадени за скрап системи за напояване, връщане българското селско стопанство към времена, описани в знаменитото Яворово произведение „Градушка“, когато селското стопанство става така податливо на суша и наводнения, както век назад. Производството на месо, зеленчуци, плодове в страната се срива и оцеляваме чрез внос дори на чесън от Китай. Ако някога дори и в най-тежки времена българинът е оцелявал чрез селото сега над 90 % от зеленчуците идват отвън, а болестите и сушата унищожават дори това, което е засадено. Ситуацията през последните 20 години може да бъде описана с характеристики, типични за миналото един век назад, които откриваме в знаменитото съчинение на българския поет от началото на XX век Пейо Яворов:

*„А то градушка ни удари,
а то порой ни мътен влече,
слана попари, засух беше -
в земята зърно се опече...“*

Такава глупост и престъпления, с което да се върнеш назад с един век, не си е позволявала никоя страна в историята. Дори след Реставрацията във Франция прел 1815 г. 26 години след Революцията френският крал отказва на завърналите се от чужбина аристокрация, чиито земи са били национализирани и разпродадени от революцио-

нерите, да си ги реституират, за да не пострада френското земеделие. У нас това бе направено и селското стопанство се върна с един век назад, а селото се върна в кърджалийските времена преди повече от два века с вилнеещите цигански банди, убиващи останали възрастни хора за 20 лева, разграбващи реколта, птици, инвентар.

През 80-те години на XX век България е най-индустриализираната държава на Балканите и индустрията е основното перо, чрез което се създава национален доход. Четвърт век по-късно тя е най-деиндустриализираната страна на Балканите и в това отношение се е върнала в миналото 70-80 години, но в съчетание с едно опустошено село. Социализмът създаде една огромна маса индустриални работници, които бяха една от водещите по размери групи в обществото. Днес тази група до голяма степен е ликвидирана.

Въведена е корумпирана система за многопартийна представителна демокрация, в която политиките се обогатяват благодарение на достъпа до властта и броят на партиите е по-голям с пъти от броя им в 1934 г, когато на българите им е дошло от гуша от желаещите да се възползват от държавата и да грабят и посрещат с облекчение 19-майския преврат срещу партиите. Днес машабите на грабеж обаче през последните 25 години са по-големи от всякога в историята. Във всеки случай в това отношение държавата се е върнала с един век назад.

През 80-те години у нас е поставена задачата за „интелектуализация на цялото общество“, защото се смята, че бъдещето е на общества, основани на информацията, знанието, интелекта. Четвърт век по-късно обаче обществото се е върнало по степен на деинтелектуализация и опростачване 120 години назад във времето след Освобождението и десетки копия на простачината, дебелачината, безпардонността, самодоволната арогантност на Бай Ганьо, Данко Хаирсъзина и Гуньо Адвокатина всекидневно ществат по екраните на нашите телевизори.

След 1945 г. в страната има значително количество неграмотни, но в резултат на кампанията по ограмотяване в началото на 50-те години неграмотността изчезва в българското общество. Днес отново има десетки хиляди неграмотни и техният брой ежегодно се увеличава. Страната се е върнала 65 години назад своето минало.

Социализмът залага в своето развитие на бъдещето, проявяващо се чрез новите технологии, които трасират пътя към ново икономическо и постиндустриално общество. Стратегически е ориентиран към икономика на бъдещето. Прави компютри четвърто поколение, супермодерния Завод за дискови запаметяващи устройства в Стара Загора, ДСО „Биотехнологии“. Четвърт век по-късно тези, които ни управляват, стратегически са ориентирани към икономика на миналото. Вместо на компютри четвърто поколение, те залагат на поклонически туризъм, привличащ вярващи в чудеса хора. Вместо на супермодерния Завод за дискови запаметяващи устройства в Стара Загора разчитат на археологически разкопки на реалности от преди две хилядолетия, с които да правят културен туризъм. Вместо на икономиката на биотехнологиите и на ДСО „Биотехнологии“, свързани с XXI век, разчитат на икономика на вампирите и мощите на Йоан Пред-

теча. Министри като Огнян Дойнов, Стоян Марков, Стоян Овчаров разчитат на кибернетиката, суперкомпютрите и новите технологии за развитие на икономиката на България, а сегашният министър Симеон Дянков се гордее, че е „главен археолог на републиката“ и усърдно прави икономика от останките на миналото.

При първоначалното натрупване на капиталите в ранните фази на капитализма през XVI век в Англия, когато „овцете изяждат хората“, хиляди хора са прогонени бездомни от своите места, превърнати са в скитници и продяци и за да разреши проблема Хенрих VIII приема закон срещу скитничеството и избесва десетки хиляди души, отървавайки се от тях. При днешното наше първоначално натрупване на капитала отново хиляди хора стават скитници, клошари, бедомници, проститутки обитатели на гета, но заради „правата на човека“ те не са бесени, а си живеят щастливо край кофите за боклук и в мизерията на гетата. Живи са, но по своето положение са се върнали във времето на първоначалното натрупване на капиталите преди пет века.

В националната история ключов елемент в осъзнаването на българите като нация е борбата срещу „турското робство“ за свобода и национално освобождение. Около това е изграден пантеонът от герои, задаващи идентичност. Сега обаче отново се появяват заглавия, език, дискурс, описващ българите като роби, подобно на техните възприятия за ситуацията преди 150 години. „Робите на Европа“ – така са характеризирани една немалка част от българите имигранти в Западна Европа в представено през август 2012 г. изследване на проф. Духомир Минев в рамките на проект на КТ „Подкрепа“, като се подчертава свръхексплоатацията и принудителния труд, който те полагат, както и нарастващото количество хора, които са жертви на трафик с цел принудителен труд. Така „робството“, от което като че ли бяхме излезли през 1879 г. отново се завръща и то не в тогавашния политически, а в много по-тежкия икономически смисъл на думата (Костова, 2012).

В спорта на Олимпиадата през 2012 г. в Лондон се върнахме 60 години назад в 1952 г. в постиженията си. На изложението „Направено в България“ през 2011 г. българските фирми представяха набор от стоки, типични за края на XIX век – минерална вода, розово масло и пр., т.е. върнали са се 120 години назад. В цели региони в България поминък се търси в селски туризъм, предлагаш някогашни традиции и кухня. Малко Търново – територията, на която се извършва някога Преображенското въстание, имаше период на индустриално развитие и в него имаше индустриални и преработващи предприятия, включително и по електроника по времето на социализма, но днес това е територия, която оцелява, връщайки се назад в традиционното и доиндустриално общество към традиции и занаяти, с които да привлечат туристи.

България се е върнала в средновековието по брой на врачки, снахари, астролози, магьосници и според изследване на агенция „Галъп“ по поръка на „Жената днес“ близо половината българи смятат, че им е направена черна магия, т.е. връщането е сигурно две столетия назад. Скоростта, с която у нас днес се изграждаха религиозни храмове на

различни вероизповедания през последните две десетилетия е по-голяма отколкото през всичките последни двеста години. Модерното ни здравеопазване се срива и все повече българи тичат при самозвани лечители и гадатели, както това е ставало много преди така модерната епоха. Хиляди болни и сакати българи се събират всяко лято на „Кръстова гора“ с надеждата за чудо което да ги излекува, връщайки се със столетия и хилядолетия назад, очаквайки чудодейно изцеление там, както са се събирали край шамани и проповедници. Един от най-големите сблъсъци на различни групи през 2011 г. се оказва с вярващите на една джамия – Баня башъ в София, а не например сблъсък за правата на захвълените на произвола работници в Кърджали. Възраждат се като че ли изчезнали в далечното минало религиозни напрежения и конфликти. В едно общество, в което повечето форми на светска солидарност са се разпаднали стотици мюсюлмани, прииждащи от цялата страна се събират пред съда в Пазарджик, за да изразят солидарност и подкрепят своите едновеци в съда. Самият министър-председател Бойко Борисов е суеверен като средновековна бабичка и признава, че връща колата на Националната служба за сигурност, ако черна котка му пресече пътя. В това отношение България се е върнала наистина към средновековието.

И не е случайно, че това суеверията и вярата в чудеса се култивират от най-високо място. На политическите маркетингози им трябва да не хора, които залагат на разума си, а на вярата. Разумният човек се съмнява, той трудно може да бъде лъган, докато опирацията се на вярата и опростаченият е много по-податлив на всякакви политически обещания за чудеса, много по-манипулируем. Ако е лесно да го убедиш, че проблемите му ще се решат като докосне мощите на Свети Йоан или поредната „плачеща Богородица“, за политическите маркетингози ще бъде много по-лесно да го накара да вярва в чудото на поредния спасител и да му противопоставят препятстващия неговите усилия политически противник във формата на сатана, виновник за всички наши неволи.

България е върната в средновековието и с появата на пиратството, което е повече или по-малко ликвидирано като че ли преди няколко века. Както писа преди време в Преса, само за две години между 2006 и 2008 г. речните пирати по Дунава са претарасили 38 плавателни съда на „Параходство Българско речно плаване“. От Дунава до Сомалия върлуват пирати и залавят български кораби.

За 23 години България претърпя демографска катастрофа, която е сравнима само с катастрофата през първите десетилетия след падането под Османско робство. Тогава обаче структурата на населението е такава, че внушава оптимизъм за преодоляване на демографския упадък. Сега интелектуалната и възрастова деградация са такива, че демографското дередже е много по-тежко отколкото преди предишния век.

Докато политиците празнословеха след колко време ще стигнем Европа, ни водеха уверено в противоположната посока и макар че почти всеки от нас мъкне със себе си мобилен телефон, общуваме по

скайп и фейсбук, гледаме плазмени телевизори, всъщност населяваме най-различни пространства от миналото с илюзията, че сме някъде другаде. Тофлър се тревожеше за това как хората ще се справят с шока от бъдещето. А аз, наблюдавайки вече четвърт век станалото, се чудя ще оцелеят ли българинът и България от шока от миналото.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ЗАВРЪЩАНЕ НА МИНАЛОТО

Завръщането на миналото обаче не е само характеристика на България. В една или друга степен то е започнало десет години преди 1989 г., когато Фукуяма обяви „краят на историята“ и се осъществи с първата религиозна революция от столетия насам – ислямската революция в Иран. След това това завръщане в миналото стана в Източна Европа и постепенно започна да се реализира в различни сфери.

Миналото се завръща в *геополитическия смисъл* на трансформации на световната система, свързани с криза на досегашния хегемон и навлизане на тази система в ситуация на флукуация. През 2008 г. сънародникът на Фукуяма Робърт Кейган констатира това в своята шумно дискутирана книга, озаглавена „Завръщането на историята и края на мечтите“ (Kagan, 2008). В нея той анализира експанзионистката политика на САЩ след края на студената война и стига до извода, че целите, които си е поставила тя не са се реализирали – в Ирак цари хаос, Китай набира все по-голяма мощ и прави САЩ зависими от него, Русия се завръща на световната сцена. Така предходните очаквания за многополярен свят, в който САЩ ще налагат правилата на играта, са се оказали нереалистични и имаме „завръщане на историята“ в ситуации, сходна на тази в края на XIX век, при което те ще трябва да решават проблемите и да влияят върху събитията, наред с други държави като Китай, Русия, Индия и пр. Конкуренцията между великите сили ще предопределя посоките на този век, както и създаването на алианси и контралианси и променящи се партньорства, подобно на геополитиката тогава. Както са смятали класически реалисти като Ханс Моргантау и Ройнхолд Нибур, конфликтите са неизбежни, а национализмите и конкуренцията между държавите за власт, ресурси и влияние са нещо, което остава непроменливо, независимо от глобализацията. Така XXI век ще бъде конкуренция между големите световни сили – САЩ, Европа, Русия, Индия, Китай, Япония, Бразилия. С появата на Сърбия, Черна гора и с обединението на Германия картата на Европа наподобява тази от 1914 г. Балканите също се връщат към ситуацията от времето преди Първата световна война, но при наличието на много повече национални държавици на тях и неизмеримо по-силна и с повече перспективи Турция на мястото на Османската империя. Китай, който до 30-те години на XIX век е най-мощната икономика в света, но отстъпва за век и половина тази позиция на Запада, сега се връща отново като водеща икономика в света, преобръщайки

силовите отношения с век и половина назад.

А това ще изисква завръщането към политическия реализъм навсякъде другаде. Перестройката и това, което последва след нея бяха времена, в които в контекста на преден план излязоха политическия идеализъм – предимствата на ценностите на либералната многопартийна представителна демокрация, борбата за демокрация, за права, за общочовешки ценности. Във всички лозунги на Горбачов водещото бе именно това, за разлика от поведението на Китай и Дън Сяопин, което беше тотално подчинено на политическия реализъм, съобразно принципа „не е важен цвета на котката, а дали тя лови мишки. В определени ситуации подобно бе поведението и на САЩ. Джордж Фридман, големият американски политически анализатор и шеф на близката до ЦРУ агенция „Стратфор“ в своята работа „Светът след 10 години“ заявява, че САЩ са отстъпили от политическия реализъм при нападението си срещу Ирак и с лозунгите си за създаване на демокрация в Близкия Изток от традицията на политически реализъм, която е била важна за тях, а тя е означавала навсякъде по света да се прилага принципа „разделяй и владей“ и така господствай. Те са господствали в Близкия Изток, противопоставяйки Ирак и Иран, а сега това е станало невъзможно и цялата архитектура на отношенията там се срива. И той отбелязва, че политиката на САЩ от тук нататък ще се върне към политическия реализъм, при който не е важен моралът, а интересите, а моралът е само голи декларации, зад които се крият съвсем различни интереси. В този смисъл навлизаме във все по-голяма степен в свят, в чиито международни отношения отново става важен политическия реализъм. И на Балканите все по-важни ще стават интересите, а не идеологиите и празнословието за демокрация и ценности.

КУЛТУРНО, СВЕТОГЛЕДНО, РЕЛИГИОЗНО ЗАВРЪЩАНЕ НА МИНАЛОТО

Идеологиите, породени след Френската революция, са свързани с дискусията за наличието на едно по-добро бъдеще, резултат на прогресивното развитие на обществото. Либералните и социалистически идеологии от XIX век насам предлагат именно такова бъдеще като неговият най-радикален вариант са идеите на комунизма. С рухването на източноевропейския социализъм и неолибералната глобализация, разрушаваща социалната държава, на която се крепеше западноевропейската социалдемократия, с възхода на световната икономическа криза след 2008 г. в кризисно състояние са и различните неолиберални и неоконсервативни идеологии. Популярност намират социални теории за рисковото общество, за опасното бъдеще с глобалното затопляне, изчерпването на различни ресурси, недостиг на храни, най-различни катастрофични сценарии за бъдещето на човечеството. Навсякъде имаме усещане за несигурност. При това положение историята се превръща в място за търсене на убежище, сакрални значения, тайни,

интерпретации, идентичности в един все по-опасен и несигурен свят.

В своя лекция, четена на семинар в курорта Камчия през септември 2012 г. професор Конастинтин Колин от Руската академия на науките изнесе данни за проучване сред московските ученици. През 2011 г. 28% са смятали, че не земята се върти около слънцето, а слънцето около земята, както се е мислило преди времето на Галилей. През 2012 г. техният брой е станал 30%, т.е. в някакъв смисъл имаме движение назад към средновековието. Завръщат се на пръв поглед изоставени в традиционното и средновековно общество суеверия. А след 23 години разкъсани връзки, през 2012 г. от Русия идва в България екип да прави съвместна продукция за необичайните способности за Ванга, т.е. за феномен, който е бил традиционно свързан с миналото, с псевдонауката. През 2011 г. на конференция в МГУ в Москва бях настанен в техния хотел в Москва и се оказа, че хотелът на най-известния университет в Русия е същевременно и място, където отсядат поклонници, сякаш това не е университет на XXI век, а от времето на края на средновековието. В Москва като цяло се изгражда мрежа от специализирани хотели за вярващи, пристигащи в столицата. В тях се изграждат молитвени стаи и храмове. Преди време руският лауреат на нобелова награда физикът Виталий Гинзбург отбелязва във в. „Нови Известия“: „Страната не просто потъва в мракобесие, а се срива в средновековието“. Правителственият вестник „Российская газета“ публикува астрологически прогнози. А Сергей Корзун пише: „С тъга отбелязвам, че науката и научния светоглед в нашата страна се култивираха именно при комунистите“. А сега: „Последните от стълбовете на науката си отива! Какво да правят тук? Да гледат ’Битка на екстрасенсите’? Да изучават плачещи икони? Да благовеят при ежегодното пристигане на благодатния огън?“ (Корзун, 2012: 3).

Технологиите са във възход, но се появява феноменът „цифров абориген“ – млади хора, които са непрекъснато с някакви електронни устройства, в интернет, но демонстрират, но трудно си концентрират трайно вниманието към нещо, мисленето им е фрагментизирано във вид на своеобразни клипове и в някакъв смисъл техните характеристики са връщане назад на човека.

Говори се за своеобразна „голяма вълна към паметта“, която се разгръща от 80-те години на XX век насам. „Нейното видимо и по-осезаемо *alter ego* е интересът към наследството: към неговото опазване, класифициране, валоризиране, но също и преосмисляне. Издигнати бяха мемориали, големи и малки музеи бяха обновени и умножени. Значителна част от хората с интерес към генеалогииите започна усърдно да посещава Архивите. Обърнато бе внимание на паметта на местата – и през 1984 г. един историк, Пиер Нора, предложи термина ’място на паметта’“ (Артог, 2007: 27).

Имаме завръщане на миналото в светогледния смисъл на думата като отказ от фундаменталната просвещенската вяра в науката и в това, че бъдещето е по-добро от миналото, в прогреса, страхът от бъдещето и обръщането към миналото в търсене на корени. През 1979 г. когато започнаха вълненията в Иран единствен философът Мишел

Фуко предвиди, че започва ислямска революция, докато никой друг, включително и мощните разузнавателни и аналитични служби на САЩ не очакваха, че ислямът може да бъде религия, която прави днес революция. През последните години този процес на реислямизация върви в целия мюсюлмански свят, особено след така нар. „арабска пролет“. Стана ясно, че завръщане към миналото имаме и във формата на ресекуларизация и нарастваща отново роля на религиозните идентичности, на глобализирани религиозни идентичности.

Според Умберто Еко главна особеност на нашето време е връщането в миналото – в технологиите, политиката и обществените отношения. Ислямският фундаментализъм породи християнския консерватизъм, а Берлускони прилича на развратен римски император от епохата на упадък (Еко, 2010). Религиите се опитват да заемат вакуума, оставян от кризисните идеологии и мащабите на строеж на джамии, църкви и всякакви други църковни сгради днес са вероятно по-големи отколкото във върховия етап на Средновековието. Неслучайно Хънтингтън обяви своята концепция за „сблъсък на цивилизациите“, а в различни региони имаме религиозни сблъсъци и войни, които ни напомнят времето на средновековието. В Афганистан и Ирак срещу американските войни се водеше „свещена война“ под флага на исляма, американците са възприемани като новите кръстоносци. А в Нигерия битката между мюсюлмани и християни се води с настървение, непознато от времето на Реконкистата на Пиринеите. Почти всекидневно глобалните медии ни поднасят масови демонстрации, сблъсъци, убийства и конфликти, свързани с религията. Карикатури на пророка Мохамед в Дания и демонстрации на стотици хиляди хора в десетки градове в света, сблъсъци с полицията, загинали. Забрана на германски децата да се обрязват религиозно – скандали, демонстрации, протести. Поругаване на храм в Москва от пънк група – арест, протести в целия свят, дипломатически ноти. Филм за пророка Мохамед в САЩ – масови вълнения в Близкия Изток, убийство на американския посланик в Либия. Да, Хънтингтън наистина се оказа прав – нищо, че толкова го ругаха е се опитваха да го отричат.

През 1648 г. завършва 30 годишната религиозна война в Европа и от тогава се смята, че войните на религиозна основа са останали в средновековието. През XVIII, XIX, по-голямата част от XX век се водят класови войни, войни за национално освобождение, войни между държавите, войни за ресурси. Извършват се буржоазни, национално-освободителни, социалистически революции. От 1979 г., когато в Иран се извършва ислямска революция имаме тенденция на завръщане в глобален план на религиозни въстания, революции, конфликти, където мотивацията на основните участници е религиозна. Преломна точка бе терористичния акт срещу търговските кули в Ню Йорк на 11 септември 2001 г. На нападението на американците в Ирак и Афганистан бе отговорено със самоубийствени атентати по религиозни мотиви. През първите десетилетия на XXI век се оказва, че полицейските сили в различни страни много по-малко се опасяват от бунтове и революции на политическа и идеологическа основа, от

терористични акции на бедните работници, отколкото се страхуват от религиозно мотивирани фундаменталисти и групировки. Дори по време на национално-освободителните борби през XIX век на Балканите значими конфликти на религиозна основа. В битките в бивша Югославия обаче през 90-те години на XX век бяха особено ожесточени между православни сърби и мюсюлмани в Босна и Косово, между православни сърби и католици в Хърватско. Бяха унищожени стотици християнски и мюсюлмански храмове. В Близкия Изток сунитските държави се обединиха, за да свалят правителството на Сирия, което е свързано с ислямска секта, която е близка до иранските шиити. В продължение на 23 години „преход“ към неолиберален капитализъм у нас няма арестувана група за нелегална политическа дейност, но има арестувани групи с обвинения, че са опасни с ислямски фундаментализъм и тероризъм. В определен смисъл имаме завръщане към ситуацията преди 1648 г. Така нар. „арабски революции“ се извършват уж в името на демокрацията, но на власт идват религиозни партии, които веднага въвеждат ограничения на поведението на религиозна основа. През XX век големите класови битки са в името на едно по-добро и светло бъдеще. Сега се оказва, че битките са в името на определени религиозни каузи, които до вчера са изглеждали минало.

Проучване в глобален план извършено през 2012 г. от известният американски „Пю Рисърч Център“, посветено на промените в религията в различни страни, установява „нарастваща вълна на религиозни ограничения“ в много страни в света в контекст на задълбочаващи се религиозни противоречия. Делът на страните с високи или много високи ограничения върху различни на господстващите религиозни вярвания нараства от 31% в средата на 2009 г. на 37% в средата на 2010 г., но тъй като някои от държавите, в които има ограничения, са с голямо население, то по същество около три четвърти от около 7 милиардното население в света живее ситуация, от една страна на ограничения върху определени религии, а от друга страна – висока враждебност, свързана с религиозните отношения. Само за една година имаме 70% нарастване на броя на хората в това отношение. При това такива процеси се наблюдават не само в слаборазвити държави, но дори в страни като Швейцария и САЩ.²

Никога в историята ежегодно не са се строели толкова храмове на религиозни общности колкото днес и в това отношение дори Средновековието няма предимство пред настоящето. Броят на джамиите в Западна Европа днес е по-голям от когато и да е било преди това, а забулените жени в центровете на големите градове ги връщат с десетилетия назад. В битката между евреи и палестинци важни аргументи на всяка от страните е историческата принадлежност на земите, в които живеят.

В различни страни държавите или държавните лидери започват да провеждат политики, чрез които се обръщат към религията като източник на подкрепа, авторитет, опора, забравяйки някогашните идеи за отделеност на църква и държава. В Турция жената на министър-

2 „Rising Tide of Restrictions on Religion.“ Pewforum.org, September 20, 2012.

председателя демонстративно ходи облечена като мюсюлманка. В България министър-председателят Бойко Борисов инспектира строителството на църкви, не на научни институти или високотехнологични заводи. Партията му дава дарения от субсидията си за строителството на църкви, а не за нови технологии.

Наблюдава се растяща „грижа за консервацията (на паметници, предмети, начини на живот, природни места, животински видове) и за опазване на околната среда... В областта на градоустроителната политика консервацията и обновяването на жилищния фонд изместиха повелите на модернизацията, чиято бляскава и брутална очевидност не бе поставяна под въпрос до този момен. Като че ли се търсеше да се запази въстанови миналото, вече изчезнало или умиращо. Разтревоженото настояще започна да търси корени и идентичност, загрижи се за памет и генеалогия“ (Артог, 2007: 145).

Нарастване интересът в глобален план към миналото като обяснение на събитията от настоящето. Холивудските образи на супергерои археолози – Индиана Джоунс и Лара Крофт завладяха в света, но и в реалността значението на археолозите нараства и всяка страна има един или няколко супергерои археолози, които всекидневно са в уста на медиите с поредно откритие или интервю. У нас тази роля играе Николай Овчаров. В литературата бестселър станаха работите на Дан Браун, обясняващи проблеми на настоящето с неща от миналото.

УМНОЖАВАНЕТО НА ИДЕНТИЧНОСТИ И НОВОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Краят на средновековието със стотиците малки политически общности в Европа, включени в хлабавата Свещена римска империя на германските императори, дойде с възхода на големи национални държави като Франция. Сега неолибералната глобализация носи със себе си тенденции на криза, на разпад на предходните национални държави в глобален план и на „ново средновековие“ от гледна точка на рязкото умножаване на политическите единици и заличаването на модерното понятие за суверенитет в резултат на глобализацията, регионални организации от типа на ЕС и доктрините за „хуманитарни интервенции“ и „човешки права“, чрез които големите сили свалят неудобни правителства в една или друга държава. Преди Първата световна война в света има около 60 държави, сега са към 210 и непрекъснато се увеличават групите в тях, които искат автономия и независимост. От XIX век насам това доведе до появата на 6 независими държави, но в последните две десетилетие те станаха 13. Процесът на интеграция в Европа дори улеснява тази тенденция, както се вижда от тенденциите на разпад на Белгия и отделяне на Шотландия от Великобритания. А още преди повече от две десетилетия видях в един от американските мозъчни тръстове сценарии за Европа, разделена на 200 малки държави, т.е. връщането ѝ към състояние

на Средновековието. Интернет и глобализацията допринасят за тези процеси, той като подсилват локалните идентичности и подпомагат за фрагментацията на идентичностите, за размиване на националните държави.

До 70-те години на XX век тенденцията е идентичностите да се формират чрез градските общности, създавани от индустриалната революция, чрез професиите, чрез социални стратификации, чрез принадлежността към една или друга класа. В статистически справочници и въпросници при преброяване на населението липсват такива показатели като религиозна принадлежност или етническа идентификация. В последните десетилетия обаче откриваме промени в доминиращите принципи на формиране и утвърждаване на общности – не чрез никакви обективни интереси, не чрез класово съзнание, а чрез „политики на идентичност“ като идентичността се възприема като натуралистично дадена или биологически (феминистка, при гей движенията, расово) или чрез историята и свързаната с нея култура и религия. Това също благоприятства умножаването на идентичностите, тяхната „деиндустриализация“, т.е. отслабване на професионални и други разделения, за сметка на такива, които до скоро се разглеждаха като останали в историята..

Фрагментизацията и плурализацията на съвременните общества, утвърждаването на идеята за свобода на словото без граници благоприятстват и за фрагментизация и плурализация на възприятията и интерпретациите на историята. Политическият плурализъм, предполагащ различни политически общности води и до различни четения на историята. Битките между партиите се превръщат и битки за различни обяснения на едни и същи събития, хора, факти.

Наблюдаваме тенденции на ново обръщане към национални, религиозни и етнически идентичности на Балканите от 70-те години на XX век насам и последователната тенденция на ориентация към миналото. В България грандиозните тържества и паметници по случай 1300 годишнината от създаването на българската държава бяха израз на такова обръщане на миналото като място за търсене на основания за настоящето. Възродителният процес, при който аргументът за промяна на имената на българските турци беше изцяло исторически – българската идентичност на техните прадеди – ни дава типичен пример за намеса на историята в изключително важни днешни събития. Ако модерната епоха се стреми да скъса с традициите за сметка на по-висши форми на отношения и съществуване, обещани от модерната епоха, то сега имаме завръщане към нея и нейното и непрекъснато реконструиране. От идеологическата ориентация към бъдещето (Турция на Ататюрк, скъсваща с миналото; България, Румъния, Югославия, ориентирани към едно минало общество) протича процес на връщане, реконструиране на миналото и използването му за конструирането на днешни идентичности. Това именно доведе до удвояването на държавите на Балканите и завръщането им към средновековието от гледна точка на увеличаващата се роля на всякакви местни идентичности.

Интернет и възможността, независимо в която точка на света си, да четеш новини и да гледаш телевизия на своя национален или местен език, правят все по-трудна предходната интеграция на имигрантските общности и това ражда политиките на мултикултурализма като опит да се реагира на тази ситуация. Дори САЩ извършват преход от „melting pot“ към „salad bowl“.

Като цяло в съвременния свят наблюдаваме две групи страни от гледна точка на ролята на миналото. Първата е на държави, които са във възход и са успели повече или по-малко да наложат единна визия за историята и това създава устойчива идентичност. Така е с Китай днес, който успява да свърже в едно историята си от Конфуций през Мао до днешния ден без да отрича нито един период. Подобна е тенденцията в държавите от БРИК. Втората ситуация е в кризисни страни, в които единното четене на историята става все по-трудно, водят се безпощадни войни, едни и същи събития, имена, периоди имат коренно различни интерпретации и това води до ерозия на единните идентичности и създаване на нови общности с нови идентичности, повече или по-малко единни. Това е типично за Балканите.

ЛИТЕРАТУРА

Артог, Франсоа. *Режими на историчност: Презентизъм и изживяване на времето*. София: НБУ, 2007.

Еко, Умберто. *Връща ли се часовникът назад: горещи войни и медиен популизъм*. София: Сиела, 2010.

Kagan, Robert. *The Return of History and the End of Dreams*. Knopf, 2008.

Корзун, Сергей. „Таблица умножения скорби“. *Квадрат* 13 (2012): 3–16.

Костова, Мария. „Робите на Европа“. *Преса* 5. 9. 2012.

THE CRISIS OF MODERNITY AND THE RETURN OF THE PAST IN BULGARIA AND IN THE BALKANS

Summary: The article discusses four major trends of return to the past, after the collapse of socialism in Bulgaria and in the Balkans.

The first one concerns the restoration of capitalism, restitution of the private property, deindustrialization, archaization of the public life, the return of political parties, manners and symbols of the time before WWII.

The second trend is of geopolitical and political return toward a multipolar world and corrupt multiparty democracy.

The third trend is connected with the crisis of the modern ideologies and the idea of progress, desecularization, a new rise of religions, superstitions, massive construction of temples, religious wars.

The fourth trend is of crisis of the modern state and nation, the revival of old local and ethnic identities and the collapse of big states. There are more states now on the Balkans than in the time before the Ottoman rule of the peninsula. From a focus on a better future dominant attitudes are towards the reinterpretation of our history.

Key words: the Balkans, Bulgaria, modernity, the past, trends

Mitja Velikonja¹
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede

„YUGO-VINTAGE?“ – MED JUGONOSTALGIJO IN RETRO TRENDI NA SLOVENSKEM²

Povzetek: Pionirske uniforme v glasbenih spotih. Partizanske oprave na koncertnih odrih. Tito na T-shirts najstnikov. V socialistične praporje odeti demonstranti. Rdeča petokraka na kavbojskem širokokrajniku. Vojaška sanitetna torbica na ramenu hipsterja. V stare modre delavske kombinezone oblečeni nastopajoči v zabavnih odvajah. Novo sešite triglavke na proslavah. Slovenija leta 1975? Ne, leta 2013.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, jugonostalgija, Yugo-vintage

UVOD

V pričujoči študiji me bo zanimali točno ti, v sodobni Sloveniji namnoženi fenomeni oblačilne kulture, ki se na različne načine in v različnih okoliščinah navezuje na socialistično Jugoslavijo. Kot taka je del mojega širšega raziskovalnega interesa za postsocialistično nostalgijo in retro estetiko. Odločil sem se raziskati zakaj prihaja do nošenje oblek ali zgolj posameznih oblačilnih kosov, ki popolnoma jasno, nedvoumno asociirajo na nekdanje socialistične in jugoslovanske čase? Kako to, da oblačila, ki s(m)o jih nekoč morali obvezno nositi (npr. pionirske oprave in vojaške uniforme), danes prostovoljno nosijo tudi ali celo povečini mlajše, postjugoslovanske generacije? Kakšne so kulturne specifike tovrstne sodobnega „jugo-stila“ ter predvsem njihova ideološka sporočilnost ter politična relevantnost danes, ki se razteza od golega zabavljaštva do jasne kritike sodobne družbe? Ali gre pri tem zgolj za popkulturno travestijo oziroma „dovoljeno subverzijo“, ali pa za dejansko, radikalno politično gesto? Ali celo za eno in drugo, skupaj? Če je moda „vizualizacija sebstva“ – kakšno sebstvo ustvarjajo/izražajo ta, kot sem jih poimenoval, „yugo-vintage“ oblačila?

Pod kulturološki drobnogled sem postavil vsa oblačila, ki so kakorkoli povezana s političnimi označevalci *tistih časov*. Z naborom nisem imel problema, saj je precej standarden: vojaške, partizanske in pionirske

¹ mitja.velikonja@fdv.uni-lj.si

² Ranija verzija ovog teksta na slovenačkom je u procesu objave u zborniku o modi u Sloveniji, koga uređuju Elena Fajt i Maruša Pušnik 2014. godine.

uniforme (od kap in torbic do visokih nogavic /volnenih za partizane in pionirskih belih dokolenk/), delavski kombinezoni, dresi reprezentance Jugoslavije ali glavnih (predvsem nogometnih) klubov, zastave SFRJ ali SR Slovenije, kratke majice s Titovo sliko, jugoslovanskim grbom ali rdečo zvezdo, „modni dodatki“ (rdeče zvezde, odlikovanja, pionirske značke, broške), oblačila imitatorjev Tita (in Jovanke), copati z všitim srpom in kladivom, nogavice s Titovo sliko ipd. Pogosto se pojavljajo z drugimi elementi, značilnimi za tisti čas, recimo pričeskami (pionirskimi, vojaškimi, tistimi iz estrade ali iz športnih igrišč npr. iz sedemdesetih let), plesi (kolo) in držami (korakanje, salutiranje, postrojavanje, voditeljsko pozdravljanje množic...). Beležil sem njihovo pojavljanje v medijih (tiskanih, elektronskih; članke, intervjuje, izjave, fotografije, videe), pregledoval sem promocijske materiale jugonostalgčnih bendov, razna vabila, zanimalo so me prireditve in praznovanja, kjer so se pojavljali tako odeti ljudje (od estrade do protestov). Materiale za to študijo sem intenzivno in sistematično nabiral zadnje tri, štiri leta, precej pa je tudi takih starejšega datuma.

Tako kot v svojih dosedanjih študijah kolektivnega spomina in nostalgij sem se tudi v tej gradiva lotil z dvema medsebojno povezanima metodološkima pristopoma: z analizo „od zgoraj navzdol“, torej (materializiranih) diskurzov ustvarjalcev in zagovornikov tega oblačilnega stila, in „od spodaj navzgor“, mentalitetnih obrazcev in prepričanj tistih, ki nosijo yugo-vintage. Pri tem sem uporabljal metode vizualne (semiotična analiza vizualnega diskurza) in „bosonoge“ kulturologije (opazovanje z udeležbo na koncertih, na raznih demonstracijah, pa tudi v običajnih okoliščinah, na ulici³) ter diskurzivne analize izjav ustvarjalcev, uporabnikov ali komentatorjev teh oblačil. Osredotočil sem se na njihovo nošenje na Slovenskem, primerjal pa sem ga s tistim v drugih delih nekdanje federacije.

Na Jugoslavijo vezan način oblačenja sem raziskoval in ga razumem v treh glavnih, medsebojno tesno povezanih kontekstih: kulturno-estetskim, politično-ideološkim in performativnim. Prvič, nedvomno je del globalnih modnih in dizajnerskih trendov retra, vintage-kultur, raznih *revivals* in prav tako pa – v postsocialistični vzhodni Evropi – „rdeče nostalgije“, torej grenkosladkega spominjanja na *dobre stare čase pod socializmom*. Drugič, razumem in raziskujem jih tudi v njenem širšem aktualnem politično-ideološkem kontekstu: življenju v slovenski nacionalni državi s prevladujočima neoliberalno in nacionalistično ideologijo in ne več v jugoslovanski federaciji z multikulturno in socialistično ideologijo. In tretjič, tovrstnega oblačenja se ne da ločiti od celega spektra performativnih dejavnosti in priložnosti, znotraj katerih se pojavlja: nostalgičnega obeleževanja nekdanjih praznikov, jugorock koncertov, zabavnih oddaj, protivladnih demonstracij, določenih uradnih državnih praznovanj in partizanskih proslav, pustnih povork, pa tudi drobnih subverzij na nivoju vsakdanjega življenja.

³ To se je včasih končalo v skoraj komičnih situacijah, npr. z dirjanjem za nekom, oblečenim v ta stil, da bi posnel uporabno fotografijo, ali nagovarjanjem na ulici, da bi izvedel motive za nošenje določenega oblačilnega kosa...

TEORETSKA IZHODIŠČA

Teme sem se lotil iz treh teoretskih izhodišč: Baumanove teorije o garderobnih skupnostih, raziskav vintage kultur in pa teorije novega modernizma, „metamodernizma“. Grem po vrsti.

Sociološki klasik Zygmunt Bauman „garderobne“ (ali „karnevalske“) skupnosti prišteje med „eksplozivne skupnosti“: tako kot nove identitete so tudi te skupnosti „izmuzljive, minljive in imajo en aspekt in en smoter“ (Bauman, 2002: 251) in jih moram razumevati v kontekstu izoliranega bivanja posameznikov v okoliščinah „tekoče moderne“. Izpostavi njihovo kompenzacijsko in eskapistično naravo: kot take „navsezadnje ponujajo začasen oddih od agonij vsakdanjih osamljenih bojov, od utrujajoče situacije posameznikov *de iure*, prepričanih ali prisiljenih, da se z lastnim prizadevanjem izvlečejo iz svojih morečih problemov“ in „omogočijo uživačem, da bolje prenašajo rutino, v katero se morajo vrniti v trenutku, ko se veseljačenje konča“ (Bauman, 2002: 252). Periodično sledenje točno določenemu kodu oblačenja, ki se razlikuje od vsakdanjega, je v sodobni družbi srečati praktično na vsakem koraku: od praznovanj Noči čarovnic, raznih tematskih večerov (rockabilly, goth ali pižama party) in prireditvev (vojaških, verskih ali strankarskih dogodkov) do onih na subkulturnih prireditvah.⁴

Drugič, vintage kultura. Ta povezuje in prepleta tri estetske principe: originalnost, retro in repro. Za razliko od second-hand kulture (in trgovin), ki je izrazito neselektivna in iz preteklosti prevzame karkoli, je vintage izbirčnejši, zahtevnejši, kompleksnejši (in posledično dražji): pristaja le na izbrane kose, ki so pridobili kulturni status že za svojega obstoja, in jih bodisi ohranja takšne, kot so, torej stare (originalnost), bodisi jih reproducira (repro), bodisi jih razvija (retro). Vintage kultura v notranjem dizajnu, pohištvu, embalaži hrane in pijač, grafičnem oblikovanju in seveda v modi iz določenega obdobja izbira le določene estetske smernice ali produkte (recimo rožaste strukture iz hipijevskega obdobja, usnje iz rokarske subkulture ali raztrganine iz punka). Vse se vrti okoli določenih starih elementov ne glede na to, ali so v tej novi vintage kulturi originalni, na novo ustvarjeni ali nadgrajeni.

Naj podrobneje razložim te tri principe. Preučevalka sodobnega oblikovanja Elizabeth Guffey označi retro za „nezgodovinski način poznavanja preteklosti“, ki kot tak dojema idealizirane podobe preteklosti, ki gnezdiijo v nostalgичnih hrepenenjih, „z veliko dozo cinizma in odtujitve“; po njeno ima „neresne in subverzivne vzgibe“ (Guffey, 2006: 14, 20). Newyorški poznavalec različnih „retromanj“ Simon Reynolds takole razvrsti glavne značilnosti retra: (1) „vedno zadeva relativno najbližjo preteklost“, (2) to preteklost „si prizadeva čimbolj natančno obujati“, (3) „najbolj splošno rečeno, zanimajo ga artefakti množične kulture“ in (4) „retro senzibilnost ne teži niti k idealiziranju niti k sentimentaliziranju preteklosti, ampak jo ta preteklost zabava in očara“ (Reynolds, 2011: xxx). Tudi Fruzsina Müller, raziskovalka madžarskih retro blagovnih znamk, predvsem Tizza športne obutve, ki izhaja iz socialističnih časov, loči med retrom in nostalgijo:

4 V ožjem jedru subkultur takšen pojav zaničljivo imenujejo *vikendaštvo*, torej pripadnost neki subkulturi (in s tem pripadajoč izgled) zgolj *čez vikend, za hec, zaradi imidža...*

„medtem ko se retro nanaša na vrsto modnega trenda, koncept nostalgije označuje osebni občutek“ (Müller, 2007: 36). Repro princip je prisoten v replikah starih izdelkov, ki skušajo čimbolj verno slediti originalom: gre „za reproduciranje starega čimbolj tako, kot je bilo, čeprav so se njegovi pomeni v tem času morda spremenili“ (Brown, 1999: 365). Potem so tu še stari, originalni kosi, torej dobro ohranjene stvari iz starih časov, ki so preživele v zaprašenih omarah ali so naprodaj na boljšjakih, v antikvariatih in na spletu.

Estetsko je najbolj propulziven seveda retro. Ta jemlje preteklost zgolj kot ustvarjalno izhodišče in ga nadgrajuje z novimi tehnikami in elementi. Za razliko od repra, ki označujem kot „staro novo“, originalov, ki so zgolj „stari“, je retro „novo staro“: nekdanja estetika je prepoznavna, a preobrazena, nadgrajena, prenovljena.⁵ Estetsko in ideološko vodilo retra je ironija: za Guffeyeva je „napol ironičen, napol hrepeneč in se ukvarja z nedavno preteklostjo z nesentimentalno nostalgijo“ (Guffey, 2006: 10, 11); za Reynoldsa pa njegov pristop „ni znanstven ali purističen, ampak ironičen in eklektičen“ (Reynolds, 2011: xxx, xxxi). Opozoriti pa velja na tiho političnost retro estetike. Ta se pojavi v okoliščinah, ko izgleda „boljša prihodnost“ že za nami.⁶ Nikoli se namreč ne referira na neko oddaljeno preteklost, ampak na tisto bližnjo, (zgodnje) moderno. Vrača se in duhovito preobrazja estetiko iz časov napredka in modernizacije, ki so imeli prihodnost, prepoznavnost, naboje. V našem primeru je to seveda socialistična in jugoslovanska era. Kjer je ta „preteklost s prihodnostjo“ – kot se dogaja v postsocializmu – politično delikatna tema, je to za retro-estetiko toliko boljše, saj ne ostane neopažena.

In tretje teoretsko izhodišče: prepričan sem, da sodobne zahodne kulture v zadnjih dveh desetletjih ne morem razumevati več samo s teorijo postmodernizma. Padec berlinskega zidu, nesluten razmah sodobnih komunikacij, teroristične grožnje in ekološke katastrofe, globalna revščina, korporativizem sodobnih družb, nove socialnosti in kibernetski svetovi, različni *konci* (zgodovine, ideologije, naroda, subjekta, umetnosti, družbe...) ipd. terjajo nov teoretski spoprijem. Mlada holandska kulturologa Timotheus Vermeulen in Robin van den Akker najdeta za to stanje posrečen izraz: „metamodernizem“, katerega značilnost je „oscilacija med tipično modernistično zavezanostjo in izrazito postmoderno brezbriznostjo“: ta „oscilira med modernističnim entuziazmom in postmoderno ironijo, med upom in melanholijo, med naivnostjo in vednostjo, empatijo in apatijo, enotnostjo in pluralnostjo, totalnostjo in fragmentiranostjo, čistostjo in nejasnostjo“ (Vermeulen and Van den Akker, 2010: 2, 5, 6). Metamodernistični diskurz navdihuje „moderna naivnost, ki pa se zaveda postmodernega skepticizma“, zato se tudi „zavestno zavezuje nemogoči možnosti“ (*impossible possibility*).⁷

⁵ Naj razliko med temi tremi principi in produkti ponazorim s primerom iz avtomobilske industrije, s kulturnim Volkswagnovim *hroščem*: na naših cestah lahko naletimo na obnovljene stare primerke iz petdesetih (originali), pod spretnimi prsti mehanikov in ličarjev narejene replike teh starih (repro), od 1997 dalje pa tudi na njegove nove izpeljanke, *nove hrošče* (retro).

⁶ Guffeyeva pravi, da je „retro-preteklost tudi implicitno povezana z izgubo vere v prihodnost“ (Guggey, 2006: 22), nemška raziskovalka retro-mode Heike Jenss pa, da gre retro razumeti „kot posledico in kot kompenzacijo modernosti“ (Jenss, 2004: 398).

⁷ Avtorja večino primerov navajata iz sveta sodobne vizualne umetnosti. Sicer pa teorija metamodernizma sega na različna področja sodobnega ustvarjanja in bivanja, od arhitek-

Njuna lucidna konceptualizacija in izpeljava pa ostajata rahlo nedorečeni: metamodernizem definirata kot oscilacijo, vmesno stanje, napetost *med* skrajnostima modernizma in postmodernizma. Le na enem mestu omenita, da gre za povezanost, za „dvojno navezo“.⁸ Sam bi njuno teorijo nadgradil prav na tej točki: na povezanosti med enim *in* drugim. Metamodernistična estetika in na splošno kultura po moje združujeta eno *in* drugo, modernizem *in* postmodernizem. V sodobni vintage kulturi je na različnih, prej nanizanih področjih najti niz parov skrajnosti, na katere opozarjata avtorja – projekcijo in percepcijo, obliko in brezobličnost, koherenco in kaos, pokvarjenost in nedolžnost, permanentnost in minljivost, preteklost in prihodnost, iskrenost in brezbržnost, eksistencialno tesnobo in hedonistično ekstazo, angažma in resigniranost, enotnost in pluralnost, tehnološki avtomatizem in človeško avtonomijo, *konce* zgodovine, ideologije itn. in njihove nove začetke – ki pa se inovativno povezujejo v konkretne artefakte. Po moje torej ne gre le za oscilacije, za „neuspešna pogajanja med nasprotnimi poli“ (Vermeulen and Van den Akker, 2010: 7), za nezmožnost njihove povezave. Ravno nasprotno: obravnavani primeri kažejo, kako prihaja do njihove povezave, sinergije, do navidez nezdržljivega tvorjenja novega na starih osnovah, do obsedenosti s kreativnih ponavljanjem in nadgrajevanjem nečesa nekoč obstoječega.⁹ Metamodernistična estetika ima naličje rimskega boga Janusa, zrečega v preteklost in v prihodnost. A šele od njegove dejanske umestitve na stran struktur dominacije ali struktur upora je odvisno, ali bolj odločno gleda nazaj ali naprej.

YUGO-VINTAGE – ZNAČILNOSTI IN KLASIFIKACIJA

Začel bi s par uvodnimi značilnostmi tega oblačilnega stila. Njegovo poreklo je zelo različno: del je originalen (stare uniforme, zastave, odlikovanja), veliko več pa je novih, repro ali retro kosov. Pri tem gre bodisi za konfekcijske, množično proizvedene, *ready-made* obleke, ki jih spretni trgovci prodajajo na spletu¹⁰ ali na uličnih stojnicah (recimo *T-shirts*, plastične broške z obrisom SFRJ, kovinske s slikami Tita in grba ipd.), za

ture, umetnosti, glasbe, filma, televizije, do literature, mode, internetnih kultur, ekonomije, politike in teorije. Glej <http://www.metamodernism.com/category/theory/>.

8 „Metamoderno je ustvarjeno iz napetosti, ne, dvojne naveze med moderno željo po smislu in postmodernim dvomom v smisel vsega tega“ (Vermeulen and Van den Akker, 2010: 6). Naj na tem mestu pripomnem, da se zelo dobro zavedam teoretske nedorečenosti samih pojmov modernizma in postmodernizma: praktično vsak njun preučevalec ju konceptualizira in definira (malce) drugače. Kljub temu pa lahko iz njihovih opredelitev izluščimo par temeljnih premis, skupnih imenovalcev enega in drugega, na katere se navezuje tudi metamodernistična teoretska nadgradnja Vermeulena in Van der Akkerja.

9 Omenim naj hiperinflacijo re-izrazov v sodobnih družbah: recikliranje, *remake*, retro, repro, revival, *return*, reprodukcija, rekonstrukcija, retrospektiva, reinterpretacija, reinvenčija, renovacija, reartikulacija, reinvenčija, *reunion*, revizija, rekreacija, *reconnection* (tehnika zdravljenja), retrogardizem, reakreditacija, *re-enactments*, *re-issue*, revitalizacija, reanimacija itn. itn. Reynolds (2011, xi) imenuje prejšnje desetletje „Re’ desetletje“.

10 Npr. triglavko ali titovko je mogoče naročiti po pošti za 19.90 evra (jasno, s popustom za večje količine) v nekem logaškem podjetju, majico Born in Yu Rock Partyzanov, pripadajočo čepico in njihov CD z jugoslovanskimi hiti pa za 10 evrov.

akcije posameznih skupin (npr. velenjskih študentov, ki so natiskali majice z zvezdo in napisom *Titovo Velenje*, pa ljubljanskih z *A smo se za to boril?* s sliko partizanskega borca), za kostume za javne nastope (pevski zbori, Titovi imitatorji, jugonostalglični bendi, starlete), bodisi za *naredi-si-sam* oblačila (izvezeni socialistični znaki) ali improvizacije (zavijanje v zastave). Dalje, ta stil je spolno, socialno in generacijsko *nedeterminiran*: primeri kažejo, da tovrstna oblačila nosijo zaradi različnih razlogov ob različnih priložnostih starejši in mlajši, ženske in moški, estradniki in anonimneži, pozerji in subverzivci. Yugo-vintage oblačilni stil ni *totalen*: zelo redko gre za popolno reprodukcijo ali nošenje celotnih originalnih oblačil (kot se to dogaja na partizanskih proslavah s praporščaki v *polni bojni opravi*). V veliki večini primerov gre za nošenje le enega oblačilnega kosa, detajla, dodatka, značke ali česa podobnega, torej na precej diskreten, a vseeno dovolj opazen način. Njegovo vodilo je torej eklektičnost, ne mimetičnost; parcialnost, ne totalnost. Naslednja značilnost tega stila je njegov izrazit *performativni značaj*: „obiskovalci predstave se oblečejo za to priložnost, upoštevajo oblačilni kodeks, ki je drugačen od kodeksov, po katerih se ravna vsak dan“ (Bauman, 2002: 251). Tak stil oblačenja je najti na uradnih (praznovanja, pohodi) in na neuradnih prireditvah (demonstracije), v popkulturi (koncerti, videi, zabavne oddaje), v potrošništvu (v reklamah, vabilih), na zabavah (pustna praznovanja, nostalglični ali sindikalni žuri); v manjši meri pa tudi kot čisto vsakdanji ulični *outfit* (recimo nošenje „kulturnih“ sanitetnih torbic JLA, majic z motiviko nekdanje Jugoslavije ipd.). Na določenih prireditvah je zaželen kot *dress code*.¹¹

Nadaljeval bom s kratkim opisom in klasifikacijo yugo-vintage oblačil, ki izhaja iz prej opredeljene delitve na originalni/repro/retro estetski princip. Najprej o *originalnih kosih*, torej tistih iz starih časov. Dele ohranjenih partizanskih uniform je videti na raznih partizanskih proslavah in obletnicah, na protestnih shodih, nosijo pa jih preživeli borci. Mnogo več je oblačil iz bližnje preteklosti: delov uniform JLA in pionirskih kopic in rutic, ki jih je prav tako mogoče najti na jugonostalgličnih proslavah, na protisistemskih demonstracijah leta 2012 in 2013, na zabavah, v outfitu retro bendov ipd. Nosijo jih tako stari borci kot mladi žurerji, tako pripadniki levice kot otroci, ki jih, odete v pionirsko čepico in rutko, pripeljejo (stari) starši. Na omenjenih protestih je bilo nekaj demonstrantov odetih v zastave socialistične Jugoslavije in socialistične Slovenije, torej z rdečo petokrako. Poleg tistim, ki se vanje oblačijo, so ta oblačila zanimiva tudi različnim antikvarjem in navdušencem nad tem obdobjem.¹²

Veliko več od originalnih kosov je *repro izdelkov*, „originalnih reprodukcij“, torej novih izvedb starih oblačil. Kot v vseh simulakrih so tudi tu kopije „boljše“, „bolj popolne“, „bolj avtentične“ od samih izvirmikov. Za omenjene partizanske proslave in prireditve se nanovo šijejo triglavke, za slovenske partizane značilne kape s tremi vrhovi. Nekatere so verni posnetki originalnih, z rdečo zvezdo, druge pa tej dodajo še slovensko trobojnico. Nova-stara delavska oblačila, kombinezoni, se prav tako pojavljajo v

11 Na študentskih praznovanjih *dneva mladosti* se priporoča *rdeč kos oblačila ali pa vsaj pionirska čepica*; glej <http://www.lokalpatriot.si/dogodki/2012/may/25/dan-mladosti/> ali <http://www.studentarija.net/event/yu-rock-cirkus/> dostop 23. 6. 2013.

12 Glej primer <http://zbiralci.com/forum/viewtopic.php?p=55916>, dostop 15. 1. 2013.

določenih skečih in glasbenih videih, kjer se lumpenproletariatsko slavijo *dobri stari časi*.¹³ Razni impersonatorji Tita – najbolj znan med njimi je igravec Ivo Godnič – nosijo replike njegovih maršalskih oblačil, najraje seveda bele uniforme, odlikovanja in temna očala. Podobno verno, v oblačila iz tistih časov, so oblečene tudi njihove spremljevalke, „Jovanke“.

Prevladujejo pa seveda *retro* oblačila, v katerih se mešajo najbolj tipični elementi nekdanjih uniform in označevalcev prejšnje države in sistema s tistimi iz sodobnih popularnih kultur, modnih trendov in erotike. Najpogostejša barvna kombinacija je močno kontrastna, avangardistično rdeče-črna. Tipičen primer so *T-shirts*, jih nosijo tako posamezni glasbeni izvajalci kot mladi na ulici, npr. z likom Tita,¹⁴ napisi *Moj nono je bil partizan*, *Vstajenje Primorske*, *SFRJ*, *Titovo Velenje* in raznimi proletarskimi motivi. Članice pevskega zbora Carmina Slovenica so nastopale v nedoločljivi kombinaciji pionirskih in partizanskih uniform.¹⁵ Na ljubljanskih ulicah sem opazil bikerja z – v tej subkulturi kultno – črno *stahlhelm*, torej nemško čelado iz prve in druge svetovne vojne, a s spredaj vrisano rdečo zvezdo. Precej hipstersko oblečena študentka oblikovanja, ki sem jo prav tako mimogrede prestregel na ulici, je imela na črni dolgi majici nalašč zelo nerodno, z debelim rdečim sukancem izvezeno posvetilo Titu.¹⁶ Z besedami Jensaove, „nova telesa in nove tehnologije dajo starim stilom nov izgled“ (Jens, 2004: 394).

Retro princip je očiten tudi iz neselektivnega navezovanja oblačilnih elementov partizanstva in jugoslovanske vojske na *army-look* stil.¹⁷ V nastopu Rock Partyzanov na Emi 2011 je bilo skupaj najti elemente ruskih in ameriških uniform, ne pa „njihovih“, partizanskih. Dve najbolj jugo-rock skupini na Slovenskem – poleg omenjenih še Zaklonske prepeva – v svojih videih, na koncertih in v promocijskih materialih cepita partizanski izgled na rokenrol odprave: „partizan“ ima namesto puške kitaro, roker izgleda cheguevarovsko (baretko, razpuščeni lasje, zvezda), „pionirka“ pa nosi rdeče tartan krilce ali erotični *rubberwear*.¹⁸ Pogosta je tudi erotična fetišizacija žensk v vojaških uniformah z obeležji JLA (recimo na predlanskem „klobučarskem pikniku“ revije Lady v Ljubljani, v blogovskem

13 Npr. Delavski bugi Rock Partyzanov s člani benda kot delavci in zapeljivimi plesalkami kot delavkami.

14 Npr. kitarist Nietov na zadnjem koncertu v Tivoliju, ko so nastopali kot predskupina. V zadnjih letih sem naštel okoli petdeset različnih vrst kratkih majic samo z njegovim imenom in likom. Majico s Titovim portretom in vstajniškim besedilom je na neki neuradni prireditvi, ki jo je organiziral predsednik države Borut Pahor, julija 2013 nosil tudi ameriški veleposlanik v Sloveniji Joseph Mussomeli.

15 Podoben oblačilni „rdeči retro“ najdem na naslovnici albuma nemškega elektro-industrial izvajalca *wumpscut*: (Fuckit, 2009) ali newyorško-rusko-judovske pevke Regine Spector z zgovornim naslovom *Soviet Kitsch* (2004).

16 Vse skupaj je bilo podobno estetiki tistih manjših belih prtov s kakšnimi gospodinjstskimi ali domačijskimi motivi in izreki (tipa *Ljubo doma*, *kdor ga ima*), ki so do pred nekaj desetletij krasili kuhinje kmečkih in delavskih gospodinjstev.

17 Sicer so s koketiranjem svojega imidža z uniformami (desnih) totalitarizmov pri nas začeli retrogardisti Laibach že v začetku osemdesetih.

18 Glej mdr. <http://www.6yka.com/novost/1727/aleksandar-trifunovic-zbogom-jugoslavijo>, dostop 6. 1. 2013. Podobno najdem v nekaterih videih in na nastopih Ali Ena, tria Tris, Lepega Dase, makedonske pevčice Orhideje Dukove, pa Tijane Todeske Dapčević...

zapisu na *Dan republike*, seveda SFRJ¹⁹ ali na vabilu za študentski *pristni Yugo rock žur* v klubu Companeros jeseni 2012). Vse to se pogosto konča v popolni seksualizaciji „pionirk“ in „vojakinj“.²⁰

Yugo-vintage oblačilna kultura, ki povezuje te tri estetske principe, torej središči okoli najbolj temeljnih političnih označevalcev nekdanje socialistične Jugoslavije, kot so njene uniforme, simboli in barve (manj pa drugih, nepolitičnih, recimo krojev, vzorcev, barv oblačil ali pa pričesk iz tistih časov). Kot taka ima torej prepoznavne ideološke in politične razsežnosti: ne preseneča, da se na mnoge jugonostalgичne prireditve takoj lepi oznaka „vintage“.²¹

ANALIZA IN INTERPRETACIJA

Yugo-vintage je modni in obenem politični fenomen, a ne eno ne drugo povsem. Lahko ga razložim skozi več medsebojno prepletenih nivojev in perspektiv: oblačilne kulture, modnih trendov, spolnih vlog in končno ideologije.

S stališča oblačilne kulture ugotavljam, da gre za prepoznaven in fokusiran stil, ki ga sestavlja nabor partizanskih, pionirskih, vojaških in delavskih oblačilnih elementov, ki se mešajo s tistimi iz sodobne popularne kulture in subkultur. Modni stil je relativno obstojen način oblačenja, ki ga zaznamujejo točno določeni označevalci (recimo vestern stil, punk ali heavy-metal stil, *art nouveau*). „Stili obstajajo neodvisno od mode“, trdita preučevalca mode Marilyn J. Horn in Lois M. Gurel, „lahko so celo zelo nemodni, kot bi bili vzeti iz kakšnih zgodovinskih bukl“ (Horn and Gurel, 1981: 217, 218). Tržaški umetnostni kritik in teoretik Gillo Dorfles označi stil kot „idejno gibanje (in ne zgolj oblikovni ali figurativni vidik), ki se urešničuje v določeni umetniški strukturi in ki odgovarja prav tako točno določenim družbeno-ekonomskim in kulturnim razlogom“ (Dorfles, 1986: 51).

Stil je torej relativno statičen način oblačenja, ki kljubuje bliskovitosti modnih trendov. Moda je namreč spremenljiva: to je „priljubljen, sprejet, prevladujoč stil oblačenja v določenem času“, ki ga zaznamuje „cikličnost, torej postopen vzpon, vrhunec in potem zaton širšega sprejemanja oblačilnega stila“ (Horn and Gurel, 1981: 218). Seveda noben modni stil ni monoliten ali nespremenljiv, ampak vedno prihaja do njegovih nadgradenj, aktualizacij, preigravanj, hibridizacij, predrugačenj smisla, eklektične prakse *anything goes*. Na primeru mladinskih retro kultur Jenssova lepo ra-

19 <http://seks.blog.siol.net/2006/11/29/29-november>, dostop 6. 1. 2013.

20 Na primer <http://www.index.hr/hot/clanak/karlovcanka-drazena-gabric-za-playboy-pozirala-kao-titova-pionirka/614592.aspx> ali <http://old.obala.net/agora/messages/index.php?scope=agora&agora=21.1904172&bodies=1>, dostop 6. 1. 2013. Glej tudi notranji zavihek albumov Rock Partyzanov *Vedno na pravi strani* (2010 - žensko zadnjico v izzivalnem rdečem perilu z vtisnjeno rdečo zvezdo), ali *Dan zmage* (2008 - zvezda na globoko dekoltiranih ženskih prsih).

21 Glej razmisleke ob *Vintage vikendu* oz. *Vintage sejmu mladosti na dan mladosti*, 25. maja 2013: <http://www.lublana.si/blog/ljubljana/2013/05/21/je-dan-mladosti-vintage/> in <http://www.24ur.com/ekskluziv/domaca-scena/nostalgiki-praznovali-modni-dan-mladosti.html>, dostop 23. 6. 2013.

zloži, kako te „kombinirajo elemente iz preteklosti s sodobnimi in se (morda nezavedno) osredotočajo na vpadljive, 'groovy' modne trende“ (Jens, 2004: 392). Tako se v jugo-stilu skupaj znajdejo pionirske bele srajčke in erotično perilo, stare JLA uniforme in kitare, socialistične zastave kot ogrinjala in protivladni transparenti v rokah, modni dodatki v podobi ameriške zastave in partizanske pesmi, delavski kombinezoni in metalske usnjene zappestnice s kovicami ali rdeča Hello Kitty-mašna v Titovih laseh na kratki majici z napisom „Hello Titto“ ...

Yugo-vintage povezuje dvakrat dvoje glavnih tendenc v modi, socialnih in estetskih. Socialnih v smislu „združevanja in ločevanja“: po mnenju klasika sociologije kulture Georga Simmla „moda hkrati izraža in poudarja nagon po izenačevanju in individualizaciji, mik posnemanja in mik poudarjanja“ (Simmel, 2000: 196, 204).²² Estetskih tendenc pa v smislu estetske spremenljivosti in konservativnosti: Dorfler ugotavlja, da moda „stalno obnavlja svoje kanone (če jih lahko tako imenujemo) in svoje strukture“, obenem pa zanjo tipično, da „podpira vse tisto, kar je že institucionalizirano“ (Dorfler, 1986: 41). Jugo-oblačilni stil jedka, spodbija dominantne oblačilne diskurze (recimo globalne modne trende, narodne noše, japijevske odprave, malomeščanski šik in srednjeslojevski *prêt-à-porter*), na drugi strani pa se učinkovito vklaplja vanje kot še ena izmed možnih niš oblačenja, kot del alternativne vintage mode. Razlog nošenje teh oblačil je isti kot sicer: ker jih večina ne.

Yugo-vintage je edinstven tudi *s stališča aktualnih modnih trendov*. Zaradi uporabe izrazitih političnih označevalcev je ločen od danes popularne vintage mode in nasploh tovrstne estetike,²³ ki je nenazadnje eden od dveh estetskih temeljev danes priljubljene hipsterske kulture.²⁴ Običajni vintage imidž pri nas se zgleduje po starih časih, afirmira oblačilne elemente iz recimo sedemdesetih ali osemdesetih, ki pa niso nujno vezani samo na Jugoslavijo,²⁵ ampak na takratne popularne zahodne modne trende, ki so jim sledili tudi jugoslovanski. Tu analizirani, jugoslovanski vintage, pa se razlikuje tudi od sodobne „čefurske“ mode na Slovenskem, ki se razteza od Pink-estetike do trenirkarstva. Nedvoumno in neposredno, s simboli (zvezda, grb), barvami (rdeča, modra, bela, *SMB*²⁶) in kroji (uniforma) izraža svoje politično stališče: zavezanost Jugoslaviji, socializmu, partizanstvu. Gre torej za precej več kot zgolj za novo verzijo politično nevtralnega vintage stila: ta oblačila takoj izdajo, da je nekdo „partizan“, „pionirka“, „Tito“ itn. Zares ali za hec je drugo vprašanje, na katero bom odgovoril v zaključku.

22 Torej gre obenem za konformnost in upornost, za kolektivnost in individualnost, za podobenost z drugimi in razlikovanje od njih: „moda je posnemanje danega vzorca in zadovoljuje potrebo po socialni opori“, hkrati pa „zadovoljuje tudi potrebo po različnosti, težnjo po diferenciaciji, spremembi, izstopanju“ (Simmel, 2000: 195).

23 Glej tipične retro, *fifties*, *sixties*, *seventies* upodobitve na reklamah za Cockto, Špas teater, Coca Colo ali Sola limonado (vse iz leta 2012 in 2013). Vse so ideološko nevtralne – na njih ni denimo jugoslovanskih trobojnic ali vojaških uniform.

24 Reynolds upravičeno ugotavlja (*Retromania*, xxxii), da mnogi „retro tesno povezujejo s hipsterji, ki je še ena identiteta, ki je skoraj nihče ne sprejema prostovoljno, četudi celoten izgled popolnoma ustreza njihovemu profilu“.

25 Izjema je stara jugoslovanska športna konfekcija, Yassa, Toper ali Startas, ali ženska delovna obutev Borosana.

26 Prepoznavna *sivomaslinasta boja*, sivo-olivna barva uniform JLA.

Tovrstni stil oblačenja (stari kosi, repro, retro) je originalen, avtohton, avtentičen: ne obstaja nikjer drugje kot v postsocialističnih družbah. Zato pri tistih, ki ga nosijo ali ustvarjajo, zbuja samovšečni občutek, da posedujejo nekaj, kar je samo njihovo, unikatno, nekaj, na kar so v svetu uniformnih super-znamk modnih multinacionalk lahko ponosni – ne glede na občutljive politične konotacije, ki jih ima.²⁷ To je še posebej očitno ob nošenju (delov) nekdanjih uniform, ki po definiciji, kot jim pravi raziskovalec uniform Bill Dunn, „naredijo vtis“ (*dress to impress*): te „pomagajo ustvarjati občutek ponosa na državo ali na določeno prizadevanje“ (Dunn, 2009: 12). Tovrstni oblačilni stil ima torej – da malce ironiziram – „naše“, „kontrolirano poreklo“.

Da se vrnem k retru: pomembnejša od nostalgичne zazrtosti v preteklost je njegova preobrazba v nekaj novega, originalnega, v nekaj, kar imamo samo mi, v dobrodošlo lokalno novost sredi globaliziranega sveta. Poudarek je na ustvarjanju novega, ne pa na golem obujanju starega: v času Jugoslavije vojaki niso žgali rokenrola, pionirke niso razgaljene pozirale za moške revije ali portale, Tito ni bil gost humorističnih oddaj. Gre za repliko nečesa, kar bi očitno radi videli v preteklosti, za fabrikacijo starega, ki nima veze z dejanskim stanjem takrat. Kritik postmodernizma Fredric Jameson pravi, da gre „za identično kopijo, katere original ni nikoli obstajal“ (Jameson, 1991: 66); po mnenju Jenssove pa je to „retrofake“ (Jenss, 2004: 397).²⁸ V tem konkretnem primeru ne gre za oblačenje spomina, ampak za ustvarjanje spomina skozi oblačenje.

S stališča spolnih vlog je ta nov jugo-stil izrazito konservativen. Glede modne inovativnosti po spolu srečam podobno dihotomijo kot sicer: pri ženskih oblačilih je opaziti veliko večjo raznolikost, drznost in hibridnost kot pri moških. Glede reprezentacij ženskosti in moškosti je stvar še izrazitejša: sodobne „partizanke“ so zdaj skoraj razgaljena lepotice, prav tako tudi „pionirke“ (nekoč dekletca med sedmim in štirinajstim letom – te današnje pa bolj spominjajo na jugonostalgичno verzijo ameriških *cheerleaders* oziroma japonske deklinke subkulture t.i. lolitk). Na tak tipično patriarhalen način so upodabljanje v videih, na koncertih (kot lepo / oblečeno/ ozadje moškemu protagonistu, kot njegov okrasek) in na raznih vabilih (kot vablјive hostese oziroma spremljevalke). V tem duhu zveni izjava nekdanje pevke Rock Partyzanov: *če bi moj fant želel, da se oblečem v perilo in partizansko čepico – zakaj pa ne?*²⁹ Delitev na zadržano oblečene moške in (popolnoma) seksualizirane ženske je del novega tranzicijskega in balkanističnega patriarhalnega diskurza *pravih muškaraca i zgodnih žena*.³⁰ Skratka: uniforme in nasploh *unisex* način oblačenja, ki je

27 Podobno je razmišlјal madžarski podjetnik László Vidák, ko je leta 2002 zelo uspešno oživil domačo športno znamko Tisza, ki jo danes nosijo predvsem mladi: „želel je ustvariti madžarski izdelek z madžarskim imenom, ker je verjel v to, da večina ljudi več ne misli da so madžarski izdelki slabe kvalitete“ (Müller, 2007: 36).

28 Tudi Guffeyeva lepo dokazuje, sicer iz primeri iz drugih okolij, časov in estetskih preferenc, kako je retro „ravnodušen do svetosti tradicije ali do krepite družbenih vrednot: zato z izmikanjem zgodovinski natančnosti pogosto pomeni neke vrste subverzijo“ (Jenss, 2004: 11).

29 V intervjuju z Rock Partyzani „Za domovino s Partyzani!“ (Ljubljana: Stop, 16. 1. 2008), 22.

30 Zato po moje ni naključje, da v tovrstnih travestijah skoraj ni »pionirčkov«, torej v nek-

bil v partizanskih in jugoslovanskih časih sinonim za emancipacijo žensk in za njihovo iztrganje tradicionalnemu, submisivnemu definiranju ženskosti, so erotizirane z izzivalnimi kroji in fetišističnim izgledom. V jugo-stil oblečena (oziroma slečena) dekleta so povečini pasivizirana, zgolj objekti moške želje. Gola estetizacija oziroma erotizacija premaga izvorno, revolucionarno vsebino.

Najtežje vprašanje seveda je, kako ta način oblačenja, ki se eksplisitno navezuje na Jugoslavijo, razumevati s *stališča ideologije*. Gre za kritiko obstoječega ali za njegovo dodatno legitimacijo? Odgovor mora upoštevati inherentno ambivalentnost takih diskurzov, ki jo razlaga teorija metamodernizma. Ideologija teh oblačil je široka in večplastna, njihov pomen je odvisen od konteksta, pa od njihove produkcije in recepcije, torej od konotacij, ki jih vanjo zapišejo ustvarjalci in tisti, ki jih nosijo, in denotacij, ki jih razbirajo gledalci. V njih najdem tako simbolno izraženo nasprotovanje današnji neoliberalni in nacionalistični kulturi (partizanske uniforme na proslavah, zastave s petokrako na protestih, na oblačila všiti, narisani, natiskani ali pritrjeni proletarski in jugoslovanski simboli itn.) kot pristajanje nanjo, na njeno korporativno logiko posrkanja nasprotij (yugo-vintage kot zgolj nova, „pop-revolucionarna“ modna niša, denimo slovenskih jugorock bendov ali imitatorjev Tita) in na njen novi patriarhalizem („zajčice“ se pač kažejo še v pionirskih in partizanskih uniformah).

Na eni strani torej prihaja do nevtralizacije jugoslovanske, partizanske in socialistične simbolike – in konsekventno idej – z njihovo komercialno in ideološko inkorporacijo. Zvezde, triglayke, uniforme se popolnoma estetizirajo ali celo erotizirajo ter tako reducirajo na rahlo kontroveržno – in zato še toliko bolj privlačno – drugačnost. Namesto da bi delovale kot simbolno nasprotje oblastnim diskurzom, postanejo njihovo dopolnilo, odobrena širitev: rečeno neposredno, prihaja do podpiranja obstoječega stanje stvari preko njihovih udomačenih opozicij. Yugo-vintage postane neke vrste retro-šik in nič več, torej zgolj prijetna, neboleča provokacija. Spektakl, ki ga te garderobne skupnosti – po Baumanu – „potrebujejo“, „ne zlije posameznih zanimanj in jih ne pomeša v ’skupni interes’; ta zanimanja ne dobijo nove kvalitete in iluzije skupnega, ki jo spektakel lahko porodi“ (Bauman, 2002: 252).

Vse skupaj je torej zreducirano na rahlo, nebolečo, sproščujočo, komificirano provokacijo, ki zbujala lažni občutek revolucionarnosti in ki konec koncev samo reproducira dominacijo neoliberalne in nacionalistične ideologije ter njihovih institucij (ki se generirajo natančno skozi inkorporiranje razlik in dovoljenih subverzij). Yugo-vintage doda obstoječemu sistemu še jugo-noto, ki jo z ironizacijo, seksualizacijo in spektakularizacijo ter z jasno zamejitvijo zgolj v področje kulture, oblačenja, mode otopi, razosti. Drugače rečeno: vse je dovoljeno, samo da ostane omejeno na odru, v videih, na proslavah. Tovrstnih oblek se povečini ne nosi vsak dan: res gre zgolj za „garderobne skupnosti“, ki „moči ne črpajo iz svojega pričakovanega trajanja. temveč, paradoksalno, iz svoje negotovosti in nezanesljive danje pionirje oblečenih fantov, pa tudi *chippendales* ne nastopajo v uniformah partizanov ali JLA. Tega je bilo sicer nekaj konec devetdesetih, ko so bili na raznih dekliščinah, praznovanjih 8. marca in na podobnih ženskih žurkah najbolj iskani liki prav v uniforme JLA oblečeni erotični plesalci (korespondenca s Svetlano Slapšak, 24. 6. 2013).

prihodnosti, iz previdnosti in emocionalnega investiranja, ki ga glasno zahteva njihov krhki obstoj“ (Bauman, 2002: 251). Na drugi strani imajo novi revolucionarji drugačen okus – svoj *credo* izražajo z drugačnimi oblačili.

Tovrstni način oblačenja čedalje bolj prevzema tudi takoimenovana „tranzicijska levica“ – torej pisana družčina slovenskih liberalcev in, spet, samo po imenu „socialdemokratov“ – v svojih performativnih ideoloških konfrontacijah s političnimi nasprotniki na desnici (s katerimi si dejansko delijo isti ideološki ozadji, neoliberalizem in nacionalizem). Tako se na medijsko čedalje bolj odmevnih prireditvah, ki obeležujejo partizanske in socialistične čase, odevajo bodisi v odtenke rdeče (krila, kravate, šali, majice, rute),³¹ bodisi v obleke s političnimi označevalci tistih časov (recimo na kratkih majicah). Jugo-oblačila tu služi kot eden od vidikov njihovega političnega populizma.

Na drugi strani pa vseeno – mimo te ideološkega, popkulturnega in komercialnega posrkanja v dominantne diskurze in prakse – ne gre spregledati tudi emancipacijskih učinkov nošenja tovrstnih oblek ali dodatkov, in to ne le ob priložnostih, ko gre za neposredno kritiko oblasti (demonstracije, partizanske proslave). To ni le, grobo rečeno, golo šemljenje. Yugo-vintage izraža drugačna stališča in vrednote od danes prevladujočih. Afirmira zgodovinsko obdobje in vrednote, ki ga dominantni diskurzi povečini negativno vrednotijo (antifašizem, socialna pravičnost, enakopravnost): bolj kot jih skušajo ti kompromitirati in demonizirati, bolj se ta oblačila pojavljajo v javnosti. Ustvarja analogije s preteklostjo tam, kjer ta izgleda boljša od sedanjosti (uporniškost partizanstva in rokenrola, seksualna osvoboditev žensk v socializmu, odpor nazorskemu – in oblačilnemu – konvencionalizmu itn.). V svetu besnega individualizma in kompetitivnosti znova izpostavljajo komunitarizem, torej občutje skupnosti (za Dunna „nič bolj ne povzema moči 'nas' kot prav uniforma“) (Dunn, 2009: 6). In nenazadnje, ponuja osvobajajoči humor: parodične imitacije preteklosti (ne)posredno kritizirajo sedanjost. Ne gre torej le za nenevarno veseljaštvo, pač pa za performativno in spektakularno uporabo točno določenih, ideološko močno „kontaminiranih“ znakov, ki motijo oblast. Namreč, čisto drugače je, če se „našemiš“ v partizana kot pa v kavbojca, vampirja ali hipija. Ob kritičnem dojetanju jugo-stila, kot sem ga razvil v prejšnjih odstavkih, se je treba zavedati njegove inherentne večpomenskosti in različnih, celo diametralno nasprotnih, družbeno-kritičnih potencialov in učinkov.

Ta ista travestija je nekakšno – da uporabim v tem kontekstu posrečen izraz – „rdeče ogrinjalo“ oblastnim diskurzom in institucijam, saj simbolizira njihovo nasprotje. Zato ni presenetljivo, da so na Jugoslavijo, partizanstvo in socializem vezana oblačila in dodatki postali del vizualnega izgleda nekaterih demonstrantov tudi na zadnjih protisistemskih demonstracijah od jeseni 2012 do pomladi 2013 (in na mnogih prejšnjih, denimo študentskih, delavskih in protifašističnih³²): nezadovoljstvo z obstoječim

31 Denimo na koncertu ob štiridesetletnici Tržaškega partizanskega pevskega zbora Pinko Tomažič 27. aprila 2013 v nabito polni dvorani v Stožicah pred celotnim slovenskim političnim vrhom in drugimi visokimi javnimi osebnostimi, ki naj bi pripadale „levemu centru“ političnega spektra.

32 Recimo tistih z naslovom „Smrt fašizmu – Za svobodo sveta!“ 27. aprila 2009, ki jih je organizirala Fronta za svobodo sveta.

so izražali tudi z nošenjem majic z jugoslovanskimi in revolucionarnimi motivi, s pokrivanjem s partizanskimi in pionirskimi kapami, z odevanjem v nekdanje praporje ter s pripenjanjem rdečih petokrak.³³

Opozoriti velja na še en vidik politične uporabe Yugo-vintage. Posredno ga razvijajo tudi antinostalglični diskurzi v slovenskih desničarskih medijih z namenom diskreditacije političnih nasprotnikov, torej „levičarskih“ politikov in javnih osebnosti. V njih so ti pogosto prikazani v kompromitirajočih karikaturah ali fotomontažah v partizanskih uniformah, s pionirskimi čepicami ali z insignijami jugoslovanskega socialističnega sistema.³⁴

SKLEP: POLITIČNA (NE)MOČ MODE

Naj sklenem z odgovori na uvodoma zastavljena vprašanja: kakšna je kulturna širina in ideološka globina teh, na nekdanjo Jugoslavijo vezanih oblačil: je to bolj apologija ali kritika obstoječega, ali oboje? Potrošniški in popkulturni upor – ali/in upor potrošništvu, popkulturi in dominantnih ideologijam? Vprašanje etike ali estetike?

V simbolnem smislu yugo-vintage spodjeda dominantne koncepte in prakse mode, ki se krčevito oklepajo zgolj polja estetike, ne pa politike. Če nekdo javno nosi rdečo petokrako ali del uniforme JLA, se pač ni mogoče sprenevedati, da je to „pač samo obleka“, da je gesta politično nevtralna – pa ali se tega njihovi ustvarjalci in nosilci zavedajo ali ne, ali to priznavajo ali ne, ali se pri tem zabavajo ali mislijo resno. V vsakem primeru to ni več zgolj modni izziv, ampak na nek način politični izziv. Nedvomna politična konotiranost preprečuje estetsko distanco.³⁵ To ni le „drugačen“ način oblačenja, niti zgolj fenomen transčasovnega „semplanja“ kultur, estetik in modnih stilov – ampak simbolni znak nasprotovanja obstoječemu stanju pri nas, predvsem ideologijama in praksama nacionalizma in neoliberalizma. Ekstra užitek nošenja teh oblek izhaja prav iz njihovega nemogočega položaja: yugo-vintage je namreč preveč političen za modo in preveč moden za politiko.

33 Odgovor na to je z druge strani prišel poleti 2013. Pričakovano so se na slovesnostih ob ustanovitvah slovenskih kvizlinših formacij – Vaških straž oz. MVAC, „Prostovoljne protikomunistične milice“ pod italijansko komando, potem pa domobranstva pod nemško – pojavljali domobranski simboli in v domobranske uniforme oblečeni mladeniči, med gosti pa so bili prisotni visoki politiki.

34 Glej primer <http://www.politikis.si/?p=57744> (dostop 4. 3. 2014).

35 Estetska razlaga teh oblačil se bije z etično. Na tem mestu se mi zdi koristna paralela med dilemami, kako razložiti yugo-vintage, z Rancièrjevim razlikovanjem med estetskim in etičnim režimom umetnosti. Estetski „ustvarja umetnost kot *avtonomno obliko življenja* in s tem obenem vzpostavlja avtonomijo umetnosti in njeno identifikacijo s trenutkom v življenjskem procesu njenega samooblikovanja“ (Rancière, 2004: 26). Pravi tudi, da „estetska učinkovitost je učinkovitost distance in nevtralizacije“ (Rancière, 2010: 36). Umetnost ne ponazarja ničesar izven sebe, nima nobenega namena. Na drugi strani pa se ta v etičnem režimu vedno nanaša na nekoga ali na nekaj: „umetnost‘ ni identificirana kot taka, ampak je vključena v vprašanje podob“, te podobe „pa so postavljene pod dvojni vprašaj: vprašaj njihovega porekla (in posledično vsebine njihove resnice) in vprašaj njihovega konca ali smisla“ (Rancière, 2004: 20). Tudi v primeru yugo-vintage sta prisotni, z besedami tega francoskega filozofa, tako „estetska ločitev“ kot „etična kontinuiteta“ (Rancière, 2010: 42).

Širši pomen tega stila gnezdi med skrajnostima pop-levičarstva oziroma dovoljene, zabavne transgresije in radikalnega simbolnega zoperstavljanja danes vladajoči politiki in ideologiji. Sam po sebi ni niti revolucionaren, niti konservativen: kot čista estetska – v tem primeru modna - forma ne ruši obstoječega in ga niti ne krepi. Če bi ga vzel kot takega, bi ostal na nivoju metamoderne povezane dvojnosti neboleče simulacije in obnem globoke provokacije, stanja „malo za hec in malo zares“, oziroma, po Rancièru, „enakovrednosti med parodijo kot kritiko in parodijo kritike“ (Rancière, 2010: 44). Torej, nedoločljivega „obojeга“. Sam menim, da je subverzivnost/apologetskost takšnega načina oblačenja odvisna od tega, v kakšni obliki (prevlada estetske forme ali prevlada politične vsebine), v kakšnih kontekstih (pop kultura ali protisistemski protesti), na kakšen način (kot pasivni dekor ali kot aktivni poziv), s kakšnimi nameni (komercialni ali politični profit ali ne) in v kakšnih strukturah (dominantnih ali manjšinskih) se pojavlja. Od tega, ali služi oblastnim silam ali silam upora tej oblasti; podrejanju ali opolnomočenju; statičnosti ali dinamiki; goli estetizaciji obstoječega ali njegovim (estetski) kritiki. Od tega, ali gre za spektakl, ki začara množice in jim prinaša estetsko in/ali nostalgično ugodje (njegovim ustvarjalcem pa seveda dober zaslužek), ali za druge vrste spektakl, tak, ki uporablja osvobajajoči šok in emancipatorni ekshibicionizem za kritiko sedanjega stanja in za gradnjo alternativ. Drugače rečeno: rdeča petokraka, uporniška uniforma ali proletarski prapor postanejo zares subverzivni, ko – oziroma če – njihovi nosilci stopijo iz koncertnega odra, iz jugonostalgčnih videov, iz retro žurov, iz partizanskih proslav, iz toleriranih, celo spodbujanih provokacij vsakdanje mode, na dejansko politično prizorišče. Takrat pa sama obleka ni več pomembna.

LITERATURA

- Bauman, Zygmunt. *Tekoča moderna*. Ljubljana: /cf*, 2002.
- Brown, Stephen. „Retro-marketing: Yesterday’s Tomorrows, Today!“ *Marketing Intelligence & Planning* 17, 7 (1999): 363–376.
- Dorfles, Gillo. *Moda*. Novi Sad: Bratstvo jedinstvo, 1986.
- Dunn, Bill. *Uniforms*. London: Laurence King Publishing, 2009.
- Guffey, Elizabeth. *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.
- Horn, Marilyn J. and Lois M. Gurel. *The Second Skin – An Interdisciplinary Study of Clothing*. Boston. Dallas, Geneva Ill., Hopewell N.J., Palo Alto, London: Houghton Mifflin Company, 1981.
- Jameson, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London, New York: Verso, 1991.
- Jenss, Heike. „Dressed in History: Retro Styles and the Construction of Authenticity in Youth Culture“. *Fashion Theory* 8, 4 (2004): 387–404.
- Müller, Fruzsina. „Retro Fashion, Nostalgia and National Consciousness –

- Success of a Revived Shoe Brand from Socialist Hungary“. In *N/Osztagia – Ways of Revisting the Socialist Past*, edited by Isabella Willinger, 35–38. Budapest, Berlin: Anthropolis, Rejs e.V, 2007.
- Rancière, Jacques. *The Politics of Aesthetics*. London, New York: Continuum, 2004.
- Rancière, Jacques. *Emancipirani Gledalec*. Ljubljana: Maska, 2010.
- Reynolds, Stephen. *Retromania – Pop Culture’s Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011.
- Simmel, Georg. *Izbrani spisi o kulturi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2000.
- Vermeulen, Timotheus and Robin Van den Akker. „Notes on Metamodernism“. *Journal of Aesthetics and Culture* 2 (2010), <http://aestheticsandculture.net/index.php/jac/article/view/5677/6304> (7. 1. 2013).

Mitja Velikonja

**„YUGO-VINTAGE“ –
BETWEEN YUGONOSTALGIA AND RETRO TRENDS IN SLOVENIA**

Summary: Article deals with socialist Yugoslavia-related trend in fashion in present-day Slovenia on three interwoven contexts: culturo-aesthetic, politico-ideological, and performative. These phenomena are approached from three theoretical standpoints (“cloakroom communités” by Z. Baumann, retro culture researches by E. Guffey and S. Reynolds, and the theory of metamodernism by T. Vermeulen and R. van den Akker) and analysed on the levels of clothing culture, fashion inovation, gender roles, and their ideological meanings. The conclusion of the study is that significance of this style lies between the extremes of pop-leftism or the tolerated, entertaining transgression, and radical symbolic opposition to the present-day dominant politics and ideologies in Slovenia. In other words, it stays precisely on the level of metamodern interrelated duality of painless simulation, and, at the same time, profound provocation or even subversion – depending on the context in which it appears.

Key words: Yugoslavia, Slovenia, yugonostalgia, Yugo-vintage

ИДЕОЛОГИЈА ЗА СВА ВРЕМЕНА

Сажетак: У тексту се анализирају политички и национални мотиви историјског ревизионизма у савременом српском друштву, са посебним освртом на ново писање историје Другог светског рата и четничког покрета. Како слике прошлости никада нису потпуно независне од савремености у којима се граде, у овом тексту се „нова“ историја Другог светског рата доводи у везу са скоријом прошлoшћу, са ратовима деведесетих година и индиректним покушајем давања легитимитета мотивима са којима су они вођени.

Кључне речи: национализам, четничка идеологија, Слободан Милошевић

Најпопуларнија размишљања о прошлости у данашњем српском друштву се свде на оно што се уопште није десило – „а могло је“. Питања „шта би било“ да је нешто било другачије, да победници нису победили или да губитници нису изгубили, да савезници нису били у савезу, или да су противници били савезници, постала су легитимна до те мере да су на њих у „постмодернистичком“ доживљају прошлости почели да одговарају и историчари. Размишљање о историји на бази измишљених претпоставки и површног утиска може да буде својствено „обичном грађанину“, али само оном који нема свест о комплексности и међузависности историјских збивања и који мисли о прошлости искључиво у складу са својим дневним идеолошким жељама. Та врста спекулација тражи измишљену слику прошлости, на коју ће се надовезати нове измишљене претпоставке евентуалног даљег измишљеног развитка друштва, са измишљеним претпоставкама о томе како би изгледало шире окружење, односно, са измишљеним контекстима и прошлости и тадашње садашњости и тадашње будућности.

У овом смислу, није Балкан нешто посебно у односу на читав остали свет. Нема овде вишка историје, само је овдашња „елита“ довољно неодговорна да свесно навикава јавност на неограничено конзумирање демагошких бајки. Зато се развија „култура“ псеудоисторијске препотенције која учи да су „некада давно“ овде цветали само цареви, да су сви били бар у сродству са њима, да свако може да буде све, па и да писци својом маштом, или историчари по наруџбини, могу да

мењају прошлост. Нема овде вишка историје, већ вишка историјских прича о три-четири историјска фрагмента који се мултипликују до бесконачности и неколико националних стереотипа којима се објашњава читава прошлост, садашњост и будућност. Истовремено, присутан је мањак стварне историје. Читави векови историје су ван интереса јавности. Свети Сава, па празнина, цар Душан, Косовска битка, па огромна празнина, Први српски устанак, Карађорђе, Милош, па празнина, Петар I, Александар, па празнина, четници и Михаиловић, па празнина. И то је углавном сва „позната“ историја. Овакав огроман мањак историје и мит о две-три личности (уз додатак још две-три из неког другог ванполитичког свемира: Тесла, Пупин и одскора, Миланковић), представљају углавном све што се од „историје“ признаје. Уз тотално непознавање историје социјалистичке Југославије, па чак и Југославије као државе уопште. А оно „прелазно доба“ ратова и распада друштва и државе, осамдесете и деведесете године? Њих данас покрива индикативна ћутња.

Национализам као нормализована идеологија за Балкан (и Источну Европу, као рецепт применљив само на постсоцијалистичка друштва), захтева нову „политику идентитета“ којом се обезбеђује пристанак становништва на све што савремена политичка „елита“ прогласи „националним интересом“, а што никада није далеко од њених личних материјалних интереса. Политика „новог“ идентитета нужно раскида са идентитетом претходног друштва и тражи упориште у даљој (замишљеној и измишљеној) прошлости на коју ће се надовезати. Та нова слика прошлости је нужна како би се за „народ“ нашло прихватљиво објашњење о „пропуштеној прилици“ коју би „свако“ имао само да је непосредна (социјалистичка) прошлост била другачија. Национализам сведочи да је нација „велика“, а то значи и сви њени припадници појединачно, али је непосредна прошлост „крива“ што данас нема „величине“ ни обећане „славе“ у њиховим животима. Зато прављење од историје мита има функцију да утемељи „величину“ и „славу“ нације, да потврди тренутно актуелна „национална права“ било на територије, на „народ“, на културну баштину, да оправда сталешки поредак у коме су носиоци „славе“ нације по „природном праву“ материјално супериорни, а „народ“ по неправди (непосредне) историје материјално инфериоран. Најраспрострањенија митолошка свест испољава се у тумачењима и веровањима у континуитет једне и исте идеје „од Немање до данас“ са изузимањем социјалистичког „уљеза“.

Једна од специфичности „елита“ у друштвима без идентитета а у грчевитој потрази за њим, је да у функционалном насиљу не заобилазе ни једну људску активност. Од спорта, музике, преко културе, до издавачке делатности, просвете и науке, врши се њихова употреба са привидним мотивом доказивања аутентичности идентитета, а стварним – политичке мобилизације припадника у одређеном дневно-политичком правцу. Новоизграђени идентитет добија своје „историјско сећање“ које конструишу „интелектуалци“, некада гуслари, хроничари, дворски писци, данас углавном књижевници (којима је дозвољена

манипулација историјом кроз учитавање и маштање) и историчари који ту „слободу“ сами себи дају. Будући да кризна времена производе кризу колективног идентитета, и изискујући ирационалне аргументе у потрази за новим идентитетом, потискују критичност и ослобађају машту, истовремено омогућавају да историчари својим уделом понекад обликују саму политичку „елиту“, пружајући јој згодан материјал за усмеравање пажње јавности у пожељном политичком правцу. (Нпр: колико јуче рехабилитована је краљица Марија са јединим мотивом наследника да добију њену имовину, што је оправдано измишљеном тврдњом да је краљицу некада „народ“ обожавао. Овим конструктом сви су добили шта им „припада“: „елита“ имовину, срећан „народ“ могућност да се идентификује са својим сиротињским прецима који су имали кога да „обожавају“, а „непосредна“ прошлост још један доказ да је „крива“, и пред „елитом“, и пред „народом“ који од свега понуђеног деле само „исти“ идентитет.) Зато прва и највећа злоупотреба, креће од историјске науке, при чему је од мањег значаја насиље које долази споља, од политике, а неупоредиво важније оно које чине историчари стављајући је у службу политике. Уже посматрано, део историчара себе ставља у службу национализма проглашавајући за саму сврху науке изградњу онога што сами прогласе основом националног идентитета. Примарна злоупотреба историје је њено перципирање као дисциплине која има „патриотски“ задатак да прилагођава слике прошлости захтевима садашњости. Зато пожељна конструкција историје у функцији националистичке идеологије садржи ексклузивну „чисту“ националну прошлост у којој већ сам национални префикс обезбеђује позитивно вредновање, док је њена ирационалност чини најпријемчивијим аргументом национализма и моћним средством политичке манипулације. Да би се успоставио континуитет „чисте“ и „природне“ националне прошлости и садашњости, нужна је примена упрошћавања, учитавања, селекције, избора „традиције“, прећуткивања, па и свесних фалсификата како би се створила нека идеална слика „себе“ на којој ће се привидно градити „идентитет“, а стварно, посредством тако створеног „идентитета“ мобилисати масе за одобравање актуелне политике и прихватање актуелне „елите“ као „природом“ дате.

Последице овакве употребе прошлости су вишеструке: с једне стране, врши се обликовање политички пожељног јавног мњења, стварање манипулацијом тзв. „колективног памћења“, конструише национални идентитет на новим политичким митовима, с друге стране, утиче се на природу саме науке и константно спречава њено еманциповање од митолошке интерпретације, тј. од „патриотских“ садржаја. Понуђене псеудонаучне тезе имају примарну функцију да обликују јавно мњење у правцу прихватања „континуитета“ националне историје које се намеће као саставни део претходно „затомљеног“ а сада поново „откривеног“ националног идентитета. Секундарна функција настаје из примитивног уверења чак и појединих историчара да „победници пишу историју“ па лагодно своју псеудоисторију уносе у књиге производећи манипулацијом нешто што се зове „колективно памћење“ а што је емпиријски доказиво, врло променљива категорија

зависна од количине телевизијских емисија и новинских текстова које се сервирају као „памћење народа“. Крајња и једино битна функција је међутим, мобилизација маса и оправдање за политичко делање.

Ревизија прошлости служи изградњи „новог друштва“ које ће темељити свој легитимитет на дистанцирању од претходног, надозвезивању на неки тренутак у даљој прошлости и проглашавању повратка „природном поретку“. Садашњост се обележава као израз тог „природног“ поретка, као повратак на „изворну“, природну трасу са које је превртљива (увек непосредна) историја привремено скренула друштво. (Пример: данас је нормално чути да се Србија „вратила себи“, „вратила у своје природно стање“ у своју етничку државу.) Зато се вероватно никада раније прошлост није до те мере релативизовала као данас када је науком проглашена разбарушена интерпретација. Интерпретативна историја без чињеница дала је привид легитимности спекулацијама о прошлости са позиција данашњег стања, данашњих вредности и данашњих мерила чиме је осавремењена прошлост потпуно изашла из свог времена и постала садашњост. (Пример: на „антикомунистичкој изложби“, не оној нацистичкој из времена окупације, већ овој сличној из 2014. под називом „У име народа“, стоји податак да је једна „жртва комунизма“ 1942. била на специјализацији у Берлину, што савремени средњошколац са данас сервираном сликом историје може да чита само као учешће „жртве“ у „европској размени студената“.)

Из потребе да се савремености да нови идентитет, а онда из широко распрострањеног незнања и незаинтересованости, прошлост се релативизује и поједностављује што води у њену негацију, а њени актери претварају само у препознатљиве углавном колективне представнике данас схваћеног „добра“ и „зла“, често међусобно замењујући места. Таква „политика сећања“, која се може означити и као његово фалсификовање, удаљава нове генерације од значења и смисла оне реалне прошлости у којој су живели и умирали неки други људи.

„ВЕЛИКИ РАТ“ ПОСЛЕ КОЈЕГ ЈЕ СВАКИ СЛЕДЕЋИ БИО „МАЛИ“

Други светски рат је окосница „новог“ односа према прошлости. Он се данас (зло)употребљава зато што представља сегмент неупоредив са било чим у досадашњој људској историји, а из потребе да се његови неоспорно позитивни јунаци избришу из историје као носиоци нежељене још ближе (непосредне) прошлости. Иако се његова „прерада“ врши већ готово три деценије, увек се проналазе нови механизми којима ће се његова слика радикално изменити. Најновији начин је поново пронађено заборављено име за Први светски рат – „Велики рат“ – које је пре годину-две нагло почело да се користи, а онда ушло у општу употребу. Термин „Велики рат“ је коришћен док није дошло до Другог светског рата, док је то још био највећи рат

у историји. Када је почео Други светски рат, назив је, не случајно, заборављен као неадекватан. Јер, почео је много већи рат. Данашње поновно коришћење овог термина има за циљ вишеструку багателизацију Другог светског рата. Он више није ни велики, ни важан, јер националистичко „ми“ није у њему победило, а национализму је потребно да има „свој“ велики рат. Али ово је само дигресија за још једну, нову митолошку слику за коју се не зна какво ће „колективно сећање“ напрасно произвести. Зато, вратимо се Другом светском рату док је још присутан у „признатој“ прошлости.

Ако се вратимо у предратну и ратну прошлост (оног стварно великог – Другог светског рата) видећемо да нам савременици и њихови данашњи интерпретатори дају дијаметрално различите одговоре. Интерпретатори ће тридесете године видети као нормално, природно стање из жеље да их, прескакањем и брисањем комунистичке власти, прогласе за прошлост са којом треба успоставити континуитет. Ако, међутим, послушамо савременике из 1933. који су у њима живели, чућемо да су тридесете године биле „несрећно доба“, „бедна садашњица“, да представљају „несварено варварство“ које води у хаос. Слично је и са сликом Другог светског рата који се данас интерпретира на бази претпоставки да је нешто требало или није требало урадити (нпр. ући у рат). Ако послушамо, међутим, савременике, чућемо да је после победе нациста у Немачкој, рат неминован. Колаборација се данас правда аргументом да савременици нису имали пуну свест о томе шта фашизам јесте и чему тежи, нису могли знати за концентрационе логоре и масовна убијања, са тезом да је расизам био опште место и да су тада сви мислили у расистичким категоријама. А савременици су колаборанте називали издајницима, концентрационе логоре видели као врхунац варварства двадесетог века, а оне који су се позивали на расу називали расистима.

Данашња слика Другог светског рата која се нуди јавности има корене примарно у идеологији национализма чији би садржај била велика празнина да нема антикомунизма да га попуни. Зато је изградња „континуитета“ националне историје кренула осамдесетих година покушајем да се партизански покрет национализује, односно, да се прогласи ексклузивно српским покретом. Пошто конструкт није успео, деведесетих година је као ипак југословенски покрет одбачен, уз глорификацију четничког као српског покрета. Са фалсификовањем историје у корист једино пожељне четничке идеологије, кренуло се радикално, Тито је проглашаван агентом Гестапоа, а партизани убицама. После 2000. под притиском споља (али не од „антифашистичке“ Европе) партизански покрет је невољно признат, али само као један од „два“ антифашистичка покрета, и то онај неправедан, антисрпски, кривац за сву беду садашњице. После издицања четничког покрета у парадигму губитничког „херојства“ Другог светског рата, може се очекивати рехабилитација и осталих квислинга недићевског типа који се у селективној слици проглашавају антикомунистима, што је за савремени национализам довољна легитимација за позитивно вредновање.

Рехабилитација четништва и колаборације уопште, углавном се не врши из убеђења, нити због заинтересованости за историјске чињенице. Она није продукт уверења да је њихова делатност раније криво интерпретирана, већ само да је криво вреднована. Колаборација се не негира, она само, насупрот некадашњег значења издаје, данас добија ореол жртвовања. Колаборационисти оличавају темељ данас владајуће идеологије. И четници и недићевци се виде само као Срби и антикомунисти, а то, по избору и личном афинитету рехабилитатора, може да се чита као: „демократе“, „европејци“, „домаћини“, „либерали“, „националисти“, „десничари“, „поштени грађани“, „добри људи“... Све остало се у селектованој слици свесно занемарује као неважно, на првом месту њихове жртве.

Нормализација национализма и његово приказивање као врхунца успоставе „природног“ поретка у који индивидуа мора да се утопи, нужно завршава у релативизацији колаборације, а она представља завршницу процеса нормализације фашизма. (Претходни пример: Шта значи неутралан податак о специјализацији у Берлину 1942. него нормализацију нацизма?)

Својство национализма је да не признаје нити се мири са многострукошћу традиција већ бира и селективно извлачи само ону која је „национална“, нужно је проглашавајући „вредношћу“. Данас је четништво та победничка идеологија која своју „прошлост“ уздиже на пијадестал изабране прошлости читавог друштва. Притом, Михаиловић као личност из прошлости нема много везе са Михаиловићем симболом нације двехиљадитих. Данас он симболизује национализам, капитализам, „демократију“, „Европу“, „модерну“ капиталистичку прошлост, одрицање од југословенства, одрицање од атеизма, одрицање од мултиконфесионалности... Он је Србин и антикомуниста. Довољно је близу да поништи из прошлости све оно што се одбацује: и Југославију, и социјализам, и комунисте, и партизане, и мултикултурализам, и једнакост и братство и јединство. Довољно је далеко да буде „узор“ младима. Ратко Младић које је његово друго име, сувише је, бар тренутно, компромитован. Али у будућности, када не буде тако сурово прозаично присутан, замениће га, јер Михаиловић је данас ту само да му сачува место у континуитету националног „пантеона“.

ДЕВЕДЕСЕТЕ ИЛИ: КО НЕ ЖЕЛИ ДА ПРИЧА О МИЛОШЕВИЋУ, ТРЕБА ДА ЋУТИ О ЧЕТНИЧКОМ РЕВИЗИОНИЗМУ!

У данашњем дефинисању појма „непосредна прошлост“ измиче један временски сегмент за који није јасно да ли се „прихвата“ у прочишћену националну историју или искључује из ње. Реч је о деведесетим годинама XX века, а контроверзу ствара питање чија је идеологија са којом је Милошевић (као парадигма тог времена), покренуо ланац југословенских националиста и процес разбијања југословен-

ске државе. Њоме се данас не бави нико, ни они који одбацују Милошевића у потпуности, ни они који га одбацују само делимично, ни они који га прећуткују, ни они ретки који га и данас прихватају.

Када се и помену, деведесете се углавном посматрају селективно са великом флексибилношћу у перципирању тренутка „када је све почело“. По једнима „све је почело“ стварањем Југославије 1918. када је Србија скренула са „природног“ пута, по другима све је почело 1945. „наметањем“ комунизма, по трећима Уставом из 1974, по четвртима све је почело доласком Туђмана на власт, по петима све је почело бомбардовањем 1999, по шестима ништа се није десило између 1945. и 5. октобра 2000. – све је било равна линија, а онда је наступила слобода и настављено је тамо где је све стало 6. априла 1941. или 9. маја 1945. Шта се заборавља из последњих већ скоро 30 година? Заборављене су позне осамдесете, Милошевићево „догађање народа“, националистичка хистеричка паролна „Сви Срби у једној држави“, почетак рата 1991... Међутим, само слика прославе са Газиместана из 1989. довољно сведочи о тада победничкој идеологији. Са свим митолошким наносима (о звоњави Богородичине цркве, о Вуку Бранковићу, о одбрани Европе, о оружаним биткама пред српским народом...) она говори о клими која је владала, о идеолошким потребама тренутка, о националистичкој хомогенизаји свим средствима. Слика са Газиместана ништа не каже о историјској Косовској бици, али све говори о 1989. години, као што мит никада не говори о прошлости на коју се односи, већ о оној у којој се гради. Зато и други паралелан мит који је тада настао, мит о четништву из Другог светског рата, нема много додирних тачака са оним што се десило пре много година. Има само са много ближом прошлошћу, са временом у коме је изграђен, односно, са ратовима деведесетих и идеологијом којом су и они вођени.

Новост која је обележила осамдесете године у српској употреби историје је степен њене митологизованости и тотална национализација историјске „славе“ и инородност историјског „мрака“. Неколико тема најделотворнијих за националну хомогенизацију и оправдавање актуелне политике крајем осамдесетих година непосредно су припремале политичко деловање. То је била тема геноцида која је, изгубивши својство захтева за сазнањем, постала окосница изградње идентитета нације-жртве, али не жртве конкретног збивања или конкретне идеологије, већ жртве историје и посредно, жртве генерализованих других југословенских народа. Тема завере је требало да потврди „усуд“ нације која је због својих посебних „својстава“ увек била предмет планираног уништења. Из ове две, проистекле су паралелне теме – историјска и национална инфериорност других југословенских народа, и ексклузивност, неупоредивост сопствене нације са првенством у прошлости. Садашњост осамдесетих и нова конструкција прошлости су се среле на задатку обликовања јавности за потребе актуелне политике: у правцу нове националне хомогенизације; оспоравања легитимности југословенске државе кроз доказивање српске прикраћености у њој; успостављања легитимности сукобљавања са другим нацијама у Југославији кроз презентацију њихове историјске инфериорности и

из ње проистекле агресивности; оправдавања метода размене становништва под плаштом историјске утемељености идеје о немогућности заједничког живота; оправдавања ратног исхода југословенске кризе као неминовног и историјски оправданог пута. За идеологију „братства и јединства“ више није било места.

После низа ратних пораза овакве политике, али и сазнања да рат није донео ништа друго осим богатства једном делу нације и беде другом, после стварања државе без „славе“ и нације без неупитне историје, Милошевића и његово време су заборавили готово сви. За данашњу политичку и интелектуалну „елиту“, која је углавном на десном политичком спектру, и која тражи континуитет са предратном Краљевином Југославијом (Стојадиновић који је волео да „кокетира“ поздрављајући уздигнутом руком често им је позитивна парадигма тог времена), социјалистичка Југославија је „тоталитарна прошлост“. Њен однос прама Милошевићу није једнозначан, иако је његова оцена позитивнија од оцене Тита који је у овој групацији сатанизован до непрепознатљивости. Екстремна десница ћути о Милошевићу јер није реализовао идеологију, и када рехабилитује четништво враћа се на оно из Другог светског рата. Истовремено, отворено слави Младића као хероја четништва, а он је био Милошевићева десна рука на истом послу. Део „проевропске“ прочетничке деснице Милошевића одбацује у потпуности, наглашено га проглашавајући „комунистом“, а 5. октобар 2000. слави као међаш између комунистичког и демократског поретка. Исто тако наглашено ћути о идеологији коју је Милошевић спроводио, којој је и сама некада припадала и о „четничким“ границама које је са њим цртала. Њена амбиваленција је посебно видљива у чињеници да Милошевићу одузима свако националистичко обележје, остављајући му само „стаљинистичко“, ма шта то значило у контексту вишепартијности и приватизације које је управо он увео.

И део левице, посебно онај екстремнији, најрадије прећуткује Милошевића. Иако радикално одбацује четништво из 1941. спреман је да правда Милошевића као „браниоца“ Југославије. Зато се ни левица углавном не бави његовом идеологијом, ни границама које је успостављао, ни протеривањем несрпског становништва које је вршила његова војска иако „није била у рату“. Део левичара покушава да га тихо „одбрани“ од њега самог, тврдњом да је са рехабилитацијом четништва и колаборације уопште, почело 2000. И по њима је Милошевић још увек делимично бранио комунизам и Југославију, а са четништвом је „кокетирао“.

Ретко ко је данас спреман да се „помири“ са чињеницом да је Милошевић само преузео четничку идеологију, и то управо ону из Другог светског рата. Десничарима то не одговара зато што не желе да Милошевићеве ратне поразе идентификују са четништвом. „Проевропски“ десничари не желе да Милошевићеве злочине изједначују са четништвом, лепше звучи ако се каже да је то остатак „комунизма“. Делу левичара не одговара да призна некадашњу заблуду да је Милошевић „бранио“ комунизам и Југославију. У заговарању „чисто“ класног принципа у говору о прошлости, савремена левица се нападно

ослобађа обавезе сваког осврта на „национално“, доживљавајући га као „либерално“. За њу је својство југословенског социјализма само друштвена својина и самоуправљање. Као да га се стиди, и она заборавља темељни принцип без којег не би била могућа социјалистичка Југославија, заборавља на идеологију „братства и јединства“, ону која је одбачена крајем осамдесетих година и тотално разорена деведесетих. А управо најрелевантнији аргумент за давање одговора на питање којој идеологији „припадају“ деведесете године, требало би да буде лоцирање времена у коме је дошло до дисконтинуитета у односу према националном питању. Недвосмислено, дисконтинуитет се може означити одбацивањем синтагме „братство и јединство“. Испољавања национализма било је у свим југословенским срединама и током свих претходних деценија, али дисконтинуитет обележава тренутак када је национализам из вицева и кафана пренет на званични политички ниво. Зато, не почиње ревизија историје Другог светског рата тек са скупштинским одлукама. Она почиње са усвајањем и применом четничке идеологије као државне акције, а то се десило са Милошевићем и четничким границама ка којима је покренуо војску ради остварења четничке идеје „сви Срби у једној држави“. Разбијање „братства и јединства“ националистичком политиком, српске границе у Хрватској и Босни, увођење у војску кокарде и избацивање из ње несрпских кадрова, значило је прихватање четничке идеологије.

Деведесете су обележиле размеђе између две идеологије – комунизма и национализма. Уочљиво је да ма колико у њима партиципирани, националисти не присвајају ту деценију. Теза којом одбацују Милошевићево време и одричу да је то време национализма заснива се на аргументу неискрености уверења носилаца идеологије и њеном произвођењу од комуниста („бољшевички апаратчик“, „комунистички генерали“...). У мери у којој су били фасцинирани Милошевићем када је кренуо у обрачун са свим другим нацијама у Југославији, националисти га се данас одричу као ратног губитника. Али никада не заборављају због чега су га некада издигли на место српског националног вође. Идеологија са којом је то постао крајем осамдесетих година је била идеологија четништва, идеологија окупљања „свих Срба“ по цену пресељења читавих народа, српска држава са препознатљивим далеким границама у којима историјски никада није била. Зато га данас прећуткују као што су дуго прећуткивали и пораз Михаиловића 1945. и чекали неко „боље“ време у коме ће ревизија истине бити друштвено прихватљива и пожељна. Данашње грчевито држање национализма за четнички покрет има своју димензију која се односи на ратове деведесетих година. Рехабилитација идеологије која обећава ирационалне националистичке циљеве, иако историјски више пута поражена (последњи пут деведесетих), има функцију да сачува за неку пожељну будућност прво, оправдање мотива којима су и ти ратови вођени, а онда, да лако произведе нове јунаке од данас осуђених неуспешних извршилаца. Као што се то већ једном десило са губитницима из 1945. који су постали нови јунаци данашњице. Читав овај конструкт за будућност се већ може препознати у „одсуству“

злочина из деведесетих. Милошевић је „омражен“ због онога што је учинио „нама“, али не и „другима“. Са његовим падом у присилни заборав, хиберниране су и деведесете године. Парадоксално, али данас се „води“ Други светски рат, док су ратови из деведесетих привремено завршени. И као што поновно „започињање“ Другог светског рата није било могуће без промењених спољних околности, тако се стрпљиво чека да се у некој будућности, у другачијим околностима, још једном отворе и рехабилитују ратови деведесетих са питањем шта би било само да није... Или је и тај процес већ започео? Само још није стигао до скупштине.

Olivera Milosavljević

THE ROLE OF IDEOLOGY THROUGHOUT HISTORY

Summary: The paper analyzes political and national motives for history revisions in contemporary Serbian society, with a special emphasis on rewriting the histories of World War II and the Chetnik movement. Starting from the premise that images of the past are never completely independent from the present in which they are created, the author draws a connection between the „new“ history of World War II and the recent past and the wars waged in the 1990s. The thesis is that the revision of WWII history has been used to legitimize the motives for the wars in the 1990s.

Key words: nationalism, Chetnik ideology, Slobodan Milošević

Veselin L. Mitrović¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

KARAKTER ELITE I BUDUĆNOST SRBIJE²

Sažetak: U ovom radu se bavimo socioekonomskim i obrazovnim profilima ekonomske elite u Srbiji. Takav cilj motivisan je idejom da se ustanovi prisustvo odnosno odsustvo društvenog i moralnog motiva za poboljšanje društvenih okolnosti kod pripadnika jednog dela vladajućih slojeva. Zbog karakteristika metodološkog prisupa (kvantitativno istraživanje) takve aspiracije smo potražili u merenju kontinuiteta društveno-obrazovnog profila između roditelja, elite i njihove mlade dece. Za razliku od vertikalne pokretljivosti koja se u ovom slučaju može očitati samo između prve dve generacije prethodni obrazovni profil smo pratili u sve tri generacije, s tim što je kod najmlađe dece posmatrano usmeravanje na tip slobodnih aktivnosti. Ovo usmeravanje predstavlja jedan od važnijih indikatora u mogućem izboru stila života potomaka ekonomske elite. Značajan skok u obrazovnoj strukturi polazeći od roditelja preko pripadnika elite mogao bi značiti da su prve dve generacije verovala u visoko obrazovanje kao uslov pri regrutaciji u elitne položaje. Suprotno tome diskontinuitet u shvatanju obrazovanja kao regrutacionog uslova mogao bi upućivati na nedostatak moralnog motiva potrebnog za društveni napredak, s jedne strane, i nezadovoljstvom sopstvenim izborom profesije koja je, paradoksalno, omogućila dostizanje vladajućeg položaja s druge strane.

Gljučne reči: elita, obrazovanje, profesija, slobodno vreme i aktivnosti, društvena pokretljivost

UVOD

Sociografsko istraživanje društveno-obrazovnog i porodičnog profila ekonomske elite u Srbiji, inspirisano je rezultatima dobijenim prilikom istraživanja apatije i besperspektivnosti kod socioekonomski najniže rangiranih slojeva—nezaposleni, penzioneri i domaćice (Mitrović, 2013). Navedeno istraživanje, pored podatka da je gotovo polovina ispitanika reprezentativnog nacionalnog uzorka bez planova kako da poboljša životne okolnosti u narednih godinu ili dve, uočilo je sasvim izvesne društvene, demografske i ekonomske indikatore bezvoljnosti pomenutih

¹ mitrove@gmail.com

² Rad je urađen u okviru projekta 179035: *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

slojeva. Tako prouzrokovana bezvoljnost, prouzrokuje dugotrajno stanje očajja i oduzima i parališe bilo kakvu društvenu inicijativu i moralni motiv da se deluje u pravcu stvaranja boljih uslova za život u datoj sredini. Kod ovih slojeva ostala je očuvana osnovna anticipacijska sposobnost ljudi – svesnost ugroženosti opstanka. Ipak ovakav anticipacijski kapacitet ostaje na osnovnom nivou, odnosno ne prelazi zadovoljavanje pukog preživljavanja. Ovako očuvana moć preživljavanja, pored primarne zaštitne uloge za pojedinca i grupu može uz detektovano odsustvo inicijative razviti i izuzetan moralni konformizam i otvoriti put u autoritarnost. Upravo zbog ovakvih karakteristika najniže rangiranih društvenih slojeva bilo bi potrebno istražiti karakteristike drugog pola društveno ekonomske ose. Određivanje društveno-ekonomskih, demografskih i obrazovnih osobina ekonomske elite u Srbiji ne okončava se samo davanjem podataka o njihovom poreklu i trenutnom društvenom statusu, nego imajući u vidu njihove društvene mogućnosti i moć otvara pitanje kako ih oni koriste odnosno da li postoje i kakvi su njihovi moralni motivi u pogledu budućnosti sopstvenog potomstva i zemlje u kojoj žive.

Ako pretpostavimo da sociopsihološka osnova jedinstva ekonomske elite počiva na činjenici da su oni sličan društveni tip (Lazić, 2011: 169; Mills, 1956: 3) i da su stoga pogodni za međusobno *umrežavanje* i društveno samoobnavljanje, potrebno je pokazati da tu grupu čine ljudi sličnog porekla i obrazovanja (prošlost), sličnih karijera, bračnih prilika, životnih stilova i navika (sadašnjost-aktuelni položaj). Pored toga, jedna od najvažnijih sociopsiholoških sličnosti jeste zatvorenost grupe viđena kao njihov odnos prema budućnosti (samoobnavljanje elitnih položaja).

Pošto se obrazovanje shvata kao glavni kanal društvene pokretljivosti, zatvorenost bi se sa tačke gledišta ekonomske elite mogla dalje shvatiti kao percepcija aktera o značaju (stručnog) obrazovanja u sticanju poslovno-upravljačke i na kraju ekonomske moći. Pored njihovog društvenog porekla, obrazovanja i aktuelnog elitnog položaja, jedan od osnovnih indikatora zatvorenosti jeste i kreiranje strukture dana njihovih mladih potomaka; refleksija poželjne slike budućnosti (u tabeli 1, pored dimenzija, strelicama su predstavljeni pravci delanja aktera).

Tabela 1. Dimenzije i indikatori uniformnosti društvenog tipa - ekonomska elita

Prošlost	Sadašnjost			Budućnost
Poreklo	Karijera	Braak	Standard života	Usmeravanje potomstva
Obrazovni profil roditelja	Obrazovni profil ekonomske elite	Obrazovni profil supružnika	Materijalni standard	Planiranje strukture dana mlade dece ↓ Zanimanje potomka? (samoobnavljanje elite?)
Bračna pokretljivost roditelja	Unutargeneracijska pokretljivost	Zanimanje supružnika	Odmor	
Međugeneracijska pokretljivost ispitanika		Bračna pokretljivost	Najbolji prijatelj	

Prilikom istraživanja apatije kod nezaposlenih u Srbiji (Mitrović, 2013), istakli smo da je pogled u budućnost od vitalnog značaja za koncept akcije odnosno delanje aktera. Na osnovu Šicove *fenomenologije društvenog sveta*, društvena akcija predstavlja akciju ili delanje koje je orijentisano ka prošlom, sadašnjem i (ili) budućem ponašanju druge osobe ili osoba. Akcija je ponašanje usmereno u pravcu realizacije „određenog budućeg cilja“. Ali slika „određenosti“ (perspektive) je u potpunosti definisana, odnosno mora posedovati elemente prošlosti. Cilj akcije mora posedovati komponentu prošlosti, bilo da se slika budućnosti i sadašnja akcija gradi na osnovu iskustva prošlosti ili se prošlost želi prevazići ili zaboraviti. Po Šicu akteri svoje akcije (delanje) vide u „budućem prošlom vremenu“.³ Najkraće rečeno slika akcije u takvom vremenu predstavlja „projekt akcije“. Projekt je akt koji predstavlja ne samo cilj nego istovremeno i pokreće akciju (motiv). On predstavlja kompleks mišljenja ili kontekst mišljenja u kome svaka faza tekuće akcije pronalazi značajnost (Schütz, 1967: xxiv, 60). Shodno ovom stanovištu, oni akteri koji su već na „vladajućim položajima“ svoje delovanje u pravcu dostizanja ili zadržavanja elitnih položaja mogu usmeriti na svoje mlade potomke.

Namera nam je da u ovom radu, poput društvene pokretljivosti koja se prati na osnovu zanimanja ispitanika i njihovih roditelja, utvrdimo stepen kontinuiteta i karakter obrazovanja predaka, ispitanika i njihovih potomaka, kako bismo barem delimično profilisali ono što izmiče objektivnom oku istraživača – osećanje samih pripadnika ekonomske elite o potrebi (specifičnog) obrazovanja za dolazak na elitne položaje. Na taj način mogli bismo pratiti na koji način srpska elita percipira ekonomsku moć odnosno stizanje do nje u budućnosti.

Navedenu ideju smo operacionalizovali tako što smo obrazovni profil saželi u tri kategorije: nadprosečni, prelazni i prosečni profil. Ova podela je zasnovana na stepenu obrazovanja i polazi od srednjoškolskih profila, opšteg ili specifičnog tipa, koje smo uopšteno nazvali prosečnim. Viša škola ili više od dve godine fakulteta smo okarakterisali kao prelazni obrazovni profil, dok su nadprosečni profili sve visoke škole ali i specijalizacije, magistrature i doktorati iz različitih naučnih oblasti.

Ako se ispostavi da su aktuelni pripadnici elite nadprosečnog obrazovanja i da su načinili znatan pomak u obrazovanju i društvenom položaju u odnosu na svoje roditelje, to bi moglo da znači da su tokom njihovog odrastanja i školovanja oni i njihovi roditelji „verovali“ da je školski kanal osnovni kanal društvenog nagrađivanja i napredovanja. Oslanjajući se na predstavljeni teorijski okvir i Tomasovu teorem, to dalje upućuje da je takvo uverenje moglo uticati na ostvarenje tog verovanja u svakodnevnom društvenim praksama čuvajući i pospešujući „tradicionalno viđenje meritokratije“ tokom njihovog zapošljavanja i napredovanja.

Međutim na pitanje, da li oni svoje mlade potomke vaspitavaju i usmeravaju u istom (obrazovnom) pravcu i da li svoju profesiju smatraju bitnom za ekonomsko napredovanje, na kraju da li su zadovoljni svojom profesijom, možemo videti tek pošto pokažemo na koje aktivnosti oni usmeravaju svoju mladu decu.

³ Najindikativniji primeri Šicovog viđenja akcije aktera u *budućem prošlom vremenu* (*modo futuri exacti*) u svakodnevnom životu su osveta ili kredit.

Dakle, viđeno optikom sociološke imaginacije projekat i motiv akcije ne samo da sa ličnog plana može biti prenet na potomstvo, nego se u odnosu na prošlost (sadašnjost) i put (akcija) do tih elitnih pozicija odnosno nekadašnje „klasično“ obrazovanje može postati stvar od sekundarnog značaja u odnosu na davanje prednosti sportskim, zabavljačkim ili nekim drugim tipovima usmeravanja dece.

Čini se da maternji jezik koji u sistemu obrazovanja biva zastupljen sa sve manjim brojem časova, postaje stvar improvizacije i sekundarnog značaja⁴ u odnosu na dodatno učenje stranog (uglavnom engleskog) jezika (tabela 15). Pošto je dobro poznavanje maternjeg jezika osnova daljeg stručnog usavršavanja i „preduslov za prihvatanje opšte kulture“, a obrazovni sistem, sredina i porodica imaju značajno mesto u „stepenu pismenosti“ mlade dece, ostaje da se ispita kakav je kontinuitet porodičnog obrazovanja, i da li se akcije ispitanika u odnosu na njihovo mlado potomstvo uklapaju u predstavu o obrazovanju, i na koncu sticanju opšte kulture i znanja, kao sekundarnom faktoru sticanja društvene i ekonomske samostalnosti. Pored toga to je i pokazatelj koji delimično otkriva da li srpska ekonomska elita, poput one u razvijenim društvima, svoje mlado potomstvo priprema za školovanje na vrhunskim svetskim Univerzitetima u oblastima koje danas donose najveće profite i ostvaruju društveni napredak; nano, bio, info-tehnologije i kognitivne nauke.

Utvrđivanje se vrši poređenjem tipova aktivnosti dece ispitanika, na sportske, učenje stranog jezika, tehnička i računarska znanja i umetnost (tabela 15). Dobijeni rezultati mogu govoriti ne samo o smeru aktivnosti potomstva, nego i uspostavljanju novih dimenzija razlikovanja elitnih i svih ostalih društvenih slojeva; u današnjim uslovima redovni treninzi, „visinske“ i druge sportske pripreme i oprema, lekcije stranog jezika i muzike, postaju prvenstveno stvar ekonomske moći porodice. Šire posmatrano, usmeravanje slobodnog vremena dece iz elitnog sloja u svakodnevnom životnim praksama i specifičnom društvenom i kulturnom okruženju može s jedne strane biti viđeno kao odraz ličnih preferencija, dok s druge strane predstavlja i izvesni „vrednosni i moralni putokaz“ (Murray, 2007: 494–495) za sve ostale niže društveno-ekonomske slojeve društva (Mitrović, 2012: 109). To dalje može dovesti do izazivanja izvesne „društvene patnje“ odnosno tenzije između nametnutog društvenog zahteva i stvarnih potreba i mogućnosti pojedinaca i grupa da dostignu takve zahteve. Ovakve tenzije mogu se javiti na više nivoa: nivo roditelj–dete, a zatim između različitih društvenih grupa, itd.

Pored toga ovi podaci mogu upućivati i na potencijalni rast ekoloških, zdravstvenih i komunalnih disfunkcija u budućnosti, koje bi mogle biti indukovane slabim poznavanjem i siromašnim uvidom u načine i razloge funkcionisanja i postojanja osnovnih društvenih, infrastrukturnih i reci-

4 Videti u: Stevanović, Maksić i Tenjović, 2009. Jezička kultura je nezaobilazni deo opšte kulture, pa bi njenim unapređenjem bio podignut opšti kulturni nivo kako pojedinca, tako i cele zajednice. Većina dosadašnjih ispitivanja ukazuje na značajne propuste učenika u poznavanju zakonitosti srpskog jezika o kojima se uči u školi. Rezultati ukazuju da većina učenika pravi pravopisne i gramatičke greške, zadovoljavajući uslov za osnovni nivo ovladanosti znanjem iz srpskog jezika prema standardima predviđenim za kraj obaveznog obrazovanja.

klažnih sistema. Uopšteno gledano, siromašna znanja iz oblasti opšte kulture dovode do neprepoznavanja osnovnih ljudskih i društvenih problema u komunikaciji ne samo na relaciji pojedinac–institucija, nego i između samih aktera. Nepoznavanje osnovnih tehničkih principa otežava u najširem smislu saobraćajnu komunikaciju. Pored toga značaj tehničkog i računarskog znanja je od izuzetnog značaja za razumevanje normalnog funkcionisanja tehničke infrastrukture (vodovodne, električne, telekomunikacione, reciklažne i kanalizacione) koje već nekoliko generacija unazad, na neki način, čine granice, šire i uže, životne sredine ljudi u razvijenim društvima i predstavljaju bitan uslov kvalitetnog života u svom okruženju.

SOCIODEMOGRAFSKE OSOBINE ELITE

Polnu strukturu današnje ekonomske elite u Srbiji karakteriše preovladavanje muške populacije i to 81.6% muškaraca u odnosu na 18.4% žena. Materijalni položaj grupe je okarakterisan kao viši u 94% slučajeva dok 6% obeležava viši srednji materijalni položaj (tabela 12). Dodatnom proverom (Hi kvadrat testom) utvrdili smo da veza između pola i materijalnog položaja nije od statističkog značaja, odnosno prikazana procentualna raspodela važi u slučaju oba pola.

Razvrstani na četiri razreda starosti za srpsku ekonomsku elitu se može reći da je oko 70% njenih pripadnika starosti između 29 i 50 godina, dok je oko 6% onih iz četvrte kategorije starosti između 61 i 70 godina života (tabela 2).

Bračna i porodična slika srpske ekonomske elite obeležena je relativno malim brojem njenih pripadnika koji ne žive u zajednici sa partnerom (9%) bilo da je reč o braku, nevenčanoj zajednici ili su pak bili u braku.

Tabela 2. Godine starosti pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Četiri razreda starosti	29–40	41–50	51–60	61–70	Ukupno
		26.6	42.1	24.5	6.7

S jedne strane, generacijski sastav ekonomske elite i dominantan život u okviru bračne (partnerske) zajednice (91%), pogotovo imajući u vidu prva dva i delimično treći starosni razred, a s druge strane dominantan visok materijalni položaj, bio je još jedan od motiva da ispitamo strukturu njihove porodice i potencijalni uticaj roditelja na kreiranje životnog i profesionalnog usmerenja njihovog potomstva.

Svakodnevne aktivnosti i navike njihovih maloletnih potomaka mogli bi biti odlučujući faktor u budućem odabiru njihovih profesija i samim tim mogu uticati na meru samoobnavljanja srpske ekonomske elite. Korišćenje slobodnog vremena predstavlja jedan od najznačajnijih indikatora određenog životnog stila, dok visok materijalni položaj čini sadržaje za popunjavanje tog vremena brojnijim, bogatijim i pristupačnijim. Imajući u vidu podatak da u ovom uzorku oko 30% dece pripada predškolskom a da oko 40% dece pripada školskom uzrastu (do 18 godina), ovde ćemo pred-

staviti preovladavajući način ispunjavanja slobodnog vremena dece do 15 godina (oko 52%) u porodicama ekonomske elite.

Tabela 3. Struktura mladog potomstva u porodici ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Uzrast dece	Broj dece				Ukupno
	0	1	2	3	
Predškolska dob	71.8	19.6	7.4	1.2	100
Školska dob – deca mlađa od 18 godina	60.7	25.2	12.9	1.2	100

PROŠLOST: POREKLO

Obrazovni profil ispitanikovih roditelja

Imajući u vidu cilj istraživanja, potrebno je da prikazemo vremensku dimenziju obrazovnog kontinuiteta u porodici naših ispitanika. Osnovnu operacionalizaciju preko tri kategorije obrazovanja smo obogatili subprosečnim obrazovnim profilima, zbog znatnog broja majki naših ispitanika čije obrazovanje se završavalo sa osnovnom školom, a često je i to osnovno obrazovanje bilo prekinuto.

Tabela 4. Obrazovni profil očeva pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Obrazovni profil oca				
Nadprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ispod proseka	Ukupno
44.8	16	30.6	8.6	100

Tabela 5. Obrazovni profil majki pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Obrazovni profil majke				
Nadprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ispod proseka	Ukupno
21.7	16	37.6	24.7	100

Ako posmatramo podatake o obrazovnom profilu ispitanikovih roditelja u prvi plan izbija činjenica da je prelazni, obrazovni profil zastupljen u identičnom broju, dok se prosečni približava takvom, ujednačenom, odnosu kod oba roditelja (tabele 4 i 5). Takođe je vrlo zanimljiva ujednačenost subprosečnog (25%) i nadprosečnog nivoa (22%) obrazovanja kod majki. Kod očeva, suprotno prethodnoj relaciji kod majki, nadprosečni profili zauzimaju pet puta više mesta (45%) u ukupnom obrazovnom profilu, nego subprosečni nivoi obrazovanja očeva (9%).

Bračna pokretljivost ispitanikovih roditelja

Prethodni podatak o nesrazmernom učešću majki i očeva u nadprosečnim odnosno subprosečnim obrazovnim profilima ispitanikovih roditelja, naveo nas je da ispitamo i bračnu pokretljivost kod roditelja naših ispitanika. Iz tabele 6 se jasno uočava da su roditelji ispitanika iz vrha društvene piramide (vladajući i srednji slojevi) gotovo u potpunosti sklapali brakove između sebe, dok je od prelaznog sloja (oko 53%) pa naniže u slučaju majki ispitanika došlo do društvenog napredovanja sklapanjem braka sa muškarcem iz višeg društvenog sloja; manuelne radnice oko 37%, domaćice (koje inače čine trećinu „populacije“ majki naših ispitanika) oko 80%. U slučaju poljoprivrednika sa sopstvenim posedom karakteristično je apsolutno sklapanja braka između ovih zanimanja. Ovoj analizi trebalo bi dodati i napredovanje muškaraca odnosno muževa putem braka i to u brakovima sa ženama koje pripadaju srednjem sloju nalazi se oko 9% muškaraca odnosno očeva ispitanika (uglavnom su iz prelaznog sloja oko 4%, ostalih 4.4% podjednako je zastupljeno među osobljem zaštite, penzionerima i nezaposlenima), dok je sa ženama iz prelaznog sloja brak sklopilo oko 20% ispitanika koji pripadaju nižim društvenim slojevima; manuelcima 13.2% i osoblju zaštite 7.9%.

Tabela 6. Bračna pokretljivost roditelja ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Položaj majki	Položaj očeva							
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljopr.	Nzp. Penz.	Ukupno
Vladajući slojevi	5 62.5%	3 37.5%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	8 100%
Srednji slojevi	15 32.6%	27 58.7%	2 4.3%	0 .0%	1 2.2%	0 .0%	1 2.2%	46 100%
Prelazni sloj	8 21.1%	12 31.6%	10 26.3%	5 13.2%	3 7.9%	0 .0%	0 .0%	38 100%
Manuelne radnice	2 14.3%	2 14.3%	1 7.1%	7 50.0%	0 .0%	1 7.1%	1 7.1%	14 100%
Domaćice	11 22.0%	7 14.0%	8 16.0%	14 28.0%	6 12.0%	4 8.0%	0 .0%	50 100%
Poljopriv.	0 .0%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	3 100.0%	0 .0%	3 100%
Nzp penz	3 75.0%	0 .0%	0 .0%	0 .0%	1 25.0%	0 .0%	0 .0%	4 100%
Ukupno	44 100%							

Društveno poreklo ekonomske elite u Srbiji (2012)

Sintetizovani pregled rezultata istraživanja elite u Srbiji iz prethodnih godina pokazuje da je posle značajne međugeneracijske pokretljivosti tokom perioda socijalizma došlo do značajnog samoobnavljanja na vrhu

društvene piramide (Lazić, 2011: 169, 175). Tabela 7 oslikava aktuelnu sliku koja je obeležena činjenicom da gotovo 60% ispitanika vodi poreklo od očeva koji se nalaze na vrhu društvene piramide. Ispitanika koji vode poreklo od očeva manuelaca (16%) je nešto više od onih koji vode poreklo od očeva iz prelaznog sloja (13%). Ispitanici čiji su očevi bili poljoprivrednici sa sopstvenim posedom su se broјčano izjednačili sa onima čiji su očevi pripadali strukturama bezbednosti (oko 6%).

Ovi podaci nam govore o još izražajnijem zatvaranju društvene strukture, ali i o većim obrazovnim i uopšte životnim mogućnostima naših ispitanika tokom njihovog školovanja i odrastanja. Ako obratimo pažnju na majke ispitanika primetićemo da ispitanikova porodična struktura takođe beleži značajno učešće drugog roditelja na najvišim društvenim položajima (oko 35%), ali i da je u gotovo istom procentu prisutno i 30% domaćica, što u trećini uzorka upućuje na kontinuitet porodičnog društvenog profila, posmatrano i prema položaju majki (tabela 7a).

Tabela 7. Međugeneracijska pokretljivost na elitne položaje prema položaju očeva (2012) (u %)

Položaj oca ⁵						
Položaj ispitanika	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljoprivrednici
Ekonomska elita	27.3	31.6	13	16.1	6.8	5

Tabela 7a. Međugeneracijska pokretljivost na elitne položaje prema položaju majki

Položaj ispitanika	Položaj majke							
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Domaćice	Poljoprivrednici	Penz	Nzp
Ekonomska elita	5	29	22.9	8.6	30.9	1.9	1.2	0.6

SADAŠNJOST: ISPITANIK

Karijera ispitanika

Obrazovni profil pripadnika ekonomske elite. S obzirom na to da smo se u prethodnom delu bavili poreklom ispitanika, ovde ćemo se detaljnije zadržati na njihovoj obrazovnoj strukturi, a u nastavku ćemo videti da li postoji kontinuitet u profesionalnom i usmeravanju slobodnog vremena njihovih potomaka mlađih od 15 godina.

5 Slojevi-međugeneracijska pokretljivost: *Osoblje zaštite*: Vojska, policija, čuvari i sl, *Manuelni radnici*: visoko kvalifikovani radnici (VKV), kvalifikovani radnici (KV), službenik sa nižom stručnom spremom, polukvalifikovani radnik (PKV), niskokvalifikovani radnik (NKV), *Prelazni sloj*: slobodna profesija, poslovođa, službenik sa srednjom stručnom spremom, tehničar sa srednjom stručnom spremom, *Srednji slojevi*: niži rukovodilac, stručnjak, mikro-preduzetnik, *Vladajući slojevi*: političar višeg ranga, političar srednjeg ranga, političar nižeg ranga, direktor višeg ranga, direktor srednjeg ranga, direktor nižeg ranga, srednji preduzetnik.

Iz tabele 8 se uočava da nadprosečni profil dominira (90%) u odnosu na ostala dva tipa obrazovanja. Dakle, pripadnici srpske ekonomske elite se mogu opisati kao nadprosečno obrazovani, što u odnosu na njihove roditelje čini značajan pomak imajući u vidu da je oko 45% očeva i oko 22% majki naših ispitanika bilo nadprosečnog obrazovanja. Suprotno tome kod majki ispitanika obrazovni profil koji je bio ispod proseka, činio je jednu četvrtinu uzorka (24.7%). Među očevima naših ispitanika nalazi se 8.6% onih koji nisu zadovoljavali ni prosečne obrazovne profile. Ovaj podatak govori da su čak u tri četvrtine slučajeva kod majki ispitanika i za jednu desetinu u slučaju očeva porodice sa roditeljima subprosečnog obrazovanja shvatale značaj visokog obrazovanja u društvenom napredovanju, i uspele da obezbede školovanje i napredovanje na elitne položaje za svoje potomke. Pošto obrazovanje predstavlja osnovni kanal društvenog napredovanja, uporedili smo obrazovne profile roditelja i ispitanika i dobili sliku o gotovo potpunom zatvaranju elitnih položaja čak i za prosečno obrazovano potomstvo naših ispitanika, a kamoli za one bez ili sa osnovnom školom (i nezavršenom srednjom školom).

Što se tiče prelaznog profila uočava se da on u potpunosti zadovoljava svoj prigodan naziv, jer i u slučaju očeva i majki naših ispitanika (16%) ovaj broj biva sveden za čak tri puta (5.5%). Kod prosečnih obrazovnih profila (takođe 5.5%) zanimljivo je još uočljivije pomeranje ispitanika imajući u vidu da su njihovi roditelji pripadali u znatno većoj meri toj kategoriji obrazovanja; majke 37.6%, a očevi 30.6%.

Tabela 8. Obrazovni profil pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Obrazovni profil⁶

Nadprosečni profil	Prelazni profil	Prosečni profil	Ukupno
89	5.5	5.5	100

Tabela 8a. Struktura nadprosečnog profila obrazovnog pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Nadprosečni profil	
Fakultet prirodnih ili tehničkih nauka i vojna akademija	30.1
Ekonomija	29.4
Postdiplomski	21.5
Pravni fakultet	4.9
Ostali fakulteti društvenih nauka	3.1

Narednu zanimljivost vezanu za obrazovni profil čini unutrašnja struktura nadprosečnog tipa (tabela 8a). Njegov sastav obeležava dominacija prirodnjačkog (tehničkog) i ekonomskog obrazovanja među pripadnicima srpske ekonomske elite (oko 60%), a čak jedna petina uzorka ima i postdiplomski stepen obrazovanja.

⁶ Obrazovni profili: *prosečni profili*: srednja škola za radnička zanimanja, srednja škola za tehnička i druga stručna zanimanja, gimnazija, srednja škola opšteg tipa; *prelazni profil*: viša škola ili više od dve godine fakulteta, *nadprosečni profili*: fakulteti prirodnih i tehničkih nauka, društveni fakulteti, pravni i ekonomski fakultet i vojna akademija, postdiplomski stepen (dr, mr, specijalizacija)

S jedne strane, potreba i društveni zahtev formalnog obrazovanja za dolazak na elitne položaje a s druge, opšti podaci o, na primer, nezavidnom poznanju maternjeg jezika kod mlade dece, navode nas da se zapitamo da li će elita biti motivisana i spremna da svoju decu školuje na prirodno-tehničkim ili ekonomskim fakultetima (videti tabele 8 i 8a) ili će potražiti neki drugi put usmeravanja materijalnih resursa kako bi im obezbedili uslove za uspešniji život i društveno napredovanje; novi vid *umrežavanja*. Drugim rečima, imajući u vidu strukturu dominantnog obrazovnog profila ispitanika, postavlja se pitanje da li ispitanici smatraju da je veštine i interesovanja iz prirodnih (računarskih) ili ekonomskih nauka potrebno razvijati i kod njihove maloletne dece. Ujedno takav trend predstavlja i subjektivnu sliku o zadovoljstvu i nužnosti njihovog obrazovanja naspram trenutnog zanimanja.

Tabela 9. Unutargeneracijska pokretljivost na elitne položaje (u %)

Položaj ispitanika na prvom radnom mestu⁷

Položaj ispitanika	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Poljoprivrednici
Ekonomska elita	6.1	78.4	13.5	1.2	0.6	0

Unutargeneracijska pokretljivost pokazuje da je oko 6% ispitanika svoj aktivni radni vek započelo sa elitnih položaja. U najvećem broju slučajeva (oko 80%) došlo je do napredovanja tokom aktivnog radnog veka ali je i pređeni put u tim karijerama znatno kraći nego za ostale slojeve. Napomenimo da podaci o obrazovnim tipovima ispitanika upućuju da je lična trajektorija ispitanika uglavnom započinjala na stručnjačkim pozicijama a u momentu ispitivanja dostizala je upravljačku poziciju. Za 13.5% ispitanika skok iz prelaznog sloja na elitne mogao bi biti posmatran dvojako. S jedne strane kao duži, pa samim tim i naporniji put, dok s druge strane može biti viđen i kao veće postignuće u odnosu na startnu društvenu poziciju. Za oko 2% ispitanika put do elitnih položaja je započinjao na najnižim pozicijama manuelaca ili osoblja zaštite pa se njihov lični uspon može smatrati najdalekometnijim.

Brak

Obrazovni profil ispitanikovog supružnika. Supružnici pripadnika ekonomske elite su zaposleni u 86% slučajeva (oko 2% sa pola radnog vremena), dok je domaćica i penzionera oko 5%. Preostalih 9% je nezaposleno bilo da se radi o licima koja aktivno traže posao ili o licima koja uopšte ne žele da rade. Struktura obrazovanih profila i zanimanja supružnika je predstavljena u tabelama 10 i 11. Imajući u vidu obrazovni i profesionalni profil supružnika uočavamo izvesnu sličnost; 72% supružnika je na elitnim

⁷ Slojevi-unutargeneracijska pokretljivost: *Osoblje zaštite*: vojska, policija, čuvari i sl, *Manuelni radnici*: visoko kvalifikovani radnici (VKV), kvalifikovani radnici (KV), *Prelazni sloj*: poslovođa, službenik sa srednjom stručnom spremom, tehničar sa srednjom stručnom spremom, *Srednji slojevi*: mali preduzetnik, mikropreduzetnik, samozaposlen-registrovan, niži rukovodilac, stručnjak, *Vladajući slojevi*: političar srednjeg ranga, političar nižeg ranga, direktor srednjeg ranga, direktor nižeg ranga, srednji preduzetnik.

položajima, dok 71.3% poseduje nadprosečno obrazovanje. Poređenjem nadprosečnog obrazovnog profila uočava se da je broj nadprosečno obrazovanih pripadnika elite i njihovih supružnika nije potuno proporcionalan (oko 90% u odnosu na oko 70%)

Tabela 10. Obrazovni profil supružnika pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Obrazovni profil supružnika			
Nadprosečni profili	Prelazni profil	Prosečni profili	Ukupno
71.3	8.8	19.9	100

Tabela 10a. Nadprosečni obrazovni profil supružnika (u %)

Nadprosečni profil	
Fakultet prirodnih ili tehničkih nauka i vojna akademija	18.4
Ekonomija	21.3
Postdiplomski	11
Pravni fakultet	4.4
Ostali fakulteti društvenih nauka	11.8

Profesionalni profil supružnika i bračna pokretljivost. Poredeći tabele 9 i 11 vidimo da je (ne računajući penzionere oko 3%, nzp je 8.8%) u oko 30% slučajeva elitnih porodica došlo do bračne pokretljivosti na najviše položaje usled elitnog položaja ispitanika; gotovo polovina supružnika dolazi iz prelaznog sloja 12.5% a dobar deo i iz sloja nezaposlenih oko 9% .

Tabela 11. Profesionalni profil supružnika pripadnika ekonomske elite u Srbiji (2012) (u %)

Položaj ispitanika	Položaj supružnika							
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Osoblje zaštite	Penzioneri	Domaćice	Nezaposleni
Ek. Elita	13.2	58.8	12.5	0.7	0.7	2.9	2.2	8.8

Standard života subjektivna klasna pripadnost

Materijalni položaj i subjektivna klasna pripadnost

Tabela 12. Materijalni položaj elite u Srbiji (2012) (u %)

Materijalni položaj	Broj ispitanika	%
Viši srednji	10	6.1
Viši	153	93.9
Ukupno	163	100.0

Tabela 12a. Subjektivno viđenje klasne pripadnosti u Srbiji (2012) (u %)

Klasa	Broj ispitanika	%
Viša i viša srednja	85	52.1
Srednja i niža srednja	78	47.8

Letimičan pogled na tabelu 12 otkriva gotovo savršenu uniformnost po pitanju materijalnog indeksa kod pripadnika ekonomske elite u Srbiji (oko 94%). Detaljnija analiza pripadnosti nešto nižem materijalnom položaju (viši srednji 6%) čini se praktično neizvodljivom bez dubinskog istraživanja društveno ekonomske pozicije. Subjektivno viđenje sopstvenog klasnog položaja pokazuje drugačiju srazmeru rasporeda, odnosno uniformno visoki materijalni položaj biva kod polovine ispitanika prepoznat kao pripadnost srednjoj klasi (tabela 12a). Analizom i kritičkom refleksijom sledeća dva indikatora standarda života pokušaćemo da podrobnije oslikamo zanimljivo odstupanje između uniformnosti materijalnog položaja i viđenja sopstvenog klasnog položaja.

Godišnji odmor. Iako „tip smeštaja na godišnjem odmoru“ predstavlja jedan od indikatora potrošnje (materijalnog indeksa) naših ispitanika, kategorija „korišćenje godišnjeg odmora prvenstveno je pitanje zdravlja, opuštanja i odmora u novoj sredini bez pritiska svakodnevnih briga“ (Bogdanović, 1987: 71). Ono je, međutim u postojećim društvenim uslovima uslovljeno s jedne strane materijalnim mogućnostima a s druge, stečenim navikama i formiranim shvatanjima, o njegovoj neophodnosti (isto).

Iz svakodnevnih iskustava poznato je da i individualni odnos prema njegovoj neophodnosti i prirodi (frekvenciji odmora, tipu i lokaciji smeštaja, itd.) u okviru jedne porodice može biti izuzetno različit. Shodno tome, dobijena slika o odmoru na osnovu podataka iz ovog istraživanja ne može se tumačiti u navedenom širem kontekstu, već samo kao jedan od indikatora standarda života ekonomske elite u Srbiji.

Međutim, analizi uže slike (indikator potrošnje) ove veoma bitne karakteristike životnog stila jednog društvenog sloja, moralo bi se dodati nekoliko napomena, imajući u vidu generacijsku dimenziju našeg istraživanja (poreklo ispitanika, aktuelni položaj, navike potomstva).

Naime, imajući u vidu relativno dugo vreme trajanja iz perspektive ljudskog životnog veka (tri generacije), u našem sociografskom kroki-ju društveno vreme je čini se proticalo znatno brže, mereći ga čak i kroz kategorije poput smeštaja na godišnjem odmoru u životima ovih porodica. Imajući u vidu život u okviru jedne države (SFRJ), u kojoj su resurse na Jadranskom moru ili planinskim odmaralištima koristila preduzeća iz svih ili gotovo svih republika, za roditelje ispitanika i ispitanike, tokom odrastanja, nekadašnji „domaći smeštaj“ u ovom trenutku (za iste osobe) predstavljamo kao „odmor u inostranstvu“. Dinamika društvenih zbivanja u poslednjih nekoliko decenija upućuje nas da se zapitamo, da li će potomci naših ispitanika današnju percepciju inostranog lokaliteta odmora posmatrati drugačije, potencijalnom integracijom (ili čak idejom integracije) nekadašnjih republika u jednu širu zajednicu na ovom kontinentu? Da li promena lokaliteta odmora u našim istraživanjima već danas (a i u buduć-

nosti) utiče na razlike između istraživačke procene i subjektivnog osećaja aktera kada je u pitanju ova dimenzija potrošnje, odnosno standarda života. Da li je standard ekonomske elite u Srbiji delimično promenjen jer danas ispitanici letujući u istom mestu gde su letovali u detinjstvu sa roditeljima, ne letuju više u „domaćem“ nego u „inostranom smeštaju“? Da li vlasnička ujedno znači i epistemološku „promenu“ kada je u pitanju tip smeštaja na odmoru? Na primer, da li letovanje u istom objektu kategorisanom u jednoj generaciji kao „društveno odmaralište“ a u drugoj ili trećoj kao „privatizovani hotel“, zaista „objašnjava“ promenu jednog od indikatora životnog standarda i stila u životnim i porodičnim istorijama ispitanika ili je samo jedan od indikatora privatizacije i sukcesije nekadašnje zajedničke imovine?

Možda se upravo deo odgovora na razlike između materijalnog indeksa i subjektivnog viđenja klasnog položaja, pored mogućeg ličnog nezadovoljstva, krije u slici o izuzetnoj nesrazmeri lokaliteta godišnjeg odmora danas; unutar Srbije se odmara 5% pripadnika ekonomske elite dok njih 20.1% pored toga odlazi i na odmor u inostranstvo. Najveći broj ispitanika (74.8%) odmor provodi u inostranstvu.

Tabela 13. Tip smeštaja na odmoru (u %)

Hotel	Privatni	Sopstveni	Rodbina, prijatelji	Ostalo	Ukupno
65	26.4	3.1	2.5	3.1	100

Najbolji prijatelj. Tumačenje sklapanja prijateljstava i druženja među određenim društvenim grupama pripada, delimično, analizama životnog stila društvenih grupa. Prelazak sa primarnih (srodničkih) na sekundarne (kolege, komšije, ili prijatelji sa hobija) odnose u druženju označava uopšteno gledajući jednu dimenziju prelaska sa ruralnog na urbani način života. Još specifičniji izbor prijatelja, iz istog društvenog sloja ili profesije, ukazuje s jedne strane na „klasnu svest“ (interesno i solidarno udruživanje), dok s druge, omogućava refleksivno-komparativni orijentir aktera unutar istog društvenog sloja. Ideja o refleksivno-komparativnom orijentiru delimično je razvijena na nalazima koje smo dobili prilikom istraživanja apatije među nezaposlenima, gde je istovremeno uočena i solidarnost i kontrakcija grupe prema unutra; pored profesionalne solidarnosti, detektovano je i okretanje porodici i očuvanje osnovnih anticipacijskih potencijala među nezaposlenima (Mitrović, 2013). Drugi impuls ovoj ideji daju zvanični medijski izveštaji o usmeravanju potrošnje najbogatijih pojedinaca i porodica širom sveta.

Tek dublje istraživanje odnosa između najboljih prijatelja i indikatora potrošnje, poput odmora ili luksuznih dobara, dalo bi širu i svakako jasniju sliku o konkretnoj društvenoj grupi. Tako na primer, u vremenima ekonomskih kriza primetno je da pripadnici ekonomske elite više pažnje polažu na porodične i duhovne vrednosti pa svoju potrošnju iz pravca luksuznih dobara usmeravaju na porodična putovanja u predele netaknute prirode, ili anonimnu kupovinu umetnički vrednih eksponata, kako bi

učinili jedinstvenim i oplemenili lične duhovne vrednosti i odnose unutar porodice, s jedne strane, dok s druge strane ne skreću pažnju javnosti na njihovu potrošnju u kriznom vremenu. Slično kao i kod suprotnog društveno-ekonomskog pola (nezaposlenih) čini se da je i u ovoj elitnoj grupi приметна izvesna kontrakcija ka unutra. Ipak ta kontrakcija je kvalitativno znatno drugačija. Drugim rečima alokacija resursa se sa „usmerenosti na spoljašnost“ preusmerava na takozvano „razvijanje unutrašnjih vrednosti“; prelazak sa „pokazivanja“ pred prijateljima na intimno uživanje.⁸ Dužim praćenjem ovakvih odnosa bilo bi moguće, indirektno, sklopiti izvesni društveni mozaik i dobiti sliku o subjektivnom osećanju ispitanika o izlasku iz krize ili čak dubljim promenama u percepciji porodice i porodičnih odnosa.

Posmatrajući luksuzna dobra ispitanika, vidimo da na primer luksuzni čamac ili jahtu (preko 2000 eura) poseduje samo 3% ispitanika. Primenjujući merilo luksuza sa čamca na automobile uočavamo nešto realniju sliku o statusnim simbolima naših ispitanika. Luksuzne automobile (preko 2501 eura–preko 40000 eura) poseduje preko 86% ispitanika.

Ovaj podatak se u svetlu prethodnih pretpostavki može tumačiti barem na dva načina. Prvo, čini se da pripadnici srpske ekonomske elite ipak manje pažnje polažu na unutrašnje vrednosti i negovanje porodičnih uspomena („ostala luksuzna dobra“, na primer umetnine su zastupljena sa 2.5%), a više na vidljive statusne simbole. Drugo, ovaj podatak delimično upućuje da je pored statusne distinkcije u odnosu na niže slojeve, moguće i statusno takmičenje i upoređivanje među najboljim prijateljima (uglavnom vrh društvene piramide) i susedima.

Iz priložene tabele se uočava da ispitanikovi najbolji prijatelji gotovo u potpunosti potiču sa vrha društvene piramide (oko 90%), što potvrđuje ustaljenu sliku umreženosti i zatvorenosti ove društvene grupe (Mills, 1956). Pored toga društvena homogenost jednog od indikatora životnog stila i standarda ispitanika potvrđuje našu pretpostavku o prepoznavanju klasnih interesa među ispitanicima.

Tabela 14. Položaj najboljeg prijatelja ispitanika (u %)

Položaj ispitanika	Položaj najboljeg prijatelja						Ukupno
	Vladajući slojevi	Srednji slojevi	Prelazni sloj	Manuelni radnici	Student	Nezaposleni	
Ek. elita	28.8	60.7	4.9	2.4	1.2	1.8	100

⁸ Moguće je da u pojedinim slučajevima dolazi i do preklapanja ovih tendencija, o čemu na primer svedoče neke izložbe ili medijski izveštaji sa „egzotičnih“ putovanja pripadnika elite. Videti na primer, prodajnu izložbu fotografija Čedomira Jovanovića nastalih tokom njegovog alpinističkog osvajanja planinskog lanca Karakorum u Pakistanu. Više videti na <http://www.akter.co.rs/30-kultura/42418-izlo-ba-fotografija-edomira-jovanovi-a.html> Pristupio 25.08.2013.

BUDUĆNOST: POTOMSTVO

Formiranje životnog stila potomaka ekonomske elite

Imajući u vidu činjenicu da oko polovine (48.5%) pripadnika elite nema decu do 15 godina starosti, raspored i usmeravanje slobodnog vremena dece navedenog uzrasta odnosi se na polovnu (51.5%) ispitivanog uzorka.

Tabela 15. Organizovanje slobodnog vremena potomaka ekonomske elite prema različitim aktivnostima (u %)

Aktivnost	DA	NE
Strani jezik	37.4	14.1
Sport-redovni treninzi	35	16.6
Umetnost	11	40.5
Računarstvo	5.5	46
Tehnička znanja	1.8	49.7

Usmeravanje slobodnog vremena maloletne dece prvenstveno je pitanje njihovog vaspitavanja i sticanja izvesnih navika koje mogu biti od vitalnog značaja za određeni stil života i dalje profesionalno i društveno profilisanje. Pored toga roditeljsko usmeravanje predstavlja često i spoj ambicija roditelja, materijalnih mogućnosti i talenata i želja same dece.

Pogled na tabelu 15 nedvosmisleno ukazuje da ekonomska elita čiji je obrazovni profil uglavnom tehničkog ili prirodnog obrazovanja (tabela 8a) usmerava svoju decu najmanje u tom pravcu (1.8% odnosno 5.5%). Pored toga takođe se uočava da gotovo 75% roditelja usmerava decu u pravcu redovnih sportskih treninga i učenja stranih jezika, što mogu biti vezane aktivnosti jer se vrhunske pripreme, takmičenja i dalja usavršavanja odvijaju veoma često u inostranstvu. Imajući u vidu državnu politiku nagrađivanja vrhunskih sportista (na primer rešavanjem stambenog pitanja) i obezbeđivanja nacionalnih penzija za osvajače svetskih i olimpijskih medalja, potom i ulaganje i upravljanje ekonomske i političke elite u različitim sportskim savezima (*umrežavanje*), s jedne strane, i mogućnost olakšanog pristupa inostranim univerzitetima preko sportskih stipendija s druge strane, ovakvo usmeravanje aktivnosti dece čini sasvim racionalnim izborom. Ovakav vid akcije ima i svoje drugo lice, a to je slika o korisnosti ili značaju (tehničkih ili ekonomskih) obrazovnih profila u sticanju društvene i ekonomske moći. Pored toga sasvim je jasno da proces marginalizacije osnovnog, a pogotovo visokog obrazovanja potpomaže navedeno umrežavanje politike, kapitala i sporta.

U odnosu na ubeđenje iz prošlosti, a delimično i iz iskustva sa starijim potomcima⁹ koji su okončali studije, pripadnici ekonomske elite danas kroz akcije finansiranja obrazovanja mlade dece grade sliku njihovog uspeha u budućnosti motivisani sticanjem ekonomske samostalnosti kroz

⁹ Oko 86% starijih potomaka u jednoj trećini uzorka elite trenutno pripada srednjim slojevima. Ovaj podatak može navesti naše ispitanike da školovanje nije doprinelo direktnom samoobnavljanju, elitnih položaja. Dakle njihova najstarija deca će ukoliko se nastavi trend samoobnavljanja elite morati da pređu isti put kao njihovi roditelji, od stručnjačkog (srednjeg) do elitnog položaja. Zbog toga je moguće da se kao refleksija javlja usmeravanje aktivnosti mladih potomaka na zabavljačka i sportska zanimanja.

sport ili neki drugi vid aktivnosti koji ne zahteva niti stručno tehničko, računarsko-matematičko, pa čak kako pokazuju navedena pedagoška istraživanja, ni solidno znanje maternjeg jezika.

Svi ovi nalazi omogućavaju da naslutimo da za dobar deo grupe poslovnih ljudi, koja bi trebala, ne samo ekonomski nego i epistemološki, da bude „izuzetna“ i pokretač društvenog razvoja obrazovanje ima tek sekundarni značaj. Ipak, čini se da takav stav nije preovladavo konstantno tokom njihovog života. Ono što oni svesno ili nesvesno rade kroz usmeravanje aktivnosti svog potomstva šalje poruku da smisao obrazovanja nije više sticanje potrebnih znanja i stručnosti, niti zadovoljavanje nekog unutrašnjeg dobra ili ličnih vrednosti, nego puka fasada kojom se stvara neprozirnost današnjih meritokratskih principa i razvija takozvani „diskrecioni princip nagrađivanja“; društveni zahtev se zamenjuje regrutovanjem, pa samim tim i formiranjem strukture, novih pripadnika elite sa aktuelno vladajućih položaja. Novi pripadnici elite moraju da se prilagode, u svakom smislu, zahtevu onih iznad njih, a ne objektivnoj potrebi i zahtevu društva.

Iako je, uopšteno gledano, usmeravanje slobodnog vremena dece na sport, učenje stranog jezika ili umetnost, pored imunizacije i zdravstvene zaštite mladih, jedna od vrhunskih društvenih vrednosti, to ipak ne znači da te aktivnosti mogu zameniti znanja i veštine koje im pruža opšti obrazovni sistem. Naprotiv, dodatne aktivnosti se i nazivaju tako jer razvijaju neke dodatne talente dece a ne služe zameni osnovnih aktivnosti. Pored toga ukoliko je to usmeravanje samo jednosmerno, odnosno ako je dete prinuđeno da suzbija tehničke ili računarske veštine, čestim i napornim treninzima, zbog roditeljske ambicije da njihovo mlado dete postane vrhunski sportista, onda ne samo da trpi opšta kultura i obrazovni sistem jednog društva, nego se što je možda još bolnije ozbiljno narušavaju odnosi roditelja i njihove mlade dece. Epistemološka i na koncu funkcionalna razlika između „osnovnog“ obrazovanja, „opšte“ kulture i „slobodnih“ aktivnosti upravo leži u obavezности i opštosti jednih i slobodi izbora i „izuzetnosti“ drugih aktivnosti. Samo „doslovno čitanje“ i razumevanje ovih praksi može obezbediti društveni napredak i solidarnost između različitih društvenih slojeva i suzbiti iskušenje tiranije iz odnosa roditelja i njihove mlade dece.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Imajući u vidu analitičko-teorijski okvir ovog istraživanja, možemo konstatovati da je: utvrđen značajan pomak u društvenom a posebno u stepenu obrazovanja ekonomske elite u odnosu na njihove roditelje. Oko 60% ispitanika vodi poreklo od očeva sa najviših društvenih pozicija. Iz preseka ovih nalaza proizilazi da su roditelji kao i sami ispitanici tokom odrastanja verovali i koristili školski kanal kao osnovni kanal društvenog napredovanja ka elitnim položajima. Posmatrajući stepen i profil obrazovanja uočavamo da današnja ekonomska elita u znatnoj meri odstupa od svojih predaka. Na primer nadprosečni profil obrazovanja danas zauzima 90% uzorka dok je u slučaju njihovih roditelja on bio zastupljen sa oko 45% kod očeva i oko 20% kod majki.

Analizirajući porodičnu sliku ekonomske elite kao i u slučaju njihovih roditelja dolazimo do zaključka o visokom učešću sklopljenih brakova između supružnika na vladajućim pozicijama. Ipak kod njihovih roditelja značajno je učešće majki-domaćica (jedna trećina) koje u 80% slučajeva sklapanjem braka napreduju na društvenoj skali. Naše istraživanje pokazuje da je učešće domaćice kao supruge današnje ekonomske elite svedeno na svega 2%.

Pored toga istorijski posmatrano (ne samo u odnosu na roditelje) sasvim je jasno da je profesionalna struktura srpske ekonomske elite znatno uznapredovala (Lazić, 2011: 117–118). U tom svetlu ali i u svetlu društvenog zatvaranja ove grupe potrebno je istaći da u današnjem sastavu nema onih koji polaze sa pozicije poljoprivrednika, a gotovo da je slično i sa zanimanjem manuelnih radnika. Od 90% nadprosečno obrazovanih pripadnika elite, čak njih 80% prelazi relativno kratak put od stručnjačkih do elitnih pozicija. Sve u svemu logičnim se postavlja pitanje da li u odnosu na izraženi obrazovni (profesionalni) i društveni napredak elite u istorijskom smislu i u odnosu na svoje pretke, isto treba očekivati i od njihovih potomaka?

Analiza usmeravanja aktivnosti maloletne dece ispitanika na elitnim položajima, međutim upućuje na zaključke druge prirode. Pripadnici ekonomske elite u Srbiji mahom usmeravaju aktivnost svoje dece na sport i učenje stranog jezika, što u kombinaciji sa navedenim (pedagoškim) istraživanjima o zapostavljanju maternjeg jezika u obaveznom sistemu obrazovanja dovodi u pitanje dosadašnji način samoobnavljanja ekonomske elite. Poređenjem strukture obrazovnih profila ispitanika i aktivnosti njihove dece uočena je izuzetna disproporcionalnost. Naime, u obrazovnom profilu ispitanika dominiraju tehničke odnosno prirodne nauke i ekonomija. Suprotno tome usmeravanje njihove dece na tehnička znanja i veštine ne zauzima čak ni 2% među ponuđenim aktivnostima (umetnost, strani jezici, sport, računarstvo). Pored toga zabrinjavajuće je da i računarske veštine nisu zavredele veliku pažnju roditelja i dece (oko 5%). Jedan od razloga možemo potražiti u zdravorazumskoj logici da će dete vremenom u sudaru sa novom tehnologijom samo po sebi steći potrebna znanja za njeno korišćenje. Ovim pristupom ne samo da se ograničavaju talenti i potencijali novih generacija nego se one od najranijeg detinjstva oslobađaju svih etičkih normi i pravila u korišćenju tehnologija veoma moćnih kapaciteta, kako za inovaciju tako i za zloupotrebu. Poređenje stručnih profila elite i usmeravanja aktivnosti njihove dece nameće i pitanje, da li su ti ispitanici zadovoljni svojim položajem, jer svoje potomke usmeravaju na druge vrste aktivnosti i interesovanja?

Zatim, da li se kod elite nastavlja trend uočen i kod obeshrabljene zajednice nezaposlenih? Odnosno da li je i ovde reč o gubitku značaja vokacije, jer na osnovu usmeravanja njihove dece pretpostavljamo da je osnovni motiv zarada a tek potom obnavljanje zanimanja. Iz analize kontinuiteta obrazovanja i društvenog položaja ekonomske elite u Srbiji možemo protumačiti i njihovu sliku o važnosti znanja za društvenu nagradu. Ta slika je najjasnije predstavljena kroz navedene razlike o odnosu prema znanju iz njihovog detinjstva i mladosti, obrazovanosti njihovih roditelja

i usmeravanja njihove dece. Daljim tumačenjem ovog odnosa moguće je zaključiti da se društveni zahtev viđen očima elite u srpskom društvu dramatično promenio tokom života ispitivane generacije; od verovanja i uzdanja do nepoverenja i neuzdanja u školski kanal kao primarni vid stizanja ili obezbeđivanja elitnih pozicija. Ovakvo tumačenje izaziva veliku zabrinutost i pred nas postavlja nekoliko veoma važnih pitanja. Da li se uz sliku o ovoj promeni društvenog zahteva zaista promenila potreba društva? Odnosno da li Srbiji danas ili na duže staze ne trebaju stručnjaci? Ko su stručni ljudi koji odlaze iz zemlje i iz kakvih porodica oni potiču?

Potvrdu za ovu zabrinutost pronalazimo u podacima koji pokazuju da najviši društveni slojevi kroz strukturu slobodnih aktivnosti i opšte zapostavljanje osnovnog obrazovanja nameću zahtev koji nije realan za većinu stanovništva; jer su za redovne treninge i dodatne časove stranog jezika potrebna znatna novčana sredstva. Iz ovog proizilazi da možda ostaje otvoren kanal obrazovanja za decu koja potiču iz prelaznih i nižih društvenih slojeva. Sledstveno tome ona deca koja iskoriste otvorenost obrazovnog kanala biće suočena sa novim vidom umrežavanja između elite, sporta i zabave te bi usled takvih prepreka svoju društvenu i ekonomsku samostalnost mogli potražiti u inostranstvu.

Još jedna od latentnih zabrinutosti leži u činjenici da nije jasno šta će se desiti sa decom iz najviših slojeva koja se opredele na primer za sportske profesije, ali ne uspeju da zadovolje vrhunske sportske rezultate? Kao logično rešenje nameće se preuzimanje na primer porodičnih poslova; elitnih. Ipak razočaranje „sportskim neuspehom“ te dece i njihovih roditelja moglo bi proizvesti neku vrstu „nezadovoljnih tirana“ koji su se formirali, između ostalog, i potencijalnim dugogodišnjim nametnutim odnosom između roditelja i dece; tihom prinudom dece na sport. Nova briga koja proizilazi iz tog podatka je da nema velike razlike između „zadovoljnog“ i „nezadovoljnog tiranina“ u budućim društvenim odnosima na relaciji autoritarna elita-najniži i bezvoljni društveni slojevi.

Konačno poređenjem ovih nalaza sa navedenim ranijim istraživanjima ekonomske elite govore da u stanju stabilizacije društvene strukture u Srbiji umesto da školski kanal i lična zalaganja postanu osnovni kanali društvenog napredovanja, dolazi do neke vrste sociokulturne improvizacije kroz potencijalno usmeravanje potomstva na umrežavanje sa političkom, zabavljачkom i sportskom elitom ili odlaskom u inostranstvo.

LITERATURA

Bogdanović, Marija. „Nejednakosti u materijalnim uslovima života proučavanih društvenih slojeva“. U *Društvene nejednakosti*, 51–79. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu, 1987.

Dnevni akter, 2013. „Izložba fotografija Čedomira Jovanovića“, Tanjug, petak, 07.06.2013, 23:38 <http://www.akter.co.rs/30-kultura/42418-izlo-ba-fotografija-edomira-jovanovi-a.html> (pristupljeno 25. 8. 2013).

- Lazić, Mladen. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Mills, Charles W. *The Power Elite*. Oxford, New York: Oxford Press, 1956.
- Mitrović, Veselin. „Socijalna struktura apatije i fenomenologija *besperspektivnosti* među nezaposlenima u Srbiji“. U *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, 364–382. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu i Čigoja štampa, 2013.
- Murray, Thomas H. „Enhancement.“ U *The Oxford Handbook of Bioethics*, edited by Bonnie Steinbock, 491–516. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Stevanović, Jelena, Slavica Maksić i Lazar Tenjović. „O pismenom izražavanju učenika osnovne škole“. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 41, 1 (2009): 147–164.
- Schütz, Alfred. *The Phenomenology of Social World*. USA: Northwestern University Press, 1967.

Veselin L. Mitrović

CHARACTER OF THE ELITE AND THE FUTURE OF SERBIA

Summary: The paper considers socio-economic and educational profiles of the economic elite in Serbia. The purpose of the paper is to establish whether there are any social and moral motives for the improvement of a social position of the ruling class representatives. Due to the type of research methodology (quantitative research), we have attempted to fulfill the research goal by measuring the continuity of socio-economic profiles over three generations: elite members, their parents and their children. Unlike the category of vertical mobility which can be observed only between the first two generations, educational profiles were analyzed over three generations. In the youngest generation, we observed what free time activities were favored, as this is one of more important indicators for possible future life styles of elite members' descendants. A significant difference between educational structures of elite members' parents and elite members would indicate that first two generations believed education to be instrumental in acquiring elite membership. On the other hand, a discontinuity in regarding education as a condition for elite membership would point towards a lack of moral motives necessary for social climbing as well as dissatisfaction with elite members' current professions, which, paradoxically, enabled the acquisition of the elite status in the first place.

Key words: elite, education, profession, free time activities, social mobility

ОСВРТ НА ИСТРАЖИВАЊА БАЛКАНА

INTEGRACIJA BALKANA U EVROPSKU UNIJU: U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE¹

Istraživanje evrointegracije balkanskih zemalja jedna je od ključnih tema naučnih istraživanja društvenih promena na njegovom prostoru u poslednjih dvadesetak godina, koja se vrše na Filozofskom fakultetu u Nišu. U okviru makroprojekata koji su realizovani, i koji se još uvek realizuju, približavanju i integraciji balkanskih država i naroda u Evropsku uniju poklanja se posebna pažnja. Jedno i drugo posmatraju se kao proces koji se odvija u miljeu globalizacije i regionalizacije kao epohalnih procesa. Taj proces je prožet složenim i brojnim promenama reformskog karaktera u svim sferama društvenog života, koji za posledicu ima ujednačavanje normativa i standarda svih segmenata društva sa onima koje razvija i primenjuje Evropska unija. U načelu, proces evrointegracije, uopšte, pa i onaj prisutan na relaciji Balkan–EU, ima različite etape razvoja u kojima se odvijaju promene i razvoj društvenih odnosa. Balkanske države prolaze kroz te etape sa mnogo teškoća koje su rezultat samih odnosa na Balkanu i promena koje su se dešavale krahom socijalističkog sistema u većini njih, raspadom Jugoslavije i stvaranjem novih nacionalnih država, kao i ekonomskim i političkim problemima koji su se dešavali na ovom prostoru. Balkan je u tom procesu ostao turbulentno područje Evrope na kome su isprepletani interesi velikih država i naroda. Među njima Evropska unija poslednjih decenija pokušava da „prigrli uz se“ balkanske države i narode i da im pomogne da grade nove odnose međusobno i sa evropskim državama i narodima koje on u sebe integriše.

Svi ti procesi i problemi bili su predmet naučnih istraživanja u projektima koji su realizovani na Filozofskom fakultetu u Nišu. Brojni naučni skupovi, monografije, rasprave, članci i javna istupanja bili su posvećeni njima. Na tim poslovima angažovan je veliki broj naučnih radnika iz Niša, Srbije i inostranstva koji su svojim radom i priložima doprineli boljem razumevanju tih promena i procesa. U okviru te aktivnosti nastao je i tematski zbornik radova *Balkan u procesu evrointegracije*, koji u svojih sedam brojeva, skoro već deset godina, obrađuje najznačajnija njegova pitanja i probleme. Sa svojom, uglavnom godišnjom periodikom, u njemu su obrađene različite teme kojima se detaljnije objašnjava proces promena u odnosima između balkanskih država i EU i njihov uticaj na izgradnju novih odnosa na Balkanu.

¹ Prikaz serije brojeva tematskog zbornika *Balkan u procesu evrointegracije...* (2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. i 2013), Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, objavljenih u okviru naučnoistraživačkih projekata posvećenih društvenim problemima i procesima na Balkanu, koji su realizovani na tom fakultetu pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, profesora emeritusa i u redakciji dr Milorada Božića, redovnog profesora Pravnog fakulteta u Nišu.

Prvi tematski zbornik *Balkan u procesu evrointegracije*, sa podnaslovom: ***Ekonomija, tranzicija i regionalna saradnja***, objavljen je 2005. godine. Osnovna njegova koncepcija jeste obrada pitanja i problema ekonomske prirode, procesa tranzicije i regionalne saradnje kroz prizmu evrointegracije. U predgovoru i dvanaest radova različitih autora, data je slika ekonomskih problema balkanskih zemalja na početku novog milenijuma, oslikani su problemi tranzicije kroz koju, u to vreme, još uvek prolazi većina tih zemalja i označavaju okviri i mogući pravci ekonomske saradnje na prostoru Balkana, sve u funkciji evrointegracije. Većina radova naglašava da zemlje ovog regiona prolaze kroz proces promena i prilagođavanja opštim trendovima i uslovima razvoja koje diktira proces globalizacije i regionalizacije. Naravno, da balkanske zemlje, dostignutim nivoom ekonomskog i društvenog razvoja, kao i razvojnim potencijalima ne mogu da utiču na taj proces, već mu se nužno prilagođavaju. One u taj proces ulaze opterećene brojnim problemima međusobnih odnosa nasleđenih iz prošlosti, ali i problema nastalih u poslednjoj deceniji prošloga veka. Prihvatanje približavanja Evropskoj uniji i učešće u procesu evrointegracije, sve do njihovog punog članstva u toj asocijaciji, nije rezultat njihovog izbora već proste činjenice da se moraju pridružiti jednoj asocijaciji koja nastaje na tlu Evrope koja im, u datim uslovima, obezbeđuje ekonomski i društveni prosperitet – veći i sigurniji od onoga koji bi one mogle samostalno da ostvare, čak i po cenu gubljenja dela samosvojnosti, nacionalnog i državnog identiteta. Na politici i standardima Unije koje u tom procesu prihvataju i ugrađuju u svoj sistem, balkanske zemlje grade široku osnovu uspostavljanja novih međusobnih odnosa iz kojih treba da proizađu njihovi zajednički interesi i poboljšanje njihove ekonomske i svake druge pozicije u odnosu na druge zemlje Evrope i sveta.

Drugi broj Zbornika sa podnaslovom ***Strukturne promene i kultura mira***, objavljen je 2007. godine. U ukupno trinaest radova, autora iz Srbije i Bugarske, obrađuju se dve grupe pitanja i problema: jedno su strukturne promene u balkanskim društvima, a drugo, afirmacija i promovisanje kulture mira kao osnove novih odnosa na Balkanu. Proces evrointegracije podrazumeva društvene reforme u svim oblastima društvenog života, odnosno, prihvatanje i ugradnju standarda i pravila koja primenjuje Evropska unija. Na taj način se u ovim zemljama gradi nova društvena struktura koja ima karakter i obeležja one društvene strukture koju gradi EU. Te i takve reforme društvene strukture balkanskih zemalja nailaze na brojne probleme i otpore, počev od onih koje se ne mogu utemeljiti u balkanska društva iz razloga njihove ekonomske nerazvijenosti, nacionalne i verske sukobljenosti, istorijskog nasleđa, pa sve do otpora koji proizlaze iz same prirode balkanskih društava. Druga grupa radova posvećena je kulturi mira kao novoj filozofskoj osnovi gradnje budućih odnosa na Balkanu. Pritom se u tim radovima naglašava, da su na Balkanu, kao nigde drugde, mir i politička stabilnost važni činioci procesa evrointegracije. Ta važnost je dvostruka: s jedne strane, mir i stabilnost na Balkanu čine osnovu njegove evrointegracije – bez toga balkanske zemlje ne mogu ostvariti rezultate u tom procesu; a sa druge strane, sam proces evrointegracije – približavanje i prihvatanje standarda i politike EU balkanskih zemalja, doprinosi miru

i saradnji između njih, čini ceo region Balkana politički i bezbedonosno stabilnim. Zato afirmacija i promovisanje kulture mira predstavlja uslov i važan deo procesa evrointegracije.

Koncepcije razvoja i socijalne implikacije je podnaslov treće knjige Zbornika, koja je objavljena 2008. godine. Proces evrointegracije balkanskih zemalja odvija se u uslovima globalizacije i regionalizacije. Na njega bitno utiče i proces tranzicije kojim je obuhvaćena većina iz ove grupe zemalja. Sve to čini da su uslovi njihovog ekonomskog i društvenog razvoja veoma specifični. Izbor koncepcije razvoja u takvim uslovima je vrlo složen zadatak subjekata razvojne politike u ovim zemljama. Osnovno o čemu oni pritom moraju voditi računa jesu efekti odabranih koncepcija, ali i njihove socijalne implikacije. Ovo drugo zbog toga što su socijalni problemi u svim balkanskim zemljama veoma izraženi, pa bi greške u izboru koncepcije razvoja otežavale izlaženje iz sadašnjih socijalnih problema. Polazeći od činjenice da je strateško opredeljenje svih balkanskih zemalja članstvo u Evropskoj uniji, nužno je da njihove koncepcije razvoja budu usklađene sa politikom razvoja te asocijacije. To praktično znači da ekonomski razvoj ovih zemalja treba da se oslanja na veliko tržište Unije, na principe njenog funkcionisanja u čijoj osnovi su sloboda kretanja robe, ljudi i kapitala, te razvoj konkurencije kao oblika uspostavljanja odnosa na njenom tržištu. U odnosu na te osnove, svaka zemlja pojedinačno treba da bira i realizuje svoj koncept razvoja. Stoga je i pojedinačni položaj balkanskih zemalja vrlo različit. Razlike postoje u tome dokle se stiglo u procesu evrointegracije (neke zemlje su već postale članice Unije), druge su u statusu kandidata a u trećima se tek razgovara o pristupu. Naravno, ovome treba dodati i to dokle se stiglo u procesu tranzicije i koji su efekti njenog dosadašnjeg sprovođenja. Najteža je situacija u onim zemljama koje su na začelju procesa evrointegracije i tranzicije i, shodno tome, u njima su najizraženiji socijalni problemi. U njima je najteže izvršiti izbor i sprovesti koncepciju razvoja jer treba uskladiti ekonomske razvojne procese sa nagomilanim socijalnim problemima, čije rešavanje velikim delom zavisi od uspeha u ekonomskom razvoju.

Četvrta knjiga Zbornika posvećena dvadesetogodišnjici sprovođenja tranzicije, objavljena je 2009. godine.² U petnaest radova domaćih i stranih autora, sa zajedničkim naslovom **Dvadeset godina tranzicije**, istražuju se i analiziraju učinci sprovođenja društvenih i ekonomskih promena poznatih pod nazivom tranzicija, posebno u balkanskim zemljama koje su bile obuhvaćene tim procesom. Njihov ulazak u proces tranzicije započeo je velikim političkim, ekonomskim i socijalnim problemima, daleko većim nego što je to bio slučaj sa zemljama koje su krenule putem tranzicije u drugim delovima sveta. To je naročito bio slučaj sa zemljama tzv. zapadnog Balkana u kojima su politički problemi i politička nestabilnost bili vrlo izraženi. Posebna specifičnost balkanskih zemalja u tranziciji jeste to što se ona u ovim zemljama odvijala paralelno sa procesom evrointegracije. Ta dva procesa su bila međusobno isprepletana i međuzavisna. Gotovo u svim balkanskim zemljama u tranziciji devedesetih godina došlo je do pada pro-

2 Pored profesora Milorada Božića, urednik ovog i narednog (petog) broja Zbornika je i Srđan Golubović, profesor Pravnog fakulteta u Nišu.

izvodnje, povećanja nezaposlenosti radne snage, pada životnog standarda stanovništva, rečju, do porasta ekonomskih i socijalnih problema. Na društvenom planu, proces tranzicije je doživljavan kao proces razgradnje društva u kome dolazi do erozije morala i dotadašnjih društvenih vrednosti, što se izražava drastičnim porastom kriminala i korupcije, nefunkcionisanjem pravnog sistema i slično. Tranzicijom je došlo do erozije socijalne strukture društva koja je posebno uočljiva u zemljama koje su je sprovodile. Proces društvenih promena i reformi nije išao željenim tempom pa se tranzicija na Balkanu doživljava kao gubljenje vere u budućnost, odnosno, kao proces koji društvo i pojedince vodi u siromaštvo i neizvesnu budućnost. Potvrda toga jeste činjenica da proces tranzicije u balkanskim zemljama traje veoma drugo – više od 20 godina, a da su rezultati, naročito oni na ekonomskom planu, još uvek ispod očekivanih. Danas su ove zemlje na začelju toga procesa u svetskim razmerama, posebno zemlje zapadnog Balkana. Očigledno da su potrebni novi naponi i novi podsticaji reformskog karaktera kako bi se balkanske zemlje koje su još uvek u tranziciji, po svojim društvenim obeležjima, ekonomskom razvoju i socijalnoj sigurnosti približile razvijenim zemljama članicama Evropske unije. Neophodno je redefinisati mere i aktivnosti u balkanskim zemljama u tranziciji kako bi se taj proces priveo kraju. Pritom, one moraju biti kompatibilne sa merama i aktivnostima ovih zemalja koje sprovode u cilju njihove evrointegracije i poboljšanja njihove pozicije u okviru Evropske unije.

Radovi objavljeni u petoj knjizi Zbornika (2010), imaju zajednički naslov *Unutarregionalni odnosi*. U njihovom središtu su problemi i pitanja političke, ekonomske, kulturne, ekološke saradnje i drugih odnosa između balkanskih država i naroda. Zajedničko svima njima jeste da unutarregionalni odnosi i regionalno povezivanje na prostoru Balkana, predstavljaju neophodne i važne faktore rešavanja sadašnjih problema i obezbeđenje uslova za njegov brži razvoj u budućnosti. Na taj način jedino je moguće prevazilaziti negativno nasleđe prošlosti kojim je Balkan opterećen i koje u velikoj meri utiče na sadašnje odnose i rešavanje aktuelnih problema na njegovom prostoru. U jednom broju radova naglašava se da i sam proces evrointegracije ove grupe zemalja u velikoj meri zavisi od promene njihovih međusobnih odnosa u pravcu podizanja stepena međusobnog poverenja i saradnje. Na tu promenu, u smislu razvoja međusobne saradnje i unapređenja međusobnih odnosa u svim oblastima društvenog života, mogu i moraju ponajviše uticati balkanske zemlje, ali svoj doprinos tome daje i Evropska unija koja u svojoj politici proširenja posebno insistira na tome. Na Balkanu se mora promovisati politička poruka sa Prve panbalkanske konferencije na kojoj su učestvovalе sve balkanske zemlje (Atina, 5–12. oktobra 1930. godine), koja glasi: „Balkan, balkanskim narodima“ (vidi rad. Lj. Mitrovića). Takav politički pristup savremenim odnosima na Balkanu treba da bude realizovan kroz svekolicu saradnju između država i naroda na njegovom prostoru. To nije samo u funkciji rešavanja otvorenih problema na njemu, već i u funkciji poboljšanja njihove pozicije u odnosima prema svom okruženju, posebno prema Evropskoj uniji u kojoj će njihov pojedinačni položaj umnogome zavisiti od međusobnih odnosa država na Balkanu. Radovi tretiraju različite oblike unutarregionalnih od-

nosa na Balkanu. Najveći broj je posvećen ekonomskim odnosima, koji predstavljaju nasušnu potrebu svih zemalja iz ove grupe – zbog njihovog ekonomskog siromaštva i nerazvijenosti, ali i zbog toga što se razvojem ekonomske saradnje ruše barijere i predrasude iz prošlosti, odnosno ceo region promovise kao politički stabilno i ekonomski perspektivno područje. U tom kontekstu posebnu pažnju zaslužuje CEFTA sporazum kojim se naročito doprinosi unapređenju ekonomskih odnosa između zemalja zapadnog Balkana, u čijoj je osnovi princip slobodne trgovine. Pored njih, radovi su posvećeni i pitanjima identiteta na Balkanu u kontekstu međusobne saradnje, kulturi mira na Balkanu, medijima i njihovom doprinosu regionalnoj saradnji, Dejtonskom mirovnom sporazumu i drugim oblastima društvenog života.

Šesta knjiga Zbornika, sa podnaslovom *Modernizacija i razvoj*, objavljena je 2011. godine. U jedanaest radova koje Zbornik sadrži obrađena su različita pitanja i problemi vezani za modernizaciju i razvoj balkanskih zemalja. Polazna osnova svih tih radova jeste stav da se ova grupa zemalja, kao i region u celini, moraju modernizovati i razvijati u skladu sa zahtevima globalizacije i regionalizacije kao obeležjima sadašnje epohe. Taj proces ima različite aspekte i po svojoj strukturi je složen. Pored tehnološke modernizacije, koja predstavlja osnovu savremenog ekonomskog razvoja i od koje zavisi ekonomski položaj zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima, poseban značaj imaju svi aspekti društvenog razvoja (politički i pravni sistem, obrazovanje, kultura, građanske slobode i sl.). Proces modernizacije i razvoja u balkanskim zemljama odvija se paralelno sa procesom njihove evrointegracije pa se ta dva procesa mogu smatrati kompatibilnim. Pristupanje tih zemalja Evropskoj uniji podrazumeva njihovu modernizaciju i razvoj, odnosno čitav niz promena razvojnog karaktera počev od onih čisto tehnoloških, preko ekonomskih do izgradnje društvene arhitekture i sistema funkcionisanja koji će biti u stanju da se stalno modernizuju i razvijaju. Prihvatanjem standarda i politike Evropske unije, njihovom ugradnjom u sisteme i razvojne procese balkanskih zemalja, doprinosi se ubrzanju njihove modernizacije i bržem razvoju. Modernizacijom se u njima stvara nov društveni, ekonomski i kulturni ambijent koji ovaj region približava i integriše u evropsku zajednicu, odnosno, kojim on izražava svoju privrženost evropskim vrednostima i evropskoj perspektivi. Međutim, u nekim radovima se skreće pažnja da takav proces modernizacije i razvoja, u jednom delu, dovodi u pitanje identitet balkanskih naroda i pogoršava položaj njihovih država u toj zajednici. Konkretno, dovodi do njihove periferizacije, pa čak i rekolonizacije Balkana. To ukazuje na potrebu da procese modernizacije i razvoja na prostoru Balkana treba da vode i usmeravaju balkanske države i da budu deo njihove međusobne saradnje i povezivanja na ekonomskom, kulturnom i svakom drugom planu. Kada je reč o odnosu tog procesa prema evrointegraciji ovih zemalja, potrebno je napomenuti da od toga kako će se i kojom brzinom modernizacija i razvoj odvijati u njima, zavisi njihova stvarna a ne samo formalna integracija u Evropsku uniju.

Karakter, veličina i posledice delovanja najnovije svetske ekonomske krize, koja je započela 2008. godine, bili su izazovi da se jedan broj

tematskog zbornika posveti njenim efektima na Balkan i proces njegove evrointegracije. Tako je nastala sedma knjiga Zbornika sa podnaslovom **Refleksije svetske krize**, koja je objavljena 2013. godine. U jedanaest priloga, koji po svom sadržaju nisu samo ekonomski, autora iz Srbije, Bugarske i Bosne i Hercegovine, istražuju se posledice svetske krize na balkanske zemlje i tok ostvarivanja njihovog strateškog opredeljenja da postanu članice Evropske unije. Kriza je najpre zahvatila najrazvijenije delove sveta, ali se ubrzo proširila i na one nerazvijene – poput balkanskih zemalja, na koje je ona ostavila najveće ekonomske i druge posledice. U radovima se ističe da je svetska kriza doprinela produbljivanju problema i usložnjavanju ekonomske situacije na prostoru Balkana, posebno u onim zemljama koje su u tranziciji. Ona je drastično pogodila Grčku – najstariju članicu EU među balkanskim zemljama, u kojoj su na površinu izašli problemi deficita u javnoj potrošnji i obezbeđenja makroekonomske stabilnosti. Turska, pak, nije drastičnije osetila posledice krize, čak se može reći da je ona u kriznom periodu zabeležila vidljiv ekonomski napredak. Najvidljivije posledice svetske ekonomske krize su na ostale balkanske zemlje, posebno zemlje zapadnog Balkana. Kriza se samo nadovezala na njihove postojeće ekonomske i socijalne probleme, čineći ih složenijim i težim za rešavanje. Proces evrointegracije ove grupe zemalja nije mogao ostati izvan domašaja posledica krize. Započete reforme, privrednosistemske promene i razvojni procesi, gotovo u trenutku, postali su opterećeni posledicama krize. Smanjenje privredne aktivnosti u ovim zemljama, izazvano manjim prilivom stranih investicija i manjim izvozom, uslovljenim smanjenjem tražnje na globalnom tržištu, doveli su do povećanja nezaposlenosti, pada životnog standarda stanovništva, teškoća u ostvarivanju makroekonomske stabilnosti itd. Proces razvoja i reformi iz projekta evrointegracije, usporeni su ne samo zbog unutrašnjih problema u ovim zemljama već i zbog smanjenja kapaciteta pomoći Evropske unije tom procesu zbog ekonomskih problema sa kojima se sama sučelila. Prevazilaženje posledica krize i usporenog procesa evrointegracije postali su prioriteti u balkanskim zemljama. Upravo nastavak tog procesa podrazumevao je paralelni rad na rešavanju posledica krize i sprovođenju reformi. To praktično znači da ova grupa zemalja mora više pažnje posvetiti svojoj unutrašnjoj ekonomskoj i političkoj stabilnosti, kao najboljoj brani narušavanja njihove makroekonomske stabilnosti, koja često može biti uzrokovana spolja, poremećajima u globalnom ili regionalnom okruženju.

Objavljivanjem ovih sedam knjiga tematskih zbornika pod naslovom **Balkan u procesu evrointegracije**, priča o temama koje su u njemu obrađene nije do kraja ispričana. Naime, u pripremi je osma knjiga te serije sa podnaslovom **Zaposlenost i socijalna sigurnost**, čije objavljivanje se očekuje tokom 2014. godine. Po istom modelu kao i kod prethodnih zbornika u njemu će biti obrađena pitanja zaposlenosti – odnosno nezaposlenosti, i socijalnih problema u balkanskim zemljama, naravno, u kontekstu njihove evrointegracije.

Autori priloga u ovim zbornicima su naučni radnici iz Srbije – najviše sa niških i beogradskih fakulteta, kao i autori iz inostranstva. Gotovo u svakom broju imali smo priloge autora iz Bugarske, a povremene priloge

autora iz Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Rusije. Od domaćih autora u pripremi i objavljivanju svojih radova u zbornicima, najrevnosniji su bili: dr Ljubiša Mitrović, dr Milorad Božić, dr Danilo Marković, dr Branislav Stevanović, dr Srđan Golubović, dr Nataša Golubović, dr Vesna Miltojević, dr Ivana Božić Miljković, dr Zoran Aracki, dr Gordana Stojić i drugi.

Svi ovi zbornici objavljeni su kao deo edicije *Balkanske studije* u okviru koje je Filozofski fakultet u Nišu, njegov Centar za sociološka istraživanja, poslednjih dvadeset godina objavio veći broj naučnih publikacija. Zajedničko svima njima jeste da tretiraju problematiku Balkana, balkanskih država i naroda, njihovih međusobnih odnosa i njihovog odnosa sa okruženjem. U tom kontekstu je i problem evrointegracije balkanskih država, proces koji je vrlo složen i dugotrajan i iz koga treba da, prema očekivanjima i nadanjima, nastane jedan društveno kvalitetniji region: politički stabilan, ekonomski bogatiji i socijalno pravedniji, koji će biti ravnopravni partner u odnosima sa svojim okruženjem i drugim delovima sveta.

ИСТОРИЈА СРБИСТИКЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ КРОЗ ИСТОРИЈУ ЊЕНИХ ПУБЛИКАЦИЈА

Од 1987. године на Филозофском факултету у Нишу постоји студијска група за националну филологију. Током своје релативно кратке историје више пута је мењала име, пратећи друштвене токове. Овај преглед представља кратак историјски осврт на научни рад Групе, а он се одвија на најмање два колосека – публикавање зборника радова и организовање научних скупова. Радећи на оба колосека, наставници и сарадници ове групе настојали су да оставе траг о свом раду и свом постојању.

Зборници радова Департмана за српски језик

Издавачка делатност Студијске групе за српски језик и књижевност отпочела је изласком првог зборника радова. Зборници су временом променили име у годишњак, те тај детаљ – промена имена, уједно бива један вид историје ове студијске групе, будући да је и она од свог настанка више пута била приморана да промени име.

Насловљен као *Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, Српскохрватски језик и југословенске књижевности*, први зборник радова штампан је 1990. године и у њему је публиковано тринаест радова. Поред наставника и сарадника Групе, било је аутора са стране, а међу њима и три академика (Михајло Пантић, Павле Ивић и Асим Пецо). На странама овог првог зборника своје радове штампали су и најмлађи сарадници ове групе, међу којима и Иван Негришорац, тј. садашњи председник Матице српске Драган Станић.

Под насловом *Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, серија Српски језик и књижевност 1991–1992*. године изашао је други по реду зборник, означен као двоброј, тј. свеска 2–3, са петнаест прилога. Трећа књига објављена је на десетогодишњицу групе 1996. године као двоброј 4–5, и садржи прилоге деветнаест аутора. На почетку књиге налази се прилог посвећен сећању на преминулог колегу др Михаила Игњатовића. Свеска број шест штампана је 1998. У њој се налази биобиблиографска белешка посвећена колеги др Радославу Раденковићу поводом одласка у пензију. На крају зборника су и белешке у виду *in memoriam*-а посвећене преминулим колегама др Вилотију Вукадиновићу и др Петру Ђукановићу.

Под новим именом *Годишњак за српски језик и књижевност 2003*. излази седми број зборника. Посвећен је двојници колега – др

Миљку Јовановићу и др Станиши Величковићу, поводом њиховог одласка у пензију, те се у зборнику, између осталог, налазе њихове библиографије. Осми број штампан је 2006, на двадесетогодишњицу студијске групе и посвећен је др Недељку Богдановићу поводом одласка у пензију. У зборнику се, осим библиографије проф. Богдановића, налазе радови тридесет и четири аутора и три приказа. Следећи број штампан је 2009. и посвећен је преминулом колеги др Радосаву Ђуровићу. У њему је штампана библиографија Р. Ђуровића, као и два опроштајна писма колега Милоша Ковачевића и Недељка Богдановића. Зборник садржи још и четрдесет прилога. Десети број публикован је 2010. године и посвећен је др Мирољубу Стојановићу, поводом одласка у пензију. На почетку је, сада већ традиционално, биографија и библиографија проф. М. Стојановића, а следи још четрдесет и један прилог. Следећи број из 2011. године посвећен је др Слободану Марјановићу поводом одласка у пензију. У њему се налази двадесет пет радова и библиографски подаци проф. Марјановића на почетку. Под насловом *Годишњак за српски језик 2012. године* штампан је зборник број дванаест. Он садржи петнаест радова и три приказа. Измењени назив сведочанство је о раздвајању Студијске групе на два департмана – Департман за српски језик, чије гласило остаје овај Годишњак и Департман за српску и компаративну књижевност, који 2009. покрене свој часопис *Philologia Mediana*, чији је шести број објављен 2014. године.

У овом тренутку у штампи су два броја *Годишњака за српски језик* – број тринаест за 2013. и број четрнаест за 2014. годину. Први је посвећен др Слободану Реметићу, а други др Љубисаву Ћирићу, поводом њиховог одласка у пензију.

*Тематски зборници Филозофског факултета у Нишу и
Универзитета у Великом Трнову*

Дугогодишња плодотворна и разноврсна сарадња Филозофског факултета Универзитета у Нишу и Универзитета у Великом Трнову писани траг оставља у публикавању заједничких тематских зборника. Први такав зборник под насловом *Трапезата в културата на българи и сърби / Трпеза у култури Бугара и Срба* штампан је 2004. године у Великом Трнову. Зборник садржи осамнаест радова колега из Ниша и В. Трнова. Други број посвећен је комици и носи наслов *Комично у култури Срба и Бугара / Комичното в културата на сърби и българи* и штампан је 2005. године у Нишу. У зборнику се налази петнаест радова.

Зборници се наизменично штампају у Нишу и Великом Трнову и до сада је штампано десет таквих зборника.

Тема трећег броја је *Свое и чуждо в културата на българи и сърби / Своје и туђе у култури Бугара и Срба*. Зборник је са дванаест радова и штампан је 2006. године. Наслов четвртог зборника је *Еротско у култури Срба и Бугара / Еротичното в културата на сърби и българи*. Штампан је 2007. и садржи четрнаест радова. У В. Трнову је 2008. штампан зборник *Играта в културата на българи и сърби /*

Игра у култури Бугара и Срба. У њему се налази шеснаест радова. *Тело и одело у култури Срба и Бугара / Тяло и дрехи в културата на сѐрби и бѐлгари* тема је зборника из 2010. године са двадесет радова. Седми зборник по реду носи наслов *Селото и градът в културата на бѐлгари и сѐрби / Село и град у култури Бугара и Срба* и штампан је 2011.

Зборник *Име у култури Срба и Бугара / Името в културата на сѐрби и бѐлгари* штампан је 2012. године. Двадесет и седам прилога колега из Трнова и Ниша нашло је своје место у овој књизи. Следеће 2013. године тема зборника са двадест и два рада је *Време и пространство в културата на бѐлгари и сѐрби / Време и простор у култури Бугара и Срба*. Најновији у низу је јубиларни, десети зборник *Стварност и фикција у култури Срба и Бугара / Реалност и фикция в културата на сѐрби и бѐлгари* са двадесет и четири рада.

Радови у овим тематским међународним зборницима штампају се на бугарском и српском језику и имају заједничку (међународну) редакцију.

Едиција лексиколошка проучавања

Едиција *Лексиколошка проучавања* отпочиње 1996. године, доносећи у том првом броју библиографију под насловом *Призренско-тимочки говори*, чији су аутори Недељко Богдановић, Вилотије Вукадиновић и Јордана Марковић. До 2009. године изашло је осам књига. У другој књизи (1996) штампани су *Топоними зоонимског порекла* Вилотија Вукадиновића. Трећа књига, штампана исте године, представља зборник радова из филолингвистике у којем се налази седам радова (*Прилози из филолингвистике I*). Четврта књига из 1997. доноси рад Јордане Марковић *Јужноморавска повртарска лексика*. Пета књига представља *Прилоге из филолингвистике II*, објављена је 1998, а доноси радове саопштене на VI симпозијуму о флори југоисточне Србије, који је одржан 1997. године у Зајечару. И шеста књига је зборник радова из филолингвистике, насловљен као *Прилози из филолингвистике III*. Објављена је 2000. године. *Прилози из филолингвистике IV* штампани су 2004. године, а *Прилози из филолингвистике V* 2009. У овим зборницима радова из филолингвистике налази се бројна грађа, чиме је део лексичког блага, пре свега са простора југоисточне Србије, остао трајно забележен.

Зборници Дијалектолошка истраживања I и II

Ови зборници настали су као резултат рада на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, којим је руководио проф. др Слободан Реметић. Године 2006. појављује се зборник *Дијалектолошка истраживања I*, који је приредио проф. др Љубисав Ћирић. На 110 страна он доноси шест занимљивих текстова из области дијалектологије, лексикологије, лексикографије и етимологије. Зборник *Дијалектолошка истраживања II* приредила је Надежда Јовић и он је издат уз двадесетогодишњицу рада Студијске групе. Доноси

осам радова из дијалектологије, лексикографије и лексикологије. Оба зборника обрађују грађу претежно са територије југоисточне Србије.

Издаваштво студентских радова

Како би се и студентима пружила шанса да публикују своје радове, 1993. године штампан је Алманах студената Студијске групе за српски језик и књижевност под насловом *Срицање узлета*. У периоду од 1993. до 2000. године штампано је пет бројева овог алманаха. Часопис је требало да послужи за афирмацију студентског литерарног стваралаштва и доносио је поезију, прозу и преводилачке радове.

Библиотека дипломских и семинарских радова покренута је 1998. године. У оквиру ове едиције штампано је тринаест најбољих семинарских и дипломских радова студената Студијске групе за српски језик и књижевност. Штампани су у три кола – у првом и другом је по пет радова, а у трећем колу штампана су три рада.

Филозофски факултет у Нишу и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу покренули су 2010. године зборник радова младих истраживача из области науке о језику (*Радови, Зборници – мала серија*). Први зборник штампан је у сарадњи са Западним универзитетом у Темишвару и садржи радове младих истраживача из Ниша и Темишвара. Други је штампан 2011. године у сарадњи са Универзитетом у Великом Трнову и Универзитетом у Софији. У њему се налазе радови младих из Србије и Бугарске. Трећа књига публикована је 2012. године и резултат је сарадње Универзитета у Нишу и Западног универзитета у Темишвару. Зборници радова из ове серије доприносе афирмацији младих истраживача и учвршћивању веза између подмлатка нишког универзитета и универзитета суседних земаља – Румуније и Бугарске.

Научни скупови

Од свог оснивања Студијска група за српски језик и југословенске књижевности, касније Департман за српски језик и књижевност, а данас Департман за српски језик и Департман за српску и компаративну књижевност – организује и бива суорганизатор преко 40 научних скупова, округлих столова и научних трибина, што је пропраћено издавањем зборника радова. Они су били прилика да се виде и саслушају признати домаћи и страни научници из одређених научних области, али и да се у науци опробају и потврде млади, неафирмисани истраживачи. Почело се са организовањем скупова из области науке о језику, али су књижевни скупови били редовније организовани.

Рад на организацији научних скупова један је од видова делатности на којима се непрекидно од отварања Групе за српски језик и књижевност радило. Долазак будуће групе најављен је 1987. године научним скупом *Друштвене промене и народно стваралаштво*. Скуп је организован поводом двестогодишњице рођења Вука Караџића. У раду тога скупа, поред стручњака са других студијских група, учест-

вовали су и будући наставници ове Групе. Зборник радова објављен је 1988. године, има 146 страна, а садржи радове 21 аутора, од којих је један из Македоније.

Скупови из области науке о језику

Из области науке о језику организовано је неколико скупова. Научни скуп *Језичка култура нишке средине и правци њеног даљег развоја* одржан је јуна 1990, с тим што је зборник објављен годину дана касније и доноси 16 реферата на 87 страна. Следећи научни скуп *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката* организован је 1992. године. Обиман зборник, објављен 1994. године, на 492 стране садржи 35 реферата, а међу ауторима је петоро странаца из Македоније, Пољске, Русије и Француске.

Пионирски подухват представља организација скупа *Опсцена лексика*. Одржан је 1994. године, а зборник радова са тог скупа објављен је 1998. на 160 страна, са 11 радова. Дотле табуисана лексика после овог скупа добила је бројне прилоге у виду обимних књига посвећених овој проблематици.

Научни скуп посвећен проблему дијалекатске лексике под називом *Путеви и донети дијалекатске лексикографије* одржан је 2013. године, са задатком да помогне будућим истраживачима дијалекатске лексике. Скуп је био међународног карактера, тј. учесници тога скупа били су са свих универзитета у земљи, али и из иностранства. Зборник је објављен 2014. године и садржи 37 реферата на 420 страна.

Исте године (2013) Департман за српски језик био је и организатор међународног научног скупа под називом SinFonJA, на коме је учествовало више стручњака из земље и иностранства.

Будући да из финансијских и организационих разлога често није било могуће организовати скупове, рад је организован и кроз издавање монографија у оквиру потпројекта *Лексиколошка истраживања југоисточне Србије*. На симпозијумима посвећеним флори југоисточне Србије Група је организовала рад лингвистичке секције, а реферати су објављивани у зборницима *Прилози из фитолингвистике (I–V)*, које је уредила проф. др Јордана Марковић. Њихов велики значај, осим у богатству грађе коју су доносили, био је и у неговању научног подмлатка, па су у овим зборницима своје прве радове објавили многи млади сарадници Групе.

Скупови из области науке о књижевности

Бројни научни скупови посвећени су књижевности. Први такав скуп под називом *Књижевност и историја*, одржан је 1993. године, са намером да буде бијенална манифестација. Временом је, уз учешће научника из разних земаља (Русија, Украјина, Белорусија, Грчка, Бугарска, Македонија) прерастао националне оквире. Закључно са 2008. годином одржано је десет скупова, који су после другог, осим ове шире, имали и ужу тему: *Жртвовање и саможртвовање у књижев-*

ности, *Историјски роман код Словена, Историја у романтичарској поеми код Словена, Транспозиција историјских догађаја и личности у приповеци код Словена, Транспозиција историјских догађаја и личности у трагедији код Словена*. Ужа тема, значајно ограничена тематски, периодизацијски или жанровски, требало је да омогући концентрацију научног интересовања и дубину захвата у проблем. Организатори се опредељују за књижевности словенског културног круга. Зборници су тако постали монографије о одређеном проблему, који је осветљаван са различитих полазишних тачака, различитим методологијама. Од 2006. године скупови се одржавају сваке године, поставши део програма Основних истраживања за пројектни период 2006–2010. Теме научних скупова су следеће: *Транспозиција историјских догађаја у епској песми, спеву и епу* (2006), *Идеализација и митологизација историје у књижевности* (2007), *Србија у књижевности о Првом светском рату* (2008). Једанаести скуп био је посвећен *Србији у књижевности о Другом светском рату*, али зборник са овог скупа није објављен. Касније је скуп променио име у *Други о Србима – Срби о другима*. Одржан је један скуп под тим називом 2009. године, а зборник са тога скупа, под истоименим називом, штампан је 2012. године.

У ред књижевних конференција спадају научна окупљања под заједничким називом *Ново читање старих српских писаца*, што касније прераста у пројекат *Књижевни живот на југу и југоистоку Србије у XIX и XX веку* и реализује се у организацији Центра за научна истраживања САНУ, Универзитета у Нишу и Студијске групе за српски језик и књижевност. Циљ је био да се модерним приступом писцима и критичким делима о њима уочи њихова нова етичка, социјална и естетска функција у нашем времену.

Први такав скуп посвећен Стевану Сремцу – *Књижевно дело Стевана Сремца – ново читање*, одржан је 1996. године, а радио је у два сектора – књижевној и језичкој, те су 1997. године издата два зборника радова. *Књижевно дело Радоја Домановића* наслов је зборника објављеног 1999. У њему су публиковани радови са истоименог скупа, одржаног 1998. године, поводом деведесет година од смрти овог великог српског сатиричара. Следе скупови: *Велимир Живојиновић Massuka – живот и дело* (скуп одржан 2003. године поводом сто двадесет година од рођења, зборник објављен 2004. године) и *Јелена Димитријевић – живот и дело* (скуп одржан 2004, зборник објављен 2006. године).

Карактер округлог стола имала су окупљања: *Велимир Рајић – живот и дело* (расправа одржана у Алексинцу 1999. године, зборник објављен 2000. године); *Јаша Продановић – живот и дело* (Пирот, 2000. године, зборник објављен 2003. године); *Сава Пенчић – живот и дело* (расправа одржана 2004, зборник објављен 2005. године).

У оквиру активности на поменутом пројекту 2006. године одржан је научни скуп *Лисци у Нишу и о Нишу*. Зборник је објављен 2008. године.

Група је била суорганизатор и домаћин *XV Конгреса славистичких друштава Југославије* 2001. године.

Депарتمان је заједно са осталим департаментима Факултета организатор научног скупа НИСУН, који се почев од 2011. године редовно

организује на Филозофском факултету у Нишу.

Најновији међународни научни скуп *Дијалекти српскога језика: истраживања, настава, књижевност*, чији су суорганизатори били Департман за српски језик и Департман за српску и компаративну књижевност, организован је почетком 2014. године у Лесковцу, уз учешће бројних научника из иностранства.

Поводом двадесетогодишњице од оснивања Студијске групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности, у издању Огранка Вукове задужбине у Нишу, трудом приређивача мр Милунке Митић и проф. др Јордане Марковић, 2008. године објављен је зборник прилога и приказа *20 година књиге*. У њему је дат преглед издавачког рада Групе (тада већ Департмана), као и њених настојања да се промовише наука кроз организовање научних скупова. Посебно је наглашена сарадња са Филолошким факултетом Великотрновског универзитета, будући да је у години јубилеја био у припреми пети заједнички зборник. Такође, нису заобиђене ни библиотеке студентских радова и студентски алманах *Срицање узлета*. Дакле, зборник *20 година књиге* био је најпотпунији преглед научне и издавачке делатности Групе до тог периода.

Овај чланак је кратко подсећање на научне скупове и зборнике радова који су резултат рада нишке студијске групе за националну филологију од њеног настанка 1987. до овог тренутка. Бројни радови колега са ове групе, штампани у виду засебних монографија, у издању Филозофског факултета у Нишу или код других издавача, нису ушли у овај кратак преглед.

ПРИКАЗИ

УЛОГАТА НА СОЦИОЛОГИЈАТА ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ НА ГЛОБАЛНО И РЕГИОНАЛНО НИВО¹

Книгата под горенаведениот наслов *Социолошки огледи* претставува збир и целина на статии и презентации на научни собири во Србија и странство, објавени во последните две години во повеќе зборници од овие научни собири и во списанија од општествените науки. Книгата излезе на виделина минатата 2013 година, во издание на Центарот за балкански студии во Ниш. Оваа книга е подготвена во рамките на проектот што го раководеше професорот Љубиша Митровиќ под наслов „Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ што го реализира Центарот за социолошки истражувања на филозофскиот факултет во Ниш, а е финансиран од Министерството за просвета и наука на Република Србија. Оттука, не е случајно што авторот на книгата е насочен кон темите и прашањата на глобалниот и регионалниот развој со посебен осврт на Балканот и Србија. Како што пишува во Предговорот, во книгата се проблематизираат бројни прашања – во широк дијапозон од раскрсницата на современата наука преку противречните процеси на транзиција и глобализација, современата криза и проблемите на практикување на демократијата, геополитиката, геокултурата на мирот, односот меѓу традицијата и модернизацијата, демографските проблеми како што се миграциските движења, депопулацијата и демографското празнење на селата во Југоисточна Србија-проблеми карактеристични не само за Србија туку и за Македонија и пледоаето на авторот на книгата за афирмација на вредностите на културата на мирот, што ја покажува не само неговата компететност и стручност во анализата на овие проблеми, туку и неговата критичка и хуманистичка ориентација.

Од богатата и широка рамка на теми и прашања за кои авторот на книгата расправа, во оваа прилика накратко ќе се осврнам на следите: 1) социологијата на глобализација и глобализација на социологијата; 2) глобализацијата, десувверенизацијата и идентитетите; 3) глобалната криза и современата наука; 4) демократската политика на културата и културата на мирот на Балканот; 5) промените на општествената структура на село и демографските проблеми и 6) призивањето на Прометеј.

¹ Излагање на промоцији књиге проф. др Љубише Митровиќа *Социолошки огледи* (Ниш, Центар за балканске студии, 2013) на Педагошком факултету Универзитета „Св. Климент Охридски“ у Битољу, 11. априла 2014. године.

Глобализацијата, според Љубиша Митровиќ, е објективна појава генерирана од научно-техничкиот прогрес, јас би додал и о од распаѓањето на биполарниот блоковски свет. Глобализацијата, смета авторот на книгата е придобивка и израз на синергијата на современата наука и новите технологии, од една страна. Од друга страна, пак, таа ја иницира глобализацијата на светот на науката: градење на нови синтези и парадигми, превладување на хаосот на дисциплините низ развој на инердисциплинарни, мултидисциплинарни и трансдисциплинарни пристапи. Во современата социологија сè повеќе проучувачи на глобализацијата како посебно научно поле со настојување кон конституирање на посебна научна дисциплина – социологија на глобализација – во рамките на системот на современите социолошки дисциплини. Поред ова, според авторот, проучувањето на проблематиката на глобализација може да се заклучи дека е евидентен стремежот феноменот на глобализација од истражувачкото поле да се легитимира во педагошка-наставна дисциплина било во форма на социологија на глобализацијата или во форма на глобализациски студии. Доколку оваа дисциплина се оформи како социологија на глобализацијата, според Љубиша Митровиќ, таа би го истражувала овој феномен во контекстот на структурата и динамиката на современото светско општество, онака како ова општество го поима познатиот германски социолог Улрих Бек, како производ и производител на тоа општество-испитувајќи ги неговите манифестни и латентни функции-во Мертоновата смисла на зборот-во процесите на трансформација на современото општество-на неговиот пат од општество засновано врз концептот нација-држава кон постнационални констелации, односно формирање на човештвото како нова најширока форма на развој на светското постопштество. Сè повеќе има автори кои пишуваат за потребата на редефинирање на предметот на социологијата. При тоа, нагласува Љубиша Митровиќ, не се работи само за квантитативно проширување на нејзиниот предмет со нови истражувачки полиња, туку и за потреба на радикално редефинирање нивоата на социолошката анализа, као и создавање на нова интегрална парадигма. То е на истата линија што јас во статијата „Меѓусебното влијание на теоријата и истражувањето“ што треба да излезе од печат во зборникот на трудови посветен на седумдесетгодишнината од животот на истакнатиот професор и автор на оваа книга, професор Љубиша Митровиќ со предлог социолошката теорија која има три нивоа (микро мезо и макро) да се прошири уште со две: регионално и глобално (светско).

Глобализацијата како противречен процес, односно процес кој, според Ентони Гиденс; има светла и темна страна, влијае и врз *начнувањето на државните суверенитети* на средните и мали држави, процес познат како десуверенизација. Тоа се изразува на практичен и идеолошки план. Така, современите идеолози на глобализмот (Бжежински, Кајган, Купер, Летоук, Бернард Леви и други), напоменува Љубиша Митровиќ, денес под слоганот „човекови права“, а во интерес на мега капиталот, ја лансираат тезата за ерозија и „самрак на суверенитетот“, за ограничен суверенитет и деуверенизација на на-

ционалниот-државниот суверенитет, како што некогаш го застапуваше и практикуваше Леонид Брежњев- лидерот на Советскиот сојуз во седумдесетите и осумдесетите години на минатиот век, со тоа отворајќи пат на интервенционизмот, рушењето на меѓународниот поредок и право и засновање на „нов светски поредок, фактички неред“. Суверенитетот на националните држави во современоста, според сфаќањето на Љубиша Митровиќ, доживеа двоен удар: од надвор и од внатре. Однвдвор под влијание на прцесот на глобализација, а одвнатре со дезинтегративното делување на силите на ретрибализација и сепаратистичките движења. Сметам дека треба да се истакне јасно следното: надвор од идеолошките флоскули на спомнатите и други идеолози на глобализацијата и десуверенизацијата-начнувањето и губењето на суверенитетот се однесува и важи за средните и слаби држави, односно за државите кои се глобализираат , но не и за моќните и глобализирачки држави, држави кои се генератор на глобализирачки војни и војни произлезени во ерата на глобализација и кои ги одбележаа последната деценија од минатиот век и оваа деценија и пол од овој 21 век, без повидок дека тие не ќе ги обележат и следните две-три децении на овој век. Се разбира, овој противречен процес на глобализација негативно се одразува не само врз националниот и државниот суверентет на овие земји туку и врз нивниот идентитет , особеноу културниот. Културниот идентитет може да се разбере како образец на заеднички начин на живот и мислење, заедничко искуство врз кое се темелат формите и содржините на сознанието како и вредносно-референтната рамка, кои ѝ укажуваат на индивидуата, што е пожелно, а што не е од гледиштео на дадена култура. *Според типот на културата авторот на книгата, ја дава следната типологија на општества (традиционални, модерни и постмодерни) и типологија на идентитеска култура (монотипни/органички етнички идентитети; плурален граѓански идентитет; отворен/ транскултурен, пројектен идентитет). Европскиот модел е плуралистички и сложен идентитет што се надоврзува на Европа на нации-држави, смета Љубиша Митровиќ. Тој се повикува на сфаќањето на Едгар Морен кој во својата студија „Како да се мисли Европа“ подвлекува дека европскиот идентитет го карактеризира дијалектиката на плурализам на култури, а не империјална супремација на културата на еден народ, То е на истата линија што го заклучува и Анри Мандрас врз основа на долгогодишното истражување на културите на европските развиени земји во кои утврдил мошне значајни разлики кои не се пречка за европската интеграција., туку богатство на човековата ризница. Социолошките истражувања на метаморфозата на идентитетите во постсоцијалистичките општества на Балканот (на пример, во Србија, Македонија и Бугарија/ изведени во 2004. и 2009. година) покажуваат екстремна поларизација на идентитетската свест помеѓу нагласената национална/етничка и значително европска ориентација , додека регионалниот идентитет е маргинилизиран во перцепцијата на анкетираниите лица., односно е потиснат во трет план на нивната групна идентификација и преференција, констатира Љубиша Митровиќ. Според него, тоа зборува не само за нераз-*

виената свест за регионален идентитет, туку и за неразвиените облици на регионална соработка. Се разбира дека европската интеграција на балканските земји би била побрза и поуспешна доколку нејзе и претходи успешна регионална интеграција и соработка.

Тргувајќи од ставот на еден од влијателните и често цитиран социолог – Имануел Волерстин, авторот на книгата Љубиша Митровиќ, покрај другото истакнува дека современиот свет е соочен со *глобална светска криза*, која има *структурален*, јас би додал и *системски* и *долгорочен* карактер. Таквиот карактер произлегува од идеологијата и практиката на неолибералниот капиталистички систем, криза која сама по себе не може да се раши. Со право истакнува Митровиќ, оваа криза денес се манифестира во форма на финансиска криза, транзициски хаос, зголемена општествена и регионална нееднаквост и бројни форми на сегрегација и судири, културна траума, да употребам еден термин од познатиот и влијателен полски социолог Пјотр Штомпка, морална аномија, самрак на големите идеологии и излезни стратегии. Авторот на книгата воочува заострена противречност: современото општество живее во знакот на хипертехнолошки развој и на општествена стагнација и субразвој. Моќните нови производствени сили на научно-техничката револуција „впрегнати“ се да работат за богатото малцинство кое е протагонист на мегакапиталот, чии транснационални компании со посредство на процесот на глобализација подредувајќи го на својата интересовна логика во чие средиште е „профитот над човекот“ како што е насловена книгата на еден од најпознатите светски интелектуалци – Ноам Чомски. Во таков контекст, авторот на книгата поставува неколку клучни прашања, кои можат да бидат теми за истражувања или нови студии: дали во болното општество има здрава наука? Каква е позицијата на интелектуалецот? Поради што се помалку има интелектуалци и научна критика, а сè повеќе системска и апологетска интелигенција? Современата наука се наоѓа во состојба на раздробеност, поделеност на своето битие, смета Љубиша Митровиќ. Една од последиците на оваа криза, според неговото мислење, е кризата во развојот на самосвеста на современиот човек. Со светот на науката денес доминира дисциплинарен хаос, а нејзините протагонисти се заробеници на специјалистичката поделба на трудот. Покрај ова, во современата општествена наука сè уште доминира квантитативната неопозитивистичка методологија, изразена преку квантофренијата и анкетоманијата, а речиси се запоставени теренските, етнографските квалитативни и акциски истражувања, особено на овие балкански простори. Во така раздробената наука изгубено е чувството за холистички приод и во името на инструменталниот рационализам посмодернистите го исфрлија Хегеловото и Марксовото начело „вистината е целина и единсвена“. Науката има смисла само ако научниците се стремат да ја откријат вистината по рационален систематски начин со комплементарна употреба на квантитативни и квалитативни методи и со генерализација на добиените резултати. Откривањето на вистината и полобата на човекот, причините и последиците на неговата отуѓеност и потчинетост во зависност

од општествено историскиот контекст и надминувањето на општествените системи кои создаваат такви услови и кризи, општествената наука ја остварува својата хуманистичка и еманципаторска улога. Во оваа насока се движи и заклучокот на Љубиша Митровиќ кога пишува дека без промена на глобалната неолиберална стратегија и идеологија која денес доминира со светот, нема побрзо излегување на светското општество од кризата, ниту опоравување на балканските општества. Тој излезот го бара во социјалдемократската ориентација и стратегија на општествениот систем, други тоа го бараат преку стратегија на нов социјализам, како што се од овие простори Вјеран Катунариќ во книгата *Свијетски антибарбарус* (2013. година) или Зоран Видојевиќ во книгата *Порази и алтернативе*, што е во печат а имав чест да бидам еден од нејзините рецензенти или во моделот на држава на благосостојба на скандинавските држави што го заговараше спомнатиот влијателен социолог Имануел Волерстин. Како и да е мора научниците од општествените науки врз основа на истражувањата да трагаат по нови системски решенија и стратегии.

Еден број на критички истражувачи ги поставија следните прашања, смета Љубиша Митровиќ: дали од вртлогот на транзиција, Балканот ќе излезе искубан и онеспособен за сочувување на културната разноликост на национални идентитети и со тоа ќе биде блокиран за автономно формирање на својата стратегија на развој и регионална и европска интеграција? Дали во идната Европа, Балканот или балканските земји ќе претставуваат само нова сателитска периферија? Одговор на овие и слични прашања ќе даде историската практика, смета Митровиќ. Поради ова, тој подведува дека за балканските народи е мошне важно да држат до својата култура и нејзиниот развој, бидејќи таа е онаа основа за сочувување на идентитетот и будење на самосвеста со цел народите на овие простори не бидат едноставни епигони на туѓи рециклирани култури. Тргувајќи од ова, Митровиќ, со право истакнува дека на истиот начин како што треба да се бориме против различните форми на културен империјализам во смисла на Беверленовата забелешка на Маршаловиот план „ние ќе ви даваме зелени банкноти, ама вие ќе ги прифаќате нашите филмови, музика и култура“, (денес слоганот: ние ќе ивестираме во вашата земја, ама вие ќе ги емитувате нашите сервиски сапуници, музика и ќе имаме наши високообразовни институции), исто така треба да се бориме и против негативните последици на ретрадиционализацијата и ретрибализацијата на балканските култури. Во процесот на будење и развој на самосвеста за националниот и граѓанскиот идентитет на малите народи во глобалниот свет на современоста, незаменлива улога треба да одиграат науката, образованието, интелектуалците и одговорните масовни медиуми. Во оваа смисла, смета Митровиќ, неопходно е да се истакне улогата на интелектуалците во поимањето на Рајт Милс и Жан Пол Сартр, но и како Ергар Морен кого авторот на книгата го цитира „да се постават темелните проблеми на културата, граѓанството, демократијата, слободата и етиката. Љубиша Митровиќ се обидува да ја промисли хипотезата за дијалектичкиот однос помеѓу

мирот и демократијата како реални процеси во балканскиот контекст. Се чини дека сè повеќе постои јасна врска: као што нема демократија и развој без мир, така нема ниту мир без демократија. Тоа укажува дека Махатма Ганди бил во право кога изјавил: „Пат кон мирот не постои-мирот е патот“, наведува авторот на книгата. Многу автори пишуваат за феноменот на расипување на демократијата, за „заоѓање на демократијата“ (Зоран Видојевиќ), за нејзино редуцирање само врз една од многубројните нејзини димензии-најчесто врз регуларни и легитимни избори, а се запоставуваат другите димензии како што се слободата на изразување и мислењето, независно судство и медиуми и над сè начинот како се донасуваат клучните одлуки. Демократската политичка култура како сожерна вредност содржи со себе прометејско право на побуна и самоослободување, почитување на народниот суверенитет. Оттука и културата на мирот, според авторот, во себе содржи филозофија на животот на одржлив развој, респект кон различноста, мирољубива коегзистенција на сите народи, култури, цивилизации, дијалог и мултилог и споразумно и мирно решавање на судирите.

Во книгата, авторот со право мошне значајно внимание му посветува на *демографскиот проблем – депопулацијата во Србија*, посебно во југоисточниот дел. Демографскиот супстрат, т.е населението е основен елемент, фундамент на секое општество. Без него нема општество ниту развој. Оттука, според Љубиша Митровиќ, секое општество и заедница, народ или нација доколку го запостави прашањето на сопствената демографска репродукција, порано или подоцна ќе доживее криза, а често таквите општества се осудени на заостанување, пропаѓање, дури на исчезнување. Затоа се во право сите оние кои истакнуваат дека прашањето на демографската репродукција, е прашање над сите прашања, а посебно кога се работи за српската, како што истакнува авторот, а јас би додал и за македонската нација, клучно национално и државно прашање на нашиот опстанок, развој и напредок. Во современоста двете земји – Србија и Македонија се соочени со резултатите на деиндустријализација. Ако реал социјализмот врз стратегијата на стопански развој го испразнија и уништија селото, денес имаме модел и практика на транзиција што ги уништува работничката класа и нејзините синдикати, ја уништува средната класа – сите тие запливаа во сиромаштија од која во овие услови тешко можат да излезат. Оттука, авторот на книгата се залага за поопфатна и среднорочна и долгорочна национална стратегија за демографска, стопанска и општествена обнова и модернизација на современите наши општества.

Не е случајно што книгата „Социолошки огледи...“ завршува со осврт на книгата „Будење на Прометеј“ што претставува литературен обид со јазик на рефлексивно-медитативна поезија да се проговори за судбината на човекот и човештвото во современоста. Но, за поезијата на професорот Љубиша Митровиќ, ќе зборува почитуваниот Ректор и професор Златко Жоглев.

Книгата „Социолошки огледи...“ на истакнатиот професор Љубиша Митровиќ, претставува значаен придонес во социологијата не

само во Србија туку и во регионот во кој српскиот јазик не претставува бариера за комуницирање и разбирање. Таа е проникната со изразена социолошка имагинација во Рајт Милсовата смисла на зборот. Таа е теоријски втемелана и ја збогатаува социолошката теориска мисла. Зошто? Затоа што во не се дефинирани низа поими како што се: глобализација, идентитети, култура на мирот, десуверенизацвија, демократија итн, и обид овие поими да се поврзат, односно да се врежеат со што, според Роберт Мертон и се создава теоријата. Во оваа теорија влегуваат и хипотезите, многуте тиологии и тенденциски правилности што во книгата се формулирани; значи зналачки го употребува типолошкиот метод во Веберовата смисла на зборот. Книгата има и хевристичка вредност, што се состои во низа прашања кои можат да поттикнат за избор на теми за истражување за магистерски, докторски и други видови истражуваки трудови. Се надевам дека книгата ќе предизвика интерес и среде социолошката јавност и пошироко во Македонија.

ГЕОПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА БАЛКАНА¹

Књига *Геополитичка транзиција Балкана* професора Љубише Р. Митровића резултат је огледа и расправа из социологије регионалног развоја, гекултуре и геополитике Балкана насталих у оквиру ауторовог ангажовања на пројектима *Култура мира, идентитети, међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* и *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*. У питању је тринаест радова са којима се аутор представио на домаћим и међународним научним скуповима и конференцијама објављиваних како у домаћим тако и у страним публикацијама. То су: „Геополитика Балкана у 19. и 20. веку – између покрета националне еманципације и геостратегијских игара великих сила“; „Први балкански рат и савременост – између историјске истине и публицистичко-политикантских фалсификата“; „Геополитички аспекти рата и борбе за мир 1913. на Балкану“; „Геополитичка транзиција Балкана, евроинтеграцијски процеси и култура мира“; „Савремени Балкан између периферизације и евроинтеграције“; „Десет година касније: Србија у раљама неолибералне доктрине, моноцентричног глобализма и геополитичке транзиције Балкана“; „Системски и геостратегијски аспекти распадања/разбијања Југославије и њихов утицај на геополитички положај и 'судбину'/перспективу српског народа“; „Моноцентрични глобализам и стратегија зависне модернизације као фактори периферизације и реколонизације Балкана“; „Стратешко партнерство Русије и Европе – кључ развоја мултиполарног света – кључ за изградњу мултиполарног света“; „Импликације различитих стратегија друштвеног развоја на националну безбедност земље“; „Актуелност порука и слогана 'Балкан балканским народима' са прве Панбалканске конференције“; „Култура мира, развој и еманципација“; „Пледоаје за студије културе мира на Балкану“.

Радови су изложени управо наведеним редом и кроз њих нас аутор постепено упознаје са изазовима са којима се данас срећу балкански народи у борби за што бољу геостратешку и геополитичку позицију у времену које долази. Он притом указује на најважније чињенице попут неповољног географског положаја, уплитања великих сила, прекрајања/фалсификовања историје у складу са дневнополитичким потребама великих сила, изазова који Балкан очекују у оквиру ЕУ, последица НАТО агресије на СРЈ, распада СФРЈ и последица по Србију и српски народ, штетности неолибералне стратегије зависне модернизације. У радовима су истакнути и предлози за решење проблема који се огледају у социјалдемократској стратегији развоја, реактуели-

¹ Љубиша Р. Митровић, *Геополитичка транзиција Балкана*, Нови Сад, Прометеј, 2014.

зацији поруке *Балкан балканским народима*, залагању за културу и студије мира, као и стратешком партнерству Русије и Европе у циљу развоја мултиполарног света.

Балкан је данас простор са несавршеним политичким границама и вишком историје. Потпуно су оправдане ауторове тврдње да је вишак историје производ не само балканских народа већ и колонијалних сила које су, на простору где се сударају различите цивилизације, религије и етноси, дале себи за право не само да арбитражују већ и да подстичу конфликте и да њима управљају. Такво стање прати Балкан и балканске народе кроз читав 19. и 20. век (два балканска рата, два светска рата, сукоби деведесетих година на простору бивше СФРЈ), а тако је нажалост и данас. Закључак професора Митровића је да савремени Балкан пролази кроз фазу геополитичке транзиције од Истока, односно совјетског утицаја, ка Западу – евроатлантском утицају. Промене су видљиве у свим друштвеним сферама: економији, политици, привреди, култури итд.

Професор Митровић оштро и са правом критикује транзиционе токове у којима се балкански народи користе као оруђе у рукама великих сила, пре свих САД и Немачке као водеће земље ЕУ, за спровођење геополитичке експанзије Запада према Русији. Распад СФРЈ као и ратови на Балкану деведесетих година, укључујући и НАТО агресију 1999. године, као и проглашавање независности Косова део су сценарија ширења НАТО пакта на Исток као мостобрана за освајање централног евроазијског простора. У прилог томе говоре и бројне револуције, антиреволуције и други облици политичких кретања, којима САД и НАТО настоје да стратешки опколе и дезинтегришу Русију и присвоје њене геополитичке и природне ресурсе. Нажалост, како то закључује аутор балкански народи поново постају плен неоколонијализма и задовољавају се улогом марионета и сателита у „новом светском поретку“.

Прошло је 100 година од Првог балканског рата који је био израз националноослободилачких тежњи балканских народа да се ослободе вишевековног ропства под Османлијама. Данас се међутим све више може чути нека нова „истина“ о овом догађају, на делу је ширење мита о „Великој Србији“ и српском хегемонизму. Ово нажалост није усамљени случај, на делу је фалсификовање и реинтерпретација свих најважнијих историјских догађаја 20. века, попут кривице за почетак Првог светског рата, узрока и циљева Другог светског рата па све до сукоба деведесетих година на простору бивше Југославије. Аутор упозорава да фалсификовање историјских чињеница из националне, балканске и опште историје може бити погубно и по садашње и по будуће односе балканских народа и држава, те да може водити ка новим међуетничким и међудржавним сукобима. Износећи ова упозорења он наводи да за науку не постоји вечита истина и да је право и обавеза свих научних стваралаца да изнова истражују и пропитују званичне истине, доносе своје закључке и објављују студије. Наравно притом се мора правити разлика између „дневно-политичке публицистике и научног истраживања“.

Други балкански рат типичан је пример добро познате римске тактике „завади па владај“. Професор Митровић, као неко ко добро познаје историјске чињенице, лако препознаје и разоткрива подстрекаче овог сукоба. Наиме циљ и намера Немачке и Аустро-Угарске била је разбијање Балканског савеза, који је могао бити гарант мира на Балкану, пре агресије на Србију и Црну Гору. Погубност овог рата, у предвечерје Првог светског рата, најбоље се види кроз статистичке податке који се износе у књизи и који наводе на закључак да је овај рат девестирао и материјалне и људске ресурсе балканских народа.

У истом тону могу се прокоментарисати и сукоби на простору бивше СФРЈ, где су геостратешке игре великих сила резултирале оружаном сукобима са бројним импликацијама. Аутор наводи неке од њих: огромне материјалне и људске жртве, разбијање велике мултинационалне државе и стварање патуљастих држава претворених у сателите за спровођење геополитичких циљева Запада, блокада и стагнација читавог региона.

Споменућемо и занимљива истраживања чији су резултати показали да се испитаници у Србији, Бугарској и Македонији слажу и то у великом проценту да је главни узрок сукоба на Балкану мешање страних сила у односе, истовремено сагласни су да мир на Балкану може да донесе економска, политичка и културна сарадња у балканским земљама, као и да проблеме треба решавати мирним путем. Резултати до којих је дошао аутор само потврђују претпоставку да су сукоби на Балкану производ спровођења воље неке треће стране. Када је у питању Европска унија већина испитаника се позитивно изјаснила о евроинтеграцијама, међутим нека каснија истраживања показују осцилације у јавном мњењу. У питању су изневерена очекивања. У земљама које су ушле у ЕУ смањен је број евроентузијаста, а порастао је број евроскептика. На ово упозорава и професор Митровић који иако не жели да умањи значај евроинтеграција упозорава на велику штетност евроилузија.

Савремена геополитичка транзиција Балкана праћена је, у социолошком смислу, периферизацијом привреде, друштва и културе. На Балкану постоји опседнутост политичких елита митом о ЕУ без алтернативе. Аутор стога јасно поручује да се мора направити разлика између Европе, као цивилизацијско-културног простора и Европске уније као нове форме отуђене политичке и економске моћи. ЕУ се према мишљењу аутора све више изнутра цепа на „Европу банкара“ и сиромашних и незапослених радника. Јасно је да таква ЕУ нема будућност. Своје тврдње професор Митровић поткрепљује статистичким подацима који показују да су све земље које су у последње време приступиле ЕУ вишеструко повећале своја задужења. Економски положај балканских земаља које су ушле у ЕУ није се значајније побољшао, нити ће у скорој будућности до тога доћи. Стога су сасвим оправдани и логични закључци да се евроинтеграцијом и европеизацијом Балкана могу решити само нека питања, али не и сви проблеми на овом простору. Конкретно, за очекивати је да дође до смиривања конфликта и јачања политичке стабилности.

У развојном погледу међутим, Балкан ће још дуго представљати зону европске периферије.

Деведесетих година прошлог, као и на почетку 21. века експанзија моноцентричног глобализма омогућила је, под плаштом ширења слободног тржишта, глобалне демократије и борбе за људска права, хегемонију САД и покушај стварања „новог светског поретка“. На путу овог „милосрдног анђела“ нашла се на крају 20. века и СРЈ, односно Србија. Међу бројним последицама тог „милосрдног и хуманог чина“ споменућемо протекторацију Косова и Метохије и његово произвођење у НАТО државу, промену модела развоја од социјалдемократског ка неолибералном, натоизацију Балкана и његову геополитичку транзицију.

Очекивања аутора да ће заокрет Србије ка европским интеграцијама после 2000. године, спасити земљу од изолације и омогућити демографску реинтеграцију Косова и Метохије показала су се најалост не-реалним. На савремену Србију врши се агресија медијским деловањем, „реформом“ војске, образовања и културе. Све ово чини се са циљем да се што лакше припреми становништво за добровољну окупацију и реколонизацију нових господара. Износећи ове закључке професор Митровић позива на одлучно деловање против стратегије заборављања и културе зависности и поручује *Србија је велика онолико колико је велика њена култура.*

Књига *Геополитичка транзиција Балкана* бави се и анализом геополитичке димензије разарања СФРЈ и последицама овог чина по Србију и српски народ. У овој анализи аутор се посебно осврће на положај радничке класе наводећи да је период између 1950. и 1965. године тзв. „херојско доба“ самоуправљања, да би након тога отпочео процес блокаде и опадања радничке моћи, те да је у време пада Берлинског зида и имплозије социјализма радничка класа била у стању апатије и социјалне маргинализације. Било је то погодно тле за успон других идеологија и стварање нових коалиција које су подстицане од спољних центара моћи довеле до слома система. Без жеље да се од одговорности за распад СФРЈ амнестира тадашња политичка елита, посебна пажња усмерена је на деловање спољних фактора. Као кључни разлози за њихово деловање наводе се чињенице: по завршетку хладног рата 1989. године Југославија губи значај који је раније имала као тампон зона између Истока и Запада, жеља да се на овом простору, ближе Блиском истоку и Евроазији лоцирају НАТО снаге и да се попут „трале јабуке“ уништи модел самоуправног социјализма који је имала СФРЈ. Закључак аутора је да су изазивањем сукоба, а потом и арбитражом у њиховом смиривању САД и део земаља ЕУ најдиректније биле укључене у догађаје у бившој СФРЈ. На истој овој основи извршена је и дезинтеграција СРЈ и изазван сукоб на Косову и Метохији.

Последице ових догађаја видљиве су у Србији у промени начина производње и промени глобалног друштвеног система. Поред тога српски народ је данас подељен и живи у различитим државама, на простору некадашње СФРЈ, често у статусу мањине, а у неким државама још увек нема ни такав статус. Суочени смо са проблемима избе-

глих и расељених лица и избеглица, са феноменом српске дијаспоре на Балкану, као и са проблемом несигурних и разграђених граница.

Свет се данас налази у добу глобалне нестабилности, када се под изговором борбе за мир и против тероризма, геостратег САД исцртавају мапе империјалног освајања Евроазије. На Балкану, како то наводи професор Митровић, данас живимо у условима „недовршеног мира“ који се сваког часа може отргнути контроли. Узимајући у обзир наведене чињенице професор Митровић у свом раду разматра утицај концепције друштвеног развоја на изградњу стратегије националне безбедности.

Новонастале елите у већини постсоцијалистичких друштава на Балкану су користећи неолибералну стратегију модерне зависности довеле своје земље у катастрофално стање. Може се рећи да је Балкан у овом периоду доживео не само геополитичку транзицију већ је дошло до развојно-цивилизацијског суноврата и периферизације политике, културе и друштва. Поједини публицисти пишу о феномену африканизације Балкана јер се балканска друштва, без обзира на то да ли су у питању чланови ЕУ или они који чекају на пријем, крећу од средње развијених друштава (каква су била уочи имплозије социјализма, 1989. године) ка неразвијеним. Аутор са жаљењем констатује да је постсоцијалистичко друштво Србије данас дубоко подељено, те да се поред класних супротности јављају и регионалне и да се сустремо са својеврсним феноменом српског Севера и Југа.

Враћајући се питању стратегије националне безбедности морамо се у потпуности сложити са изнесеном тврдњом да Србија у евроинтеграцијске процесе треба да уђе као војно неутрална земља, а не као чланица НАТО пакта. Само тако ћемо избећи да будуће генерације у име демократије гину под вођством неких нових „милосрдних анђела“ под плаштом борбе за „људска права“.

Након пропасти социјалистичког система у Русији, ова земља је следећи неолибералну стратегију зависне модернизације била захваћена хаосом и процесима дезинтеграције. Последњих година међутим, Русија је доживела економски и политички опоравак, реорганизовала своје снаге, ојачала изнутра и вратила се на међународну сцену као равноправан партнер. Са јачањем Русије почела се враћати и вера у могућност развоја мултиполарног уместо униполарног света у коме се остварује неконтролисана доминација САД. Кључ за решење овог проблема по мишљењу аутора налази се у стратешком партнерству Русије и Европе, које се са подједнаким жаром морају борити за мултиполарни и демократски развој света.

Истичући да су у савременом свету на делу процеси „повампирења“ геополитике и историје, често камуфлирани у форми геоекономије и геокултуре, професор Митровић налази решење у социјалдемократској концепцији развоја насупрот неолибералној стратегији. И као њене кључне вредности истиче: еманципацију рада и човека, слободу и мир и равноправност свих грађана и народа у свету. Он се залаже за актуелизацију поруке са Прве балканске конференције (Атина, 1930. године) – *Балкан балканским народима насупрот тре-*

нутно актуелној ЕУ без алтернативе. Износећи чињеницу да балканске земље више сарађују са земљама ван региона него међусобно, даје кратак осврт на историју балканске сарадње и поручује да се пред новим изазовима балканске земље морају против унутрашњих и спољних колонизатора борити сарадњом и интеграцијом.

Геополитичка транзиција Балкана шаље још једну снажну ауторову поруку, а то је залагање за *културу мира*, која не провејава већ снажно веје кроз свих тринаест радова који чине ову књигу. Парафразирајући професора Митровића можемо дефинисати културу мира као једно од основних права људске врсте да живи и ствара у миру. Мир мора бити дело свих људи и народа у свету и мора служити њиховом напретку и развоју. Стога култура мира претпоставља борбу за слободу, једнакост, равноправност и братство свих људи и народа. Развој културе мира на Балкану је процес који захтева време и делатност политичких, економских и културних актера, затим демократизацију политичких система, економски развој и реформу културе. Уз све ово неопходан услов је и јачање регионалне сарадње и поверења међу балканским народима и државама.

На крају аутор аргументовано и надахнуто подржава развој *Студија културе мира* или мировних студија, које су на балканским универзитетима тек у повоју, и сматра ће оне допринети бољем разумевању, бржем превладавању неповерења, фрустрација и траума међу балканским народима, а затим и афирмацији новог система вредности у чијем су средишту: право на живот, људска права, слободе, толеранција, љубав, дијалог, различитост, разумевање и солидарност.

Књига *Геополитичка транзиција Балкана* може послужити целокупној научној и стручној јавности која исказује интересовање за проучавање социологије регионалног развоја, геокултуре и геополитике Балкана. Др Љубиша Р. Митровић аргументовано, прецизно, јасно и без улепшавања стварности приказује савремени Балкан захваћен процесом геополитичке транзиције и одређује његову позицију у оквиру „новог светског поретка“. Вредност овог дела додатно увећавају оригинални ставови и идеје аутора, као и понуђена решења за превазилажење тешких изазова са којима се Балкан данас сусреће. Сматрам да ова књига представља изузетно вредан допринос нашој социолошкој литератури и верујем да ће као и сви досадашњи радови професора Митровића наићи на адекватан одјек у научној и стручној јавности. Искрено препоручујем књигу *Геополитичка транзиција Балкана* како стручној, тако и широј читалачкој публици заинтересованој за проблеме са којима се савремено балканско друштво среће.

ДОКУМЕНТА

ДЕКЛАРАЦИЈА О ДИЈАЛОГУ КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА КАО ПУТУ ПАРТНЕРСТВА ЗА МИР, ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, САРАДЊУ, ДЕМОКРАТСКУ ИНТЕГРАЦИЈУ И СЛОБОДУ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Окупљени на међународним научним скупу посвећеној теми „Дијалог култура и партнерство цивилизација на Балкану”, ми, научници – истраживачи, усвајамо следећу Декларацију:

1. Балкан је, као регион кроз историју, представљао трусно геополитичко подручје на коме се секу лукови различитих цивилизација, сударају геостратешки интереси великих сила и производи вишак историје, културе страха и смрти. Преко њега је кроз историју, прошло више војника него трговаца и туриста; проливано је више људске крви неголи у другим деловима и регионима света. Његове елите споро су училе од учитељице Клио, те су странице историје изнова исписиване данком у крви нових генерација. Нажалост, Балкан и данас више живи у сенци „шока прошлости“ него изазова будућности. То је, још увек, регион „недовршеног мира“, привремено пацификован различитим мировним формацијама.

2. *Имплозија реалсоцијализма и ратни сукоби*, крајем 20. века на овом простору отежали су процесе демократске транзиције и унутрашње процесе органске реинтеграције балканских земаља, кроз облике привредне, политичке и културне сарадње. Биланс постсоцијалистичке транзиције Балкана показује да су ове земље доживеле социјалну регресију и неоконзервативну рестаурацију. Наиме, балканске елите, некритички следећи неолиберални модел зависне модернизације/присилне транзиције, увеле су овај регион у процесе субразвоја, дужничког ропства, реколонизације и протекторизације. Речју, Балкан је постао нова зона зависних земаља периферног „капитализма катастрофе“. Од некадашње зоне земаља средње развијености он је по многим социолошким индикаторима, доживео периферизацију и ребалканизацију. Упркос настојањима савремене политичке елите да овај простор инситуционално интегрише у ЕУ, Балкан је изнутра подељен и фрагментисан у привредном, политичком и културном погледу. Та се чињеница не може прикрити фразама из политичке реторике о евроинтеграцијским процесима и срећној будућности под скутом бриселског двора. Социолошки гледано-реални Балкан живи у условима „зомби економије“ - економски и социјално девастиран, осиромашен и полумртав; политички фрагментисан; са тенденцијом стварања културе зависности и деструкције властитих аутентичних националних културних идентитета. Сви ови процеси довели су балканска друштва у алармантно стање које захтева не само критичку рефлексију науке и интелектуалаца, већ радикалну промену стратегије развоја од стране друштвених актера.

3. У потрази за путевима изласка из актуелне кризе и дефинисању пројеката даљег развоја и напретка друштва, незаменљиву улогу може и мора одиграти савремена наука, универзитети и интелектуална елита друштва који не би смели бити у опортунистичкој дефанзиви, већ су дужни да, резултатима својих истраживања, помогну развоју делотворне друштвене критике и рационалне/демократске свести грађана за њихово активно учешће у савременим процесима/ововременим борбама за боље данас/боље сутра. У овом контексту посебна је одговорност посленика у области друштвених и хуманистичких наука.

4. Полазећи од радикалне промене парадигме у 21 веку: од геополитике и геоекономије ка геокултури, неопходно је подстаћи свест код елита – *о капиталном значају улоге науке и културе у будућим променама у свим областима друштва*. Од њиховог одлучујућег утицаја на развој технологије, организације рада и управљања, до неговања/очувања идентитарне културе и истраживања алтернативних путева будућег развоја, футуристичких нацрта „будућности која је почела“.

5. У савременом и будућем друштву главна министарства постаће *Министарство за науку, образовање и културу*; информациони развој и екологију. Кључно питање биће развој и употреба људског ресурса, улога културе као капиталног ресурса у концепцији одрживог развоја човека и света.

6. Постсоцијалистичка друштва балканских земаља морају се благовремено *припремити за ову нову развојно-цивилизацијску етапу „трећег таласа“*, ако не желе да касне у својој компетентности за нове облике конкуренције на глобалном тржишту „сиве материје“/интелектуалног капитала.

7. *Место и улогу појединих народа у глобалној подели рада, угледа и моћи све ће више одређивати нови даровити људи као креатори „друштва знања/иновација“*, стваралачка интелигенција и њен дух „креативне деструкције“, као и предузетничка елита, а не војничка мудрост и храброст, или пак сиренски глас/демагогија политичара. За ту утакмицу треба се припремити данас и овде. А ту смо на терену – улоге *универзитета и образовања* тј. какве су нам реформе потребне да наша наука и образовање – омогуће развој нових профила, стручњака, кадрова за ново/будуће време. Крајње је време да се схвати дух Низбетових порука (из „Мегатрендова“): „Као што је кроз историју прошлост одређивала садашњост, све више ће у савремености - нашу садашњост/судбину одређивати будућност“. А ми у тој припреми каснимо за иновацијама (за модернизацијским процесима у савременом свету), тако да нам је потребан галоп! Време је за прави аларм на *Универзитет и у друштву – како би се кроз систем нових радикалних реформи успоставиле нужне социјалне и културне претпоставке у борби за нашу нову позицију и улогу у свету*. Потребен су нам дубоко промишљене радикалне реформе у области науке и образовања, као основног генератора знања и нових елита, како бисмо ишли у корак са светом и такмичили се са њим.

8. Полазећи од досадашњих напора у академској заједници Универзитета у Нишу и следећи логику и домет наших истраживања мог-

ли бисмо истаћи потребу да се најбољи допринос реактуализацији порука Миланског едикта може дати ако би неке од наших иницијатива из 15-годишњег рада на пројектима („Регионална културна сарадња на Балкану“; „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у контексту евроинтеграцијских процеса“) институционализовали у образовни систем наших Универзитета (мисли се на Балкан), нпр:

а) формирање међууниверзитетског система мастер и докторских студија: студија балканских култура/студија културе мира;

б) развити Центар за мултидисциплинарна истраживања у најкреативнији фактор унапређења науке и културе на Универзитету – посебно кроз афирмацију трансдисциплинарних истраживања на новим пољима: у области нових технологија и комуникација; биотехнолошког развоја и генетичког инжењеринга; у моделирању стратегија одрживог развоја (еколошког и биоетичког); у области развоја комплексне глобалне и регионалне социологије и акционих примењених истраживања; у оквиру истраживања концепције регионалног развоја и регионалне сарадње на Балкану; у области истраживања демографске репродукције становништва и опстанка и развоја народа на овим просторима; у области развоја конфликтологије, као научне дисциплине која би научно осветљавала узроке конфликта дугог трајања на овим подручјима; у области социјалне екологије, као науке која проучава утицај друштвеног фактора на животну средину и *vice versa*.

9. Овакав амбициозан програм истраживања захтева и успостављање нових облика кординације и сарадње интелектуалаца на Балкану. Наше искуство показује да је неопходно окупљање најелитнијег језгра (истраживача, научника, истакнутих културних стваралаца) и њихово интелектуално ангажовање у дефинисању платформе за нову политику друштвених актера на Балкану, која би била изазовна по идејама и препорукама. То пак захтева не само интензивнију регионалну сарадњу научника и културних посленика, већ и *формирање Балканолошког института на Универзитету у Нишу* (као научно-истраживачке јединице), а посебно *Балканског форума интелектуалаца*, као интерактивног демократског облика интелектуалне заједнице свих оних који желе и имају способност да артикулишу ововремене захтеве на плану:

а. *афирмације регионалне сарадње, развоја и културе мира*;

б. *да реактуализују трајну вредност лозинке „Балкан – балканским народима“*, у којој је садржан захтев за интензивирање политичке сарадње међу балканским народима у циљу очувања аутономије овог региона;

в. у циљу окупљања и академског јавног деловања интелектуалаца Балкана покренути часопис „*Балканска синтеза*“ за науку, регионалну сарадњу и културу мира, који би вишејезично објављивао ауторске прилоге везане за актуелне проблеме и алтернативне пројекте развоја Балкана, као заједнице равноправних народа, култура и грађана. Ова би ревија, даље, реафирмисала демократску и слободарску мисао о суживоту балканских народа, дијалогу култура и партнерству цивилизација о култури мира на Балкану, као предпоставци развоја и напретка.

10. Србија је, уосталом, као и већина балканских земаља данас суочена, с једне стране са проблемима субразвоја, а с друге, процесима нараслих диспропорција у регионалном, демографском, економском, социјалном и културном погледу – са феноменима метрополитације и унутрашњег колонијализма, социјалних неједнакости, противречности и конфликта. Ови проблеми захтевају перманентно научно истраживање и разрешавање од стране друштвених актера. Концепцијско рedefинисање стратегије регионалног и социјалног развоја, али институционалну функционалну децентрализацију. У том циљу неопходно је формирање *Балканског центра за истраживање регионалног развоја, конфликтологију и културу мира* – који би се мултидисциплинарно/трансдисциплинарно компаративно бавио овом проблематиком, измеђујући искуство теоријско-концепцијске и институционално-практичних решења о могућностима, путевима и инструментима разрешавања ових и других противречности у свом развоју, како би се ова друштва деблокирала у свом развоју и посветила изазовима модернизације, балканских и европских интеграција.

11. У интелектуалном артикулисању и акционом покретању и разрешавању ових и других цивилизацијско-развојних питања неопходна је ангажованија и одговорнија *мисија универзитета*, као научно-образовне институције, али и духовног средишта културе, формирања савремених националних елита у развијању/неговању дијалога култура и цивилизација на Балкану, у ширењу културе мира и глобализације разумевања међу балканским народима, како би се наше културе прожимале, преливале, градећи чврст и трајан мост сарадње и слоге међу балканским народима. На овом фону: универзитети, факултети, институти, наставници, сарадници, студенти интензивираће међууниверзитетску сарадњу – између институција, организација, института, истраживачких група у академској заједници Балкана, користећи нове технологије, ширећи комуниколошку културу, дух толеранције, дијалога и сарадње међу младом генерацијом креатором и носиоцем будућег развоја.

12. Свакако како за благовремено препознавање тако и објективно информисање о овим и другим цивилизацијско-развојним проблемима ради афирмисања нових вредности у области културне политике и ширење духа глобалног разумевања и солидарности на Балкану, неопходна је активна и одговорна улога мас-медија. Јер ако је у рату прва жртва „истина“, или како се истиче у повељи УНЕСК-а „пошто ратови почињу у људским главама, у људским главама се и одбране мира морају изградити!“ За ту одбрану мира на Балкану и формирање алтернативних, развојних и еманципаторских пројеката велику одговорност носе, поред нових елита, наука, универзитет и медији. Медији и сами морају бити не само високо технолошки модернизовани, већ и аутономни у односу на центре моћи, али и много интензивније повезани у балканској регионалној мрежи и професионалној комуникацији и сарадњи.

13. Наше је мишљење да обнова религије у савремености (у плурализму форми њеног испољавања) може бити фактор културе мира,

али и сукоба. То ће пре свега зависити од тога – да ли религија има аутономију или је подређена ванрелигијским факторима за постизање вандуховних циљева. *Уверени смо да је могућ и пожељан дијалог различитих религија и конфесионалних заједница*, те да се црквене хијерархије не треба да се затварају и супростављају екуменским покретима и асоцијацијама, уколико они не претендују на врховни ауторитет и заснивање тоталитарне моћи у области богатства различитости духовног рада човечанства.

14. Суочени са актуелним последицама економске и социјалне кризе у свету и нараслим регионалним сукобима, који прете да израсту у глобални грађански рат између богате мањине и сиромашне већине становника у свету, као и имајући у виду постконфликтно стање на геопростору Балкана (које је у стању „недовршеног мира“), ваља истаћи да велики значај имају савремени религијски и мировни покрети који делују у правцу развијања толеранције, културе мира и ненасиља. Време је, како би то рекао шпански философ, *Унамуно*, да религија родољубља више не облачи војничко рухо и да се крст не претвара у нож! Потребно нам је „преливање родољубља“ у човекољубље и обрнуто. Само у том контексту и хомо религиосус и његово богољубље, не могу сметати савременим изазовима модернизације/секуларизације и изграђивању човечанства као заједнице равноправних грађана и народа и богатства културних различитости. Наравно, обнова аутентичне људске заједнице и остваривање овакве будућности човечанства није могуће без темељних структуралних промена савременог друштва, радикалне измене владајуће стратегије друштвеног развоја у свету. У том контексту, борба за мир данас је повезана са проблемима развоја, те како каже бразилски председник Силвио Лула „*Без глобалне правде, нема глобалног мира*“, тј. истински мир може бити само дело јединства развоја и социјалне правде.

15. За искорак из савремене кризе на Балкану и у свету *неопходна је радикална промена глобалне стратегије развоја*: како би се превладали негативни ефекти неолибералног модела и обезбедило социјално партнерство свих слојева у борби за развој и мир на Балкану и у свету.

16. *Форум интелектуалаца Балкана* – конституисан као хоризонтално-демократска академска структура, својим деловањем (научним скуповима, трибинама, декларацијама, саопштењима) подстицао би и афирмисао борбу за мир, развој, дијалог култура и партнерство цивилизација на Балкану. Тиме би се у секуларистичкој форми – утирао пут остваривању духа толеранције, поштовање плурализма не само религијског, из Миланског едикта већ и просветитељске европске традиције грађанског хуманизма, као и кроз развој друштвене критике – дао подстицај стваралаштву, сарадњи и напретку свих народа/грађана/култура на Балкану. У крајњој инстанци – он би помогао да Балкан поново постане место сарадње и интеграције, уместо фрагментације сукоба, као и да се обликује идеја/визија о балканској заједници равноправних народа и грађана.

Насупрот Хантингтоновој тези о неизбежности сукоба цивилизација у 21 веку, сматрамо да прави пут лежи у дијалогу култура

и партнерству цивилизација. Само таква стратегија сарадње и толеранције, респекта културе различитости, подстицања и развоја интеркултурализма може од Балкана изградити мост међу народима, културама и цивилизацијама; између Истока и Запада, Севера и Југа, на добробит балканских народа, Европе и човечанства.

Учесници Међународне научне конференције
„Дијалог култура и партнерство цивилизација на Балкану“
У Нишу, 25. 5. 2013.

DECLARATION ON THE DIALOGUE OF CULTURES AND CIVILIZATIONS AS THE ROAD TO THE PARTNERSHIP FOR PEACE, SUSTAINABLE DEVELOPMENT, COOPERATION, DEMOCRATIC INTEGRATION AND FREEDOM OF THE BALKAN NATIONS

We, the scientists and researchers gathered at the International Conference dealing with the *Dialogue of Cultures and Partnership of Civilizations in the Balkans*, do hereby adopt the following Declaration:

1. Throughout its history, *the Balkans*, as a region, has represented a volatile geopolitical area where different civilization come into contact, where the geostrategic interests of the great powers clash, and where surplus of history and of the culture of fear and death get produced. In addition, this region has in its history been traversed by more soldiers than traders and tourists; it has witnessed more bloodshed than the other regions of the world. Its elites have been slow to learn from the teacher Clio, so that bloody events involving new generations have kept repeating. Unfortunately, the Balkans still lives in the shadow of the “shock of the past” and remains only temporarily pacified by different peace-keeping formations.

2. *The implosion of real socialism and war conflicts* at the end of the 20th century have made it difficult for the Balkan countries to be fully involved in the processes of democratic transition and in the intra-Balkan processes of organic reintegration of the Balkan countries through economic, political and cultural cooperation. The results of the postsocialist transition of the Balkans are such that they show that the Balkan countries have experienced social regression and neoconservative restauration. Namely, by uncritically accepting the neoliberal model of dependent / forced transition, the Balkan elites have ushered this region into the processes of subdevelopment, debt slavery, recolonialization and protectorship. In a word, the Balkans has become a new area of dependent countries of the peripheral “capitalism of disaster”. It has been downgraded from its position of a semi-developed region, and has been exposed to peripherization and rebalkanization according to numerous sociological criteria. Despite the

attempts of the current political elites to institutionally integrate this region into the EU, the Balkans remains fragmented economically, politically and culturally. That fact cannot possibly be masked by political clichés regarding the processes of European integration and a bright future overlooked by the EU administration in Brussels. From the sociological point of view, the real Balkans lives in the state of a “zombie economy” – it is economically and socially devastated, impoverished and half-dead, it is politically fragmented and is characterized by the creation of a culture of dependence and by the destruction of its own authentic national and cultural identities. All the given processes have brought the Balkan societies into an alarming state necessitating not only a critical thought on the part of science and intellectuals, but also a radical change of development strategy on the part of social agents.

3. In the search of the new ways of overcoming the current crisis and in the definition of the projects of future social development and progress, it is science, universities and the intellectual elites that can play a key role; rather than taking an opportunistic defensive position, they are obliged (through the results of their research) to help the development of fruitful social criticism and rational / democratic consciousness of citizens so that the region could actively participate in the contemporary processes and modern struggles for better today and better tomorrow. In this context, it is the researchers in the fields of social sciences and the humanities that have a special responsibility.

4. Having in mind the radical paradigm change in the 21st century, namely the shift away from geopolitics and geoeconomy towards geoculture, it is necessary to raise the awareness of the elites about the *critical importance of the role of science and culture* in future changes in all social spheres, as they are crucial in technological development, in work and management organization, in the preservation of identity culture, in the research of alternative ways of future development, and in futuristic blueprints of “the future that has already begun”.

5. *The ministries of science, education, culture, information development and technology* will become crucial in contemporary and future societies. The key issues will be the development and use of human resources and the role of culture as the critical resource in sustainable development of man and the world.

6. The postsocialist Balkan societies must *prepare for this new development and civilizational phase of the “third wave”*, so as to keep up with the new forms of competition at the global market of the “gray matter”, i.e. of intellectual capital.

7. *The place and role of individual nations* in the global division of labour, repute and power will be all the more determined by gifted people as creators of the “society of knowledge / innovations”, by the creative intelligentsia and its spirit of “creative destruction” as well as by entrepreneurial elites, rather than by military wisdom and courage or political demagoguery. That will be a match for which one should prepare here and now. And that is where *universities* and *education* come in; in other words, there is the issue of what reforms we need in order for our science and edu-

cation to secure the development of new professionals for the new / future times. It is high time we understood the spirit of the words of Naisbitt (the author of "Megatrends"): "Just as past, through history, has determined the present, so will the future be determined by the actions we take in the present". We are so late in those preparations for innovations (i.e. for the modernization processes in the world) that we must gallop towards it! It is time for *an alarm at the University and in society so that social and cultural preconditions in the struggle for our new position and role in the world could be established through a system of new radical reforms*. We need well-thought-out radical reforms in science and education as the key generators of knowledge and of new elites, so that we could keep up with the world and compete with it.

8. Starting from the efforts invested so far in the academic community in Niš and following the logic and results of our research carried out so far, we stress the following: the best contribution to the reassertion of the messages of the Edict of Milan can be given if some of our initiatives we have put forward during our 15-year involvement in the projects such as *Regional Cultural Cooperation in the Balkans* and *The Culture of Peace, Identities and Interethnic Relations in the Context of the Processes of European Integration* could be institutionalized within the education system of our (Balkan) universities by:

a) establishing interuniversity system of M.A. and PhD studies of Balkan cultures / the studies of the culture of peace;

b) developing the *Centre for Multidisciplinary Research* into the most creative factor of advancement of science and culture at universities, especially through development of transdisciplinary research in the fields of: new technologies and communications; biotechnological development and genetic engineering; modelling strategies of sustainable (ecological and bioethical) development; the development of complex global and regional sociology and applied research; the research of concepts of regional development and regional cooperation in the Balkans; the research of demographic reproduction of the population and the survival and development of the Balkan nations; the development of conflictology as a scientific discipline dealing with the reasons of long-term conflicts in this region; the development of social ecology as a scientific discipline dealing with the impact of social factors on human surrounding and *vice versa*.

9. Such an ambitious research programme requires the establishment of new forms of coordination and cooperation of Balkan intellectuals. Our experience shows that the most elite core of researchers, scientists and prominent cultural works should gather together and define the platform for a new policy of social agents in the Balkans which would be challenging both in its ideas and its recommendations. That will, in turn, necessitate not only a more intensive regional cooperation of scientists and cultural workers, but also the *establishment of The Balkanological Institute at the University of Niš* (as one of its scientific and research units), as well as the formation of the *Forum of Balkan Intellectuals*, as an interactive democratic form of intellectual community of all those wishing to express their ideas dealing with:

a. *the development of regional cooperation, development and the culture of peace;*

b. *reassertion of the values of the "Balkan to the Balkan nations" slogan*, which precisely demands intensifying political cooperation among the Balkan nations with the aim of preserving the autonomy of the given region;

c. *the actions necessary to start the Balkan Synthesis Journal*, which would be dedicated to science, regional cooperation and the culture of peace, and which would publish papers related to the current problems and alternative projects of the development of the Balkans as a community of equal nations, cultures and citizens, and which would do so in different languages. This journal would also reassert the democratic and freedom-loving thought on the coexistence of the Balkan nations, the dialogue of cultures, partnership of civilizations and the culture of peace in the Balkans, as prerequisites of development and progress.

10. Just like most of the other Balkan countries, Serbia today is faced with the problems of subdevelopment as well as with the problems of huge disproportions at the regional, demographic, economic, social and cultural levels – the problems of metropolization and inner colonialism, social inequalities, contradictions and conflicts. These problems demand permanent social research and resolution by social agents. They also require a redefinition of the strategy of regional and social development, as well as a functional institutional decentralization. In that sense, it is also necessary to establish *The Balkan Centre for the Research of Regional Development, Conflictology and the Culture of Peace*, which would be involved in a multi- / transdisciplinary comparative research in the given areas, and which would serve as a basis for exchange of the theoretical and practical ideas on the possibilities and instruments of resolution of the given and similar contradictions, so that the Balkan societies could be deblocked in their development and so that they could dedicate themselves to the challenges of modernization, and to the Balkan and European integrations.

11. In order to intellectually articulate, implement and resolve these and other civilizational and development issues, *universities* must become more engaged and responsible, as they are scientific and educational institutions, the spiritual seats of culture, the key places of the formation of national elites and of the development of the dialogue among cultures and civilizations in the Balkans, and have a crucial role in spreading the culture of peace and globalization of understanding among Balkan nations, so as for our cultures to mix and so as for them to make a permanent bridge of cooperation and concord among the Balkan nations. It is in this context that universities, faculties, institutes, professors, teaching assistants and students will intensify interuniversity cooperation among academic institutions, organizations, institutes and research groups in the Balkan academic community, using thereby new technologies, spreading the culture of communicology, the spirit of tolerance, dialogue and cooperation within the young generation, which is to create and be the main agent of future development.

12. In order to be able to timely recognize and objectively inform about the given civilizational and developmental problems, and in order to promote the new values in the sphere of cultural policy and the spreading of global understanding and solidarity in the Balkans, it is an active and responsible role of the mass media that is required. This is a result of the fact that the first victim in war is "the truth", or, as is says in the UNESCO's Charter: "Since wars begin in human minds, so also the strategies of preserving peace must also be created in human minds!". In order to secure peace and form alternative development and emancipatory projects, it is the media, apart from the new elites, science and universities, that have a great responsibility. The media must be not only highly technologically modernized, but must also be autonomous with respect to the centres of power, and must also be much better integrated in the Balkan regional network as well as in professional communication and cooperation.

13. It is our opinion that the revival of religion (in the plurality of its forms) in the contemporary world can be a factor of the culture of peace as well as of conflict. That would primerily depend on whether religion is autonomous or whether it is subjugated to the extrareligious factors striving for achievement of extrareligious goals. *We are convinced that the dialogue of different religions and confessional communities is possible and necessary*, and that religious hierarchies should not shut themselves off and should not oppose ecumenist movements and associations, unless those movements and associations strive for a supreme authority and totalitarian power in the sphere of the richness of diversity of mankind.

14. Confronted with the current consequences of economic and social crisis in the world as well as with regional conflicts that threaten to develop into a global civil war between the rich minority and the poor majority of the world, and having in mind the postconflict state in the geospace of the Balkans (which is currently in the state of "unfinished peace"), we would like to point to the importance of contemporary religious and peace movements advocating tolerance, the culture of peace and non-violence. As the Spanish philosopher *Unamuno* put it, the religion of patriotism should stop getting dressed in military uniforms and the cross should not be turned anymore into a knife! Patriotism should turn into love for mankind and vice versa. It is only in such a context that homo religiosus and his love of God will not hamper the contemporary challenges of modernization / secularization and the creation of mankind as a community of equal citizens and nations and of the richness of cultural differences. Naturally, the renewal of the authentic human community and the realization of such future of mankind is not possible without profound structural changes in the contemporary society and without a radical change in the ruling strategy of social development in the world. In that sense, the struggle for peace is today linked to the problems of development; as the former President of Brazil Lula da Silva put it: "Without global justice there can be no global peace", i.e. true peace can only be a result of the unity of development and social justice.

15. In order to step out of the current crisis, the Balkans and the world need *a radical change of the global strategy of development* so as to

overcome the negative effects of the neoliberal model and so as to secure social partnership of all social layers in the struggle for development and peace in the Balkans and in the world.

16. *The Forum of Balkan intellectuals* – conceived of as a horizontal and democratic academic structure, would (through scientific gatherings, conferences, declarations and announcements) reassert the struggle for peace, development, dialogue of cultures and partnership of civilizations in the Balkans. This would be a secular way of promoting the spirit of tolerance and the respect of pluralism embodied not only in the Edict of Milan (coming from the religious sphere) but also in the secular European tradition of the Enlightenment and of civic humanism. This, together with the development of social criticism, would inspire creativity, cooperation and progress of all the nations, citizens and cultures in the Balkans. In addition, this would also help the Balkans become once again a place of cooperation and integration (rather than of fragmentation and clashes) and would also help shape the idea / vision of the Balkans as a community of equal nations and citizens.

In contrast to Huntington's thesis about the inevitable clashes of civilizations in the 21st century, we think that the right road lies in the dialogue of cultures and in partnership of civilizations. Only such a strategy of cooperation and tolerance, of respect of the culture of differences, of and developing interculturalism, can turn the Balkans into a bridge among nations, cultures and civilizations, between the East and the West, the North and the South, for the benefit of the Balkan nations themselves, of Europe and of mankind.

The participants of the International Scientific Conference
*The Dialogue of Cultures and Partnership of Civilizations in the
Balkans*
In Niš, May 25th, 2013

ДЕКЛАРАЦИЯ О ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР И ЦИВИЛИЗАЦИЙ КАК ПУТИ ПАРТНЕРСТВА ВО ИМЯ МИРА, УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ, СОТРУДНИЧЕСТВА, ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ И СВОБОДЫ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ

Собравшиеся на международной научной конференции, посвященной теме «Диалог культур и партнерство цивилизаций на Балканах», мы, ученые-исследователи, принимаем следующую Декларацию:

1. Балканы являются регионом, который через историю представлял собой нестабильное геополитическое пространство, на котором пересекались дуги разных цивилизаций, сталкивались геостратегические интересы великих держав и создавался избыток истории, культуры страха и смерти. Через историю, по нему прошло больше солдат, чем купцов и туристов; пролилось больше человеческой крови, чем в других частях и регионах мира. Его элиты не спешили учиться у учительницы Клио, и страницы истории снова были писаны кровавой данью новых поколений. К сожалению, и в настоящее время Балканы больше живут в тени «шока от прошлого», чем вызовов будущего. Это все-еще регион «незаконченного мира», временно умиротворенный разными мировыми силами.

2. Распад реальсоциализма и военные конфликты в конце XX века в этих пространствах затрудняли процессы демократического перехода и внутренние процессы органической реинтеграции балканских стран через формы экономического, политического и культурного сотрудничества. Результат постсоциалистического перехода Балкан показывает, что эти страны пережили социальный упадок и неоконсервативную реставрацию. В частности, балканские элиты, некритически следуя за неолиберальной модели зависимой модернизации / форсированного перехода, ввели этот регион в процессы субразвития, долговой кабалы, реколонизации и протекторизации. Короче говоря, Балканы стали новой зоной зависимых стран периферийного «капитализма катастрофы». От бывшей зоны стран со средним уровнем экономического развития, они, по многим социологическим показателям, пережили периферизацию и ребалканизацию. Несмотря на усилия нынешней политической элиты институционально интегрировать это пространство в ЕС, Балканы изнутри разделены и фрагментированы в экономическом, политическом и культурном плане. Этот факт нельзя скрыть фразами политической риторики об евроинтеграционных процессах и счастливом будущем под крылом Брюссельского двора. С точки зрения социологии реальные Балканы живут в условиях «зомби экономики» – они экономически и социально опустошены, бедны и полумертвы; политически фрагментированы; со склонностью образования культуры зависимости и разрушение собственных самобытных национальных культурных идентичностей.

Все эти процессы привели балканских обществ в тревожное состояние, требующее не только критического отражения науки и интеллигенции, но и радикальное изменение стратегии развития со стороны социальных субъектов.

3. В поисках пути выхода из нынешнего кризиса и определения проектов дальнейшего развития и общественного прогресса незаменимую роль может и должна сыграть современная наука, университеты и интеллектуальная элита общества, которой нельзя позволить себе быть оппортунистически оборонительной, но обязанной способствовать результатами своих исследований развитию эффективной социальной критики и рациональному / демократическому сознанию граждан для их активного участия в современных процессах / современных борьбах за лучшее настоящее / лучшее будущее. В этом контексте, особая ответственность лежит на работников в области гуманитарных и социальных наук.

4. Исходя из радикальной смены парадигмы в XXI веке: от геополитики и геоэкономики к геокультуре, необходимо способствовать повышению информированности среди элиты о огромном значении науки и культуры в будущих изменениях во всех сферах общества. Их влияние на развитие технологии, организацию труда и управления, вплоть до воспитания / сохранения самобытной культуры и исследования альтернативных путей будущего развития, футуристических проектов „начавшегося будущего“, является решительным.

5. В современном и будущем обществе ключевыми министерствами станут Министерство науки, образования и культуры; информационного развития и экологии. Ключевым вопросом станет развитие и использование человеческого ресурса, роль культуры как капитального ресурса в концепции устойчивого развития человека и мира.

6. Постсоциалистические общества балканских стран должны заранее подготовиться к этому новому этапу „третьей волны“ цивилизационного развития, если они не хотят опаздывать в своей компетенции к новым формам конкуренции на мировом рынке „серого вещества“ / интеллектуального капитала.

7. Место и роль отдельных народов в мировом разделении труда, престижа и силы все больше будут определять новые талантливые люди, как создатели „общества знаний / инноваций“, творческая интеллигенция и ее дух „творческого разрушения“, ровно как и предпринимательская элита, а не солдатская мудрость и мужество, или же голос сирены / демагогия политиков. К этой игре надо подготовиться здесь и сейчас. А здесь мы на поле – роли университета и образования, т. е., какие реформы нам нужны, чтобы наша наука и образование обеспечили развитие новых профилей, специалистов, кадров к новому / будущему времени. Настало время понять дух сообщений Низбета (от „Мегатрендов“): „Так же как прошлое через историю определяло настоящее, всё больше в нынешнее время – наше настоящее / судьба станет определять будущее“. И в этой подготовке мы опаздываем с нововведениями (с процессами модернизации в современном мире), так что нам нужно скакать! Пришло время поднять настоящую

тревогу в универзитете и в обществе – в цели создания необходимых социальных и культурных условий через систему новых радикальных реформ в борьбе за наше новое место и роль в мире. Нам нужны хорошо продуманные радикальные реформы в области науки и образования как основного генератора знаний и новых элит, чтобы идти в ногу с миром и соревновались с ним.

8. Опираясь на предыдущие усилия в академическом сообществе университета в Нише, и следуя логике и сфере наших исследований, мы могли бы подчеркнуть надобность в том: что лучший вклад в реактуализацию сообщений Миланского эдикта может быть обеспечен, если бы некоторые из наших инициатив за 15 лет работы над проектами („Региональное культурное сотрудничество на Балканах“; „Культура мира, идентичности и межкультурных отношений в контексте евроинтеграционных процессов“) были введены в образовательный систем наших университетов (относится к Балканам), как, например:

а) образование общих систем магистерских и докторских курсов между университетами: курсы балканских культур / курсы культуры мира;

б) развитие Центра междисциплинарных исследований в самый творческий фактор продвижения науки и культуры в университете – в частности, путем содействия трансдисциплинарным исследованиям в новых областях: в области новых технологий и связей; биотехнологического развития и генетической инженерии; моделировании стратегии устойчивого развития (экологического и биоэтического); в области развития комплексной глобальной и региональной социологии и активных прикладных исследований; в рамках исследования концепции регионального развития и регионального сотрудничества на Балканах; в области исследования демографической репродукции населения, выживания и развития народов на этих просторах; в области развития конфликтологии как научной дисциплины, которая бы с научной стороны осветила причины долгосрочных конфликтов в этих краях; в области социальной экологии как науки, изучающей влияние общественного фактора на окружающую среду и наоборот.

9. Настоящая амбициозная программа исследований призывает к созданию новых координаций и сотрудничества интеллектуалов на Балканах. Наш опыт показывает, что необходимо собрать самое элитное ядро (исследователей, ученых, видных деятелей культуры) и их интеллектуальное участие в определении платформы новой политики социальных субъектов на Балканах, которая являлась бы вызовом по своим замыслам и предложениям. Это, в свою очередь, требует не только расширения регионального сотрудничества деятелей науки и культуры, но и создание Института Балканологии в рамках Университета города Ниш (как научно-исследовательского отдела), и особенно Форум балканских интеллектуалов как интерактивную демократическую форму интеллектуального сообщества для всех тех, у которых есть желания и способности сформулировать современные требования в области:

а) утверждения регионального сотрудничества, развития и культуры мира;

б) реактуализации постоянного значения пароли «Балканы – балканским народам», в которой содержится просьба для активизирования политического сотрудничества между балканскими народами в цели сохранения автономии этого региона;

в) собирания и публичной академической деятельности интеллигенции Балкана в цели создания журнала «Балканский синтез», посвященного науке, региональному сотрудничеству и культуре мира, который стал бы многоязычно публиковать авторские работы, имеющие отношение к актуальным вопросам и альтернативным проектам развития Балкан как сообщества равных народов, культур и людей. Настоящее издание подтвердило бы в дальнейшем демократическую и либертарианскую мысль о сосуществовании балканских народов, диалоге культур и партнерства цивилизации о культуре мира на Балканах, как предпосылки для прогресса и развития.

10. Сербия, в конце концов, как и большинство балканских стран, в настоящее время сталкивается, с одной стороны, со проблемами своего развития, а с другой, со процессами увеличения доли различий региональных, демографических, экономических, социальных и культурных условий – с явлениями метрополизации и внутреннего колониализма, социального неравенства, противоречия и конфликтов. Эти проблемы требуют постоянного научного исследования и разрешения социальных субъектов. Концептуальное переосмысление стратегии регионального и социального развития, но функциональную институциональную децентрализацию. Для этого необходимо формирование Балканского исследовательского центра регионально-го развития, конфликтологии и культуры мира. В этот центре должны проводиться многопрофильные/ междисциплинарные сравнительные исследования, изменяя опыт теоретических и концептуальных, институциональных и практических решений по возможностям, способам и инструментам решения этих и других противоречий в своем развитии, для того, чтобы разблокировать общества в своем развитии и решать проблемы модернизации, балканских и европейских интеграций.

11. В интеллектуальной артикуляции и активном поиске решения тех и других вопросов развития цивилизации необходимо более активное и более ответственное участие университета као научного и образовательного учреждения, а также и духовного центра культуры, формирования современных национальных элит, развивающей диалог между культурами и цивилизациями на Балканах, в распространении культуры мира и глобализации взаимопонимания между балканскими народами, с целью проникания наших культур, создания прочного моста сотрудничества и согласия между балканскими народами. На фоне этого: университеты, колледжи, институты, преподаватели, сотрудники, студенты усилят сотрудничества между университетами - учреждениями, организациями, институтами, исследовательскими группами в академических кругах Балканах, используя новые техно-

логии, расширяя коммуникологическую культуру, дух толерантности, диалога и сотрудничества среди молодого поколения, создателя и носителя будущего развития.

12. Конечно, своевременное выявление и объективная информация по этим и другим проблемам развития цивилизации за утверждение новых ценностей в области культурной политики и распространение духа глобального понимания и солидарности на Балканах, необходима активная и ответственная роль средств массовой информации. Если первая жертва войны «истина», или, как это предусмотрено в Уставе ЮНЕСКО, «мысли о войне возникают в голове человека, в голове человека и защита мира должна быть построена!» Для защиты мира на Балканах и формирования альтернативных и освободительных проектов развития, большую ответственность несут, в дополнение к новой элите, наука, университеты и СМИ. Сами СМИ должны быть не только высоко технологически модернизированны, но и автономны по отношению к центрам силы, а также и более интенсивно связаны в балканской региональной сети и профессиональном общении и сотрудничестве.

13. По нашему мнению, восстановление религии в современном мире (в плюрализме форм ее проявления) может быть фактором культуры мира, но и конфликтов. Это будет зависеть прежде всего от того имеет ли религия автономию или является подчиненной нерелигиозными факторами для достижения целей недуховных. *Мы убеждены, что диалог между религиями и религиозными общинами возможен и желателен*, а церковные иерархи не должны быть закрыты и выступать против экуменических движений и ассоциаций, если они не претендуют на высшую власть и создание тоталитарной власти в области богатства разнообразия духовного труда человечества.

14. Столкнувшись с последствиями нынешнего экономического и социального кризиса в мире и развивающимися региональными конфликтами, которые грозят перерасти в глобальную гражданскую войну между богатым меньшинством и бедным большинством населения мира, и с учетом пост-конфликтной ситуации на географическом пространстве Балканского полуострова (находящегося в состоянии «незавершенного мира»), следует отметить, что большое значение имеют современные религиозные и мировые движения, которые работают в направлении развития толерантности, культуры мира и ненасилия. По словам испанского философа Унамуно, пришла пора религии патриотизма прекратить ношение военной формы, и крест не превращать в нож! Нам нужно преобразование патриотизма в благотворительность, и наоборот. Только в этом контексте и *Homo religiosus* и его преданность, не могут мешать современным вызовам модернизации / секуляризации человечества и созданию человечества как общества равноправных граждан и народов и богатства культурного разнообразия. Конечно, восстановление подлинного человеческого сообщества и реализация этакого будущего человечества невозможно без фундаментальных структурных изменений в современном обществе, без радикального изменения руководящей стратегии социально-

го развития в мире. В этом контексте борьба за мир сегодня связана с проблемами развития, и в соответствии со словами президента Бразилии, Лула Сильвио, «Без глобальной справедливости, нет глобального мира», то есть подлинный мир может быть только результатом единства развития и социальной справедливости.

15. Чтобы выйти из современного кризиса на Балканах и в мире необходимым является радикальное изменение в глобальной стратегии развития: в целях преодоления негативных последствий неолиберальной модели и обеспечения социального партнерства всех классов в борьбе за развитие и мир на Балканах и в мире.

16. Форум интеллектуалов Балкан – представляет собой горизонтально-демократическую академическую структуру, которая своей деятельностью (конференции, дебаты, декларации, заявления) будет призывать и подтверждать борьбу за мир, развитие, диалог культур и партнерство цивилизаций на Балканах. Таким образом – в секулярной форме прокладывая дорогу к реализации духа терпимости, уважения к плюрализму, не только религиозному, на основании Миланского эдикта, но и на европейской традиции Просвещения гражданского гуманизма, а также за счет развития социальной критики – дал бы толчок творчеству, сотрудничеству и прогрессу для всех народов / граждан / культур на Балканах. В конечном счете это поможет Балканам вновь стать местом сотрудничества и интеграции, а не фрагментации конфликта, и составить представление/видение о балканский союзе равноправных народов и граждан.

Вопреки тезису Хантингтона о неизбежности столкновения цивилизаций в 21 веке, мы считаем, что правильный путь состоит в диалоге культур и партнерстве цивилизаций. Только такая стратегия сотрудничества и терпимости, уважения культурного разнообразия, поддержки и развития межкультурности может построить мост между народами, культурами и цивилизациями на Балканах; между Востоком и Западом, Севером и Югом, в пользу балканских народов, Европы и человечества.

Участники международной научной конференции,
посвященной теме «Диалог культур и партнерство
цивилизаций на Балканах»
В Нише, 25 мая 2013

ДЕКЛАРАЦИЈА ЗА ДИЈАЛОГ НА КУЛТУРИ И ЦИВИЛИЗАЦИИ КАКО ПАТ НА ПАРТНЕРСТВО ЗА МИР, ОДРЖЛИВ РАЗВОЈ, СОРАБОТКА, ДЕМОКРАТСКА ИНТЕГРАЦИЈА И СЛОБОДА НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ

Собрани на меѓународниот научен собир посветен на темата „Дијалог на култури и партнерство на цивилизациите на Балканот“, ние, научниците-истражувачи, ја усвојуваме следната Декларација:

1. *Балканот* е, како регион низ историјата, претставувал трусно геополитичко подрачје на коешто се сечат лаковите на различни цивилизации, се судираат геостратешките интереси на големите сили и производот на вишок на историја, култура на страв и смрт. Преку него низ историјата, поминале повеќе војници отколку трговци и туристи; пролеана е повеќе човекова крв отколку во другите делови и региони во светот. Неговите елити бавно учеле од учителката Клио, така што страниците на историјата одново се напишани со данок во крв на новите генерации. За жалење е што Балканот и денес повеќе живее во сенка на „шокот на минатото“ отколку од предизвиците на иднината. Тоа е сè уште регион на „недовршен мир“, привремено пацифициран со различни мировни формации.

2. *Имплозијата на реалсоцијализмот и воени судири* кон крајот на 20. век на овој простор ги отежнаа процесите на демократска транзиција и внатрешните процеси на на органска интеграција на балканските земји, низ формите на стопанска, политичка и културна соработка. Билансот на постсоцијалистичката транзиција на Балканот покажува дека овие земји доживееја социјална регресија и неоконзервативна реставрација. Имено, балканските елити, некритички го следеа неолибералниот модел на зависна модернизација/присилна транзиција и го воведоа овој регион во процес на релативна стагнација, должничко ропство, реколонизација и протекторизација. Со еден збор, Балканот стана нова зона на зависни земји на периферниот „капитализам на катастрофа“. Од некогашната зона на средно развиени земји, тој по многу социолошки индикатори доживеа периферизација и ребалканизација. И покрај настојувањата на современите политички елити овој простор институционално да го интегрираат во ЕУ, Балканот одвнатре е поделен и фрагментиран во стопански, политички и културен поглед. Тој факт не може да се прикрие со фрази од политичката реторика за евроинтеграциските процеси и среќната иднина под скутот на бриселскиот двор. Социолошки гледано-реалниот Балкан живее во услови на „зомби економија“-економски и социјално девестиран, осиромашен и полумртов; политички фрагментиран; со тенденција на создавање на култура на зависност и деструкција на сопствените автентични национални и културни идентитети. Сите овие процеси балканските општества ги доведоа во алармантна состојба којашто бара не само критичка рефлексивна на науката и интелектуалците, туку

и радикална промена на стратегијата на развој од страна на општествените актери.

3. Во потрага по патишта за излез од актуелната криза и дефинирање на проектот за натамошен развој и напредок на општеството, незаменлива улога може и мора да одигра современата наука, универзитетите и интелектуалната елита на општеството коишто не смеат да бидат во опортунистичка дефанзива, туку се должни, со резултатите на своите истражувања, да го помогнат развојот на делотворната општествена критика и рационално-демократска свест на граѓаните за нивно активно учество во процесите/актуелните борби за подобро денес/подобро утре. Во овој контекст посебна е одговорноста на претставниците во областа на општествените и хуманистички науки.

4. Тргувајќи од радикалната парадигма во 21 век: од геополитиката и геономијата кон геокултурата, неопходно е да се поттикне свеста кај елитите- *за капиталното значење на улогата на науката и културта* во идните промени во сите области на општеството. Од нивното решавачко влијание врз развојот на технологијата, организацијата на трудот и управувањето, до негувањето/сочувувањето на идентитарната култура и истражувањето на алтернативните патишта на идниот развој, футуристичките нацрти на „иднината којашто почна“.

5. Во современото и идното општество главни министерства ќе станат *Министерството за наука, образование и култура*; за информациски развој и екологија. Клучно прашање ќе биде развојот и употребата на човековите ресурси, улогата на културата како капитален ресурс во концепцијата за одржлив развој на човекот и светот.

6. Постсоцијалистичките општества на балканските земји мораат благовремено да се *подготват за оваа нова развојно-цивилизациона етапа на „третиот бран“*, ако не сакаат да доцнат во својата компетентност за новите форми на компетенција на глобалниот пазар на „пазарна „сива материја“/интелектуален капитал.

7. *Местото и улогата на одделни народи* во глобалната поделба на трудот, угледот имокта сè повеќе и повеќе ќе ги одредуваат дарбените луѓе како креатори на „општеството на знаење/иновација“, творечката интелигенција и нејзиниот дух на „креативна деструкција“, како и претприемачката елита, а не војничка мудрост и храброст, или, пак, сиренски глас/демагогија на политичарите. За тој натпревар треба да се подготвиме денес и овде. А тука сме на теренот- на улогата на *универзитетите и образованието*, т.е какви реформи ни се потребни нашата наука и образование – да овозможат развој на новите профили на стручњаци, кадрови за новото/идно време. Крајно е времето да се сфати духот на Низбетовите пораки (од „Мегатрендови“): „Како што низ историјата минатото ја одредувала сегашноста, во современоста сè повеќе нашата сегашност-судбина ќе ја одредува иднината“. А ние во таа подготовка доцниме зад иновациите (зад модернизационите процеси во современиот свет), така што нам ни е потребен галоп! Време е за вистински *аларм на Универзитетот и во општеството- за низ системот на новите радикални реформи да се воспостават*

нужните социјални и културни претпоставки во борбата за нашата нова позиција и улога во светот... Потребни ни се длабоко обмислени радикални реформи во областа на науката и образованието, како основен генератор на знаење и нови елити за да можеме да одиме во чекор со светот и да се натпреваруваме со него.

8. Тргувајќи од досегашните напори во академската заедница на Универзитетот во Ниш и следејќи ја логиката и дофатот на нашите истражувања, можеме да ја истакнеме потребата: најдобар придонес кон реактуализација на пораките на Миланскиот едикт може да се даде ако некои од нашите иницијативи од 15-годишната работа на проектите („Регионалната култура на соработка на Балканот“, „Културата на мирот, идентитетите и меѓуетничките односи во контекстот на евроинтеграциските процеси“) ќе се институционализираат во образовниот систем на нашите универзитети (се мисли на Балканот) како на пример:

а) формирање меѓууниверзитетски систем на мастер и докторски студии: студии за балканските култури /студии за културата на мирот;

б) да се развие Центар за мултидисциплинарни истражувања во најкреативниот фактор на унапредување на науката и културата на Универзитетот- посебно низ афирмација на трансдисциплинарните истражувања на новите полиња: во областа на новите технологии и комуникации; биотехнолошкиот развој и генетичкото инженерство; во моделирањето на стратегијата на одржлив развој (еколошки и биотехнички); во областа на развој на комплексната глобална и регионална социологија и акциските применети истражувања; во рамките на истражувањата на концепцијата на регионалниот развој и регионалната соработка на Балканот; во областа на истражувањето на демографската репродукција на населението и опстанокот и развојот на народите на овие простори; во областа на развојот на конфликтологијата како научна дисциплина којашто научно би ги осветлувала причините на конфликтите на долго траење на овие подрачја; во областа на социјалната екологија како наука којашто го проучува влијанието на општествените фактори врз животната средина и *vice versa*.

9. Ваквата амбициозна програма на истражување бара и воспоставување на нови форми на координација и соработка на интелектуалците на Балканот. Нашето искуство покажува дека е неопходно собирање на најелитното јадро (истражувачи, научници, истакнати културни творци) и нивно интелектуално ангажирање во дефинирањето на платформата за нова политика на општествените актери на Балканот, којашто би била предизвикувачка според идеите и препораките. Тоа, пак, бара не само поинтензивна регионална соработка на научниците и претставниците од културата, туку и *формирање на Балканолошки институт на Универзитетот во Ниш* (како научно-истражувачка единица), а посебно на *Балкански форум на интелектуалци*, како интерактивна демократска форма на интелектуална заедница на сите оние кои сакаат и имаат способност да ги артикулираат актуелните барања на планот:

а. афирмација на регионалната соработка, развојот и културата на мирот;

б. да ја реактуализираат трајната вредност на лозинката „Балканотна балканските народи“, во којашто е содржано барањето за интевизирање на балканската соработка меѓу балканските народи со цел зачувување на автономијата на овој регион;

в. со цел на собирање и академско јавно дејствување на интелектуалците од Балканот да се покрене списание „Балканска синтеза“ за наука, регионална соработка и култура на мирот, коешто би објавувало повеќејазично авторски прилози поврзани со актуелните проблеми и алтернативни проекти на развојот на Балканот како заедница на рамноправни народи, култури и граѓани. Оваа ревија, понатаму, би ја реafirмирала демократската и слободарска мисла за соживот на балканските народи, дијалогот на култура и партнерството на цивилизациите за културата на мирот на Балканот како претставници на развојот и напредокот.

10. Србија, впрочем како и мнозинството балкански земји, денес е соочена, од една страна со проблемите на субразвој, а од друга страна, со процесите на зголемените диспропорции во регионален, демографски, економски, социјален и културен поглед- со феномените на метрополитизација и внатрешен колонијализам, социјална нееднаквост, противречности и конфликти. Овие проблеми бараат перманентно научно истражување и разрешување од страна на општествените актери. Концепциското редефинирање на стратегијата на регионален и социјален развој, но и институционална и функционална децентрализација. За таа цел неопходно е формирање *Балкански центар за истражување на регионалниот развој, конфликтологија и култура на мирот*- којшто мултидисциплинарно/трансдисциплинарно компаративно би се занимавал со оваа проблематика, разменувајќи искуство од теоретско-концепциски и институционално-практични решенија за можностите, патиштата и инструментите на разрешување на овие и други противречности во својот развој со цел овие општества да се деблокираат во својот развој и да се посветат на предизвиците на модернизација, балканските и европските интеграции.

11. Во интелектуалното артикулирање и акциското покренување и разрешавање на овие и други цивилизациско-развојни прашања неопходна е поангажирана и поодговорна *мисија на универзитетите* како научно-образовни институции, но и духовни средишта на културата, формирањето на современите национални елити во развивањето/негувањето на дијалогот на култури и цивилизации на Балканот, во ширењето на културата на мирот и глобализацијатана разбирање меѓу балканските народи за да можат нашите култури да се проникнуваат, прелеваат, градејќи цврст и траен мост на соработка и слога меѓу балканските народи. На овој фон: универзитетите, факултетите, институтите, наставниците, соработниците, студентите ќе ја интензивираат меѓууниверзитетската соработка- помеѓу институциите, организациите, институтите, истражувачките групи во академската заедница на Балканот, користејќи нови технологии, ширејќи ја комуниколошката

култура, духот на толеранција, дијалог и соработка меѓу младата генерација, креаторот и носителот на идниот развој.

12. Секако, како за благовремено препознавање така и за објективно информирање за овие и други цивилизациско-развојни проблеми за афирмирање на новите вредности во областа на културната политика и ширење на духот на глобалното разбирање и солидарност на Балканот, неопходна е активна и одговорна улога на мас-медииите. Бидејќи ако во војната прва жртва е „вистината“, или како се истакнува во повелбата на УНЕСКО „бидејќи војните почнуваат во човековите глави, во човековите глави и одбраната на мирот мора да се изгради!“. За таа одбрана на мирот на Балканот и формирање на алтернативни, развојни и еманципаторски проекти голема одговорност носат, покрај новите елити, науката, универзитетот и медиумите. Медиумите и сами мораат да бидат не само високо технолошки модернизирани, туку и автономни во однос на центрите на моќ, но и многу поинтензивно поврзани во балканската регионална мрежа и професионална комуникација и соработка.

13. Нашето мислење е дека обновата на религијата во современоста (во плурализмот на форми на нејзиното изразување) може да биде фактор на култура на мирот, но и на судири. Тоа, пред сè, ќе зависи од тоа – дали религијата има автономија или е подредена на вонрелигиски фактори за постигнување на вондуховни цели. *Уверени сме дека е можен и пожелен дијалог на различните религии и конфесионални заедници* и црковните хиерархии не треба да се затвораат и спротивставуваат на екуменските движења и асоцијации, доколку тие не претендираат на врховен авторитет и зновување на тоталитарна моќ во областа на богатството на различност на духовен труд на човештвото.

14. Соочени со актуелните последици на економската и социјална криза во светот и со нарснатите регионални судири коишто застрашуваат да прераснат во глобална граѓанска војна помеѓу богатото малцинство и сиромашното мнозинство на население во светот, како и имајќи ја во вид постконфликтната положба на геопросторот на Балканот (којашто е во состојба на „недовршен мир“), треба да се истакне дека големо значење имаат современите религиски и мировни движења коишто дејствуваат во правец кон развивање на толеранција, култура на мирот и ненасилство. Време е, како што би рекол шпанскиот филозоф *Унамано*, дека религијата на патриотизам повеќе не го облекува војничкото руво и дека крстот не се претвора во нож! Потребно ни е „прелевање на патриотизмот“ во човекољубие и обратно. Само во тој контекст и хомо-религиосус и неговото богољубие, не можат да им пречат на современите предизвици на модернизација/секуларизација и на изградувањето на човештвото како заедница на рамноправни граѓани и народи и богатството на културна различност. Секако, обновата на автентичната човекова заедница и остварување на ваква иднина на човештвото не е можно без темелни структурални промени на современото општество, радикални измени на владеачките стратегии на општествен развој во светот. Во тој контекст, денес

борбата за мир е поврзана со проблемите на развојот и како кажува бразилскиот претседател Силвио Лула „Без глобална правда, нема глобален мир“, т.е. вистински мир може да биде само дело на единство на развој и социјална правда.

15. За исчекор од економската криза на Балканот и во светот *неопходна е радикална промена на глобалната стратегија на развој*: како да се надминат негативните ефекти на неолибералниот модел и да се обезбеди социјално партнерство на сите слоеви во борбата за развој и мир на Балканот и светот.

16. *Форум на интелектуалци на Балканот* – конституиран како хоризонтално-демократска академска структура, со своето дејствување (преку научни собири, трибини, декларации, соопштенија) би ги поттикнал борбата за мир, развој, дијалог на културите и партнерство на цивилизациите на Балканот. Со тоа, во секуларистичка форма би го расчистувал патот на остварување на духот на толеранција, почитување на плурализмот не само религискиот, од Миланскиот едикт, туку и на просветителската европска традиција на граѓанскиот хуманизам, како и низ развојот на општествената критика – би давал поттик на творештвото, соработката и напредокот на сите народи/граѓани/култури на Балканот. Во крајна инстанца – Форумот би помогнал Балканот повторно да стане место на соработка и интеграција, на место на фрагментација на судири како и да се оформи идејата/визијата за балканска заедница на рамноправни народи и граѓани.

Наспроти Хантингтоновата теза за неизбежниот судир на цивилизациите во 21 век, сметаме дека вистинскиот пат лежи во дијалогот на културите и партнерството на цивилизациите. Само таква стратегија на соработка и толеранција, респект на културите на различност, поттикнување и развој на инеркултурализмот може од Балканот да изгради мост меѓу народите, културите и цивилизациите; помеѓу Истокот и Западот, Северот и Југот, на благосостојба на балканските народи, Европа и човештвото.

Учесниците на Меѓународната научна конференција
„Дијалог на културите и партнерство на цивилизациите на Балканот“
 Во Ниш, 25. 5. 2013.

Биланс транзиције на Балкану показује да је од 1989. године уместо развоја доживео периферизацију и маргинализацију. До сада остварени транзициони процеси, на платформи неолибералне стратегије зависне модернизације, у пракси су довели до антимодернизације у различитим областима: привреди, развоју друштва, политици и култури.

Балкански народи налазе се данас на судбоносном раскршћу: 1. даља производња „вишка историје“ и сукоба, геополитичка атомизација и дезинтеграција овог простора, десуверенизација и протекторација или, пак, 2. окретање развоју, регионалној сарадњи и реинтеграцији. Уместо прекрајања граница и прошлости, његовим народима неопходан је одлучан заокрет ка будућности, развоју и интеграцији.

За такав избор балканским народима неопходне су нове елите у економији, политици и култури. У њиховом настанку, образовању и политичкој социјализацији, значајну улогу могу и треба да одиграју наука и Универзитет, као капитални ресурси знања, али и духовна средишта културе, нове филозофије одрживог развоја, афирмације планетарне биоетике и културе мира у свету. Речју, произвођачи нових идеја, иновације, модернизације и алтернативних пројеката глобалног и регионалног развоја. Протагонисти новог просветитељства и друштвено одговорног акционализма на платформи прогресивног развоја и интеграције балканског региона, те реафирмације вредности порука из лозинке *Балкан, балканским народима!*

Имајући у виду да се у оквиру смене развојно-цивилизацијских парадигми од другог ка трећем таласу, на прагу новог миленијума, врши измена значаја парадигме од геополитичке ка геоекономији и геокултури, сматрамо да ће за промене позиције Балкана у светској подели рада бити одлучујући донети његових народа у економији и култури, а не слугански однос према центрима моћи у свету. У овом контексту парадигматских и развојно-цивилизацијских промена, неопходно је изграђивање научне и регионалне стратегије развоја, као и образовно-научне и културне политике, како би нове генерације истраживача и из ње репродукована аутентична савремена елита балканских земаља деловали у складу са светским мегатрендовима и својим стваралаштвом подизали национално иновативни потенцијал и снажили партнерску позицију региона у међународним односима.

Полазећи управо од таквих очекивања да ће у савремености универзитети, наука и интелектуалци, као најсензибилнији и најсамосвеснији део својих народа, одиграти одговорну мисију у животу и развоју балканских народа – имајући у виду досадашње резултате истраживања Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу о питањима, проблемима и могућностима регионалне културне сарадње на Балкану у функцији културе мира

и развоја балканских друштава, а које је окупљајући истраживаче из свих балканских земаља на бројним научним конференцијама и публикујући зборнике посвећене регионалној балканској проблематици (између осталог, и седам бројева зборника „Балкан и евроинтеграцијски процеси“) – сматрамо сасвим природним покретање новог часописа за друштвена питања, културу и развој Балкана под називом: *Балканске синтезе*.

Његов формални оснивач био би Филозофски факултет у Нишу. Часопис би био гласило академске заједнице и културне јавности, усмерене ка балканском простору. Његовао би критички однос према савременој теорији и пракси, афирмисао би вредности алтернативног мишљења, културе мира и сарадње на Балкану.

Верујем да такав часопис може одиграти вишеструко значајну улогу, како у међусобном упознавању наших култура, тако и формирању самосвести савремене балканске научне, културне елите и њиховом ангажовању на изграђивању програма заједничке сарадње и развоја. Својим деловањем, може подстицајно да утиче на привредну, политичку и културну елиту Балкана у њиховом трагању за заједничким интересима, у артикулацији платформе регионалне сарадње и развоја, у процесима балканских, европских и светских интеграција.

Ако би макар и један од постављених циљева био остварен, могли бисмо бити задовољни: претке не бисмо издали, а потомака се не бисмо постидели.

Позивам вас да као истраживачи и културни посланици подржите нашу иницијативу и својим се радом придружите културној мисији часописа, било својим прилозима, учешћем у уређивачким органима часописа или рецензентским комисијама.

С колегијалним
поштовањем и поздравом,
др Љубиша Митровић,
професор емеритус

ОДЛУКА НАУЧНО-НАСТАВНОГ ВЕЋА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ О ПОКРЕТАЊУ НОВОГ ЧАСОПИСА

249

На основу Закона о издавању публикација („Службени гласник Републике Србије“ бр. 101/2005) и члана 81. Статута, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Нишу на седници одржаној 25. децембра 2013. године донело је

ОДЛУКУ

о оснивању научног часописа БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ на
Филозофском факултету у Нишу

I

Оснива се и покреће издавање научног часописа „БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ – часопис за друштвена питања, културу и регионални развој Балкана“.

Часопис ће се научно бавити проблематиком друштвеног развоја балканских земаља и Балкана као региона.

II

Редакцију часописа именоваше Декан Филозофског факултета у Нишу.

III

Међународни консултативни одбор часописа именоваше Декан Филозофског факултета у Нишу, а на предлог Редакције часописа.

IV

За главног и одговорног уредника Часописа именује се емеритус, проф. др Љубиша Митровић, са мандатом од 4 године.

V

О материјалним и другим условима издавања Часописа стараће се Редакциони одбор и главни и одговорни уредник Часописа.

Број: 383/1-14-4-01

У Нишу, 25. децембра 2013. године

НАСТАВНО - НАУЧНО ВЕЋЕ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

ПРЕДСЕДНИК ВЕЋА

Проф. др Горан Максимовић

У часопису се објављују: оригинални научни радови, прегледни радови, стручни радови, преводи и прикази књига и пројеката.

Часопис објављује научне радове који су позитивно рецензирани од стране два рецензента.

За више од 2 аутора (код теоријских), односно 3 (код емпиријских) радова доставити у писаном облику допринос раду за сваког аутора. Рукописи који нису припремљени у складу са Упутством не укључују се у рецензентски поступак.

Рукописи које треба дорадити редакција прослеђује ауторима уз текст анонимне рецензије.

Редакција ауторе благовремено обавештава о пријему рада и исходу рецензентског поступка.

Позитивне/негативне рецензије се не достављају ауторима.

Формат

Радове слати у електронском облику у програму Microsoft Office Word (верзије 2000, 2003, 2007), у фонту Times New Roman. Величина фонта 12, размак између редова Single, све маргине 2,5 cm. Текст равнати са обе маргине (Justified). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Формат странице треба да буде А4 (210x297).

Обим рада

Рад не треба да има више од 40.000 карактера, односно 8.000 карактера када се ради о приказима, укључујући размаке.

Језик и писмо

Радови се објављују на српском језику, на ћириличном и латиничном писму, на неком од светских језика (енглески, француски, немачки, руски), као и на другим језицима балканских народа.

Достава радова

Радове (као attachment) слати на адресу: balkanske_sinteze@filfak.ni.ac.rs

Анонимност

Рукописе оцењују анонимни рецензенти. Аутори морају да уклоне све информације из текста на основу којих би се могли идентификовати.

СТРУКТУРА РАДА

- **Пуна имена аутора и институција у којима раде** (на пример: Петар Петровић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за социологију, електронска пошта)
- **Наслов на српском језику (или другом језику балканских народа)**
- **Апстракт на српском/другом језику балканских народа** од 100 до 250 речи, са пет кључних речи. Наслов рада и апстракт треба директно да упућују на садржај целог рада, без иједне додатне информације која би идентификовала аутора/ауторе.
- **Наслов на енглеском језику**
- **Апстракт на енглеском језику са кључним речима** (под истим условима наведеним за кратак садржај рада на српском/другом језику балканских народа)
- **Текст рада** поделити максимално на три нивоа поглавља и потпоглавља. Поглавље првог нивоа треба да се означи насловом написаним **ВЕЛИКИМ СЛОВИМА** и да буде центрирано на средини. Поглавље другог нивоа треба да се означи насловом написаним *курзивом (Italic)*, да почне првим великим словом и да буде центрирано на средини. Поглавља првог и другог нивоа треба да буду одвојена од осталог текста једним редом размака. Поглавље трећег нивоа треба, такође, да се означи насловом написаним *курзивом (Italic)*, али да почне размаком којим се иначе означава нови пасус, а да након њега дође тачка иза које следи текст рада. Сваки нови пасус треба започети увлачењем првог реда за 1 цм.

Цитати у тексту. Свако позивање на монографију, чланак или статистички извор треба да се означи на одговарајућем месту у тексту, тако што ће се изнети презиме аутора, година издавања и пагинација, све у заградама.

Прво цитирање презимена аутора у раду треба да садржи у заградама оригинално писање: „Вебер (Weber)...“

- Ако постоји више од једне референце истог аутора и године, додајте слова (а, б,...) уз годину издавања: „...и даље потврђује ову тезу (Wuthnow, 1987а: 32).
- Низ референци дајте у азбучном реду у оквиру једног пара заграда и одвојите их тачком и зарезом. „... неке студије су кључне (Јакшић, 1993; Iannaccone, 1994)...“.

У случају да, ради илустрације изнесених ставова, користите краће делове текстова других аутора (више од 20 речи), онда уметање тих делова у сопствени текст изведите на следећи начин (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1cm, Right 1cm, проред Single, величина слова 10):

Координација је једна од битних карактеристика организације. То, међутим, не значи да се она лако остварује и увек постиже:

„Редовно треба, да би се обезбедила координација, савлађивати разне конфликтне ситуације које се јављају свуда где су људи у интеракцији (Рот, 2006: 80).“

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења.

Табеле, графикони и слике треба да буду означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле, слика и графикона навести испред табеле. Слика је потребно да буду у резолуцији од 300 dpi. Сlike и графикони морају бити јединствени објекти (без елемената Drawing-a).

Додаци треба да буду означени словима редом (Додатак А, Додатак Б,...) и да буду праћени насловом који их описује. Ако постоји само један додатак, треба га назвати „Додатак“, без додатног слова.

• **Литература (References)**. Пише се након текста, као посебна секција у складу са Чикаго стилем/Chicago Style. Поређајте све јединице азбучним/абecedним редом по презимену аутора. Код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије).

ПРИМЕРИ НАВОЂЕЊА

Рад у часопису 1 аутор

у тексту

(Manouselis, 2008), односно (Manouselis, 2008: 55)

у литератури

Manouselis, Nicos. “Deploying and Evaluating Multiattribute Product Recommendation in E-markets”. *International Journal of Management & Decision Making* 9 (2008): 43–61.

Рад у часопису до 6 аутора

у тексту

Прво цитирање: (Uxó, Raúl, & Febrero, 2011)

Поновни цитати: (Uxó et al., 2011)

у литератури

Uxó, J., J. Raúl, & E. Febrero. “Current Account Imbalances in the Monetary Union and the Great Recession: Causes and Policies”. *Rapoeconomicus* 58(5) (2011): 571–592.

Рад у часопису 6 и више аутора**у тексту**

(Cummings et al., 2010: 833)

у литератури

Cummings, E., A. Schermerhorn, C. Merrilees, M. Goeke-Morey, P. Shirlow, & E. Cairns. "Political Violence and Child Adjustment in Northern Ireland: Testing Pathways in a Social-ecological Model including Single-and Two-parent Families". *Developmental Psychology* 46 (2010): 827–841.

Књига 1 аутор**у тексту**

(Heschl, 2001: 33)

у литератури

Heschl, Adolf. *The Intelligent Genome: On the Origin of the Human Mind by Mutation and Selection*. New York, NY: Springer-Verlag, 2001.

Књига која има приређивача**у тексту**

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

у литератури

Lenzenweger, Mark F. & Jill M. Hooley, Eds. *Principles of Experimental Psychopathology: Essays in Honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association, 2002.

Рад или део књиге која има приређивача**у тексту**

(Nielsen, Jessop, and Hausner, 1995)

у литератури

Nielsen, Klaus, Bob Jessop, and Jerzy Hausner. "Institutional Change in Post-socialism." In *Strategic Choice and Path Dependency in Post Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, edited by J. Hausner, B. Jessop, and K. Nielsen, 3–44. Aldershot: Edward Elgar, 1995.

Одреднице у енциклопедији**у тексту**

(Lindgren, 2001)

у литератури

Lindgren, Hauard C. (2001). "Stereotyping." In *The Corsini*

Рад у зборнику радова са научних конференција

у тексту

(Bubanј, 2010)

у литератури

Bubanј, Saša, Saša Milenković, and Radoslav Bubanj. “Correlation of Explosive strength and Frontal Postural Status”. In *XIV International Scientific Congress FIS Communications 2010 in Sport, Physical Education and Recreation*, edited by R. Stanković, 191–196. Niš: University of Niš, Faculty of Sport and Physical Education, 2010.

Тезе и дисертације

у тексту

(Gibson, 2007)

у литератури

Gibson, Lary S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher’s story* (Master’s thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>
Тодоровић, Драган. *Протестантизација Рома југоисточне Србије* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет у Београду.

Институција као аутор

у тексту

(Републички завод за статистику, 2011)

у литератури

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен* 2011: 11.

Закони

у тексту

(Закон о основама система васпитања и образовања 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3.)

у литератури

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Усвојена документа**у тексту**

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, 1971)

у литератури

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14

See: Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009.

НАЈАВА ТЕМАТА

257

Број 2

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО БАЛКАНСКЕ НАРОДЕ

Број 3

ОД БАЛКАНСКОГ САВЕЗА КА ПАРТНЕРСТВУ ЗА МИР, РАЗВОЈ И ИНТЕГРАЦИЈУ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. I, Number 1

Niš, (2014)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Goran Maksimović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

250

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година I, број 1

Ниш, (2014)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Тирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

250 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена
питања, културу и регионални развој =
Balkan synthesis : journal for social
issues, culture and regional development /
главни и одговорни уредник Љубиша Митровић.
- Год. 1, бр. 1 (2014)- . - Ниш (Њирила и
Методија 2) : Филозофски факултет
Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero
print). - 24 cm

Три пута годишње
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116